

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

Історико-філософський факультет

ГУМАНІТАРНИЙ КОРПУС
Випуск 47

**Збірник наукових статей з актуальних проблем
філософії, культурології, історії, психології та педагогіки**

2022

Редакційна колегія:

Герчанівська П.Е. – доктор культурології, професор, професор кафедри культурології та міжкультурних комунікацій Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
Глушко Т.П. – доктор філософських наук, професор кафедри філософії Історико-філософського факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
Дичковський С.І. – доктор культурології, доцент, директор Інституту практичної культурології та арт-менеджменту Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
Долінська Л.В. – кандидат психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Педагогічного факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, заслужений працівник освіти України
Дробот І.І. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та філософії історії Історико-філософського факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
Кабардін А.В. – в.о. голови Наукового товариства студентів та аспірантів Історико-філософського факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, студент
Мелешенко Т.В. – кандидат історичних наук, професор, заступник декана з наукової роботи Історико-філософського факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
Мсціжкова Г.С. – доктор філософських наук, професор, професор кафедри богослов'я, релігієзнавства та культурології Історико-філософського факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
Савельєв В.І. – доктор історичних наук, професор, декан Історико-філософського факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
Синьов В.М. – доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України, почесний декан факультету спеціальної та інклюзивної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, президент Асоціації корекційних педагогів України
Стеранік Joanna – Doktor nauk społecznych, Państwowa Uczelnia im. Stefana Batorego w Skierniewicach, Uniwersytet Warszawski
Середя Р.А. - кандидат історичних наук, заступник декана з навчально-методичної роботи Історико-філософського факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

У збірнику подано наукові статті за матеріалами XV Міжнародної науково-практичної конференції «Наукові пошуки: актуальні дослідження, теорія і практика» (2-3 вересня 2022 р.), яка відбулась з використанням сервіса відеоконференції Google-meet.

У працях вчених з України та Польщі висвітлено актуальні теоретичні та прикладні проблеми психології, філософії, культурології, історії, педагогіки, а також представлено міждисциплінарні пошуки та здобутки.

Рецензенти:

Альчук М.П. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії культури Львівського національного університету імені Івана Франка
Овчарук О.В. – доктор культурології, професор, завідувач кафедри культурології та міжкультурних комунікацій Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Упорядники:

Русаків С.С. – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри богослов'я, релігієзнавства та культурології Історико-філософського факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
Можгіт Віктор – міжфакультетські кандидатські культурологічні студії, Факультет міжнародних і політичних досліджень, Ягеллонський університет в Кракові

За точність викладених фактів та коректність цитування відповідальність несе автор

Гуманітарний корпус: [збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії] – Випуск 47. – Київ : ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2022. – 146 с.

NATIONAL PEDAGOGICAL DRAHOMANOV UNIVERSITY
Faculty of History and Philosophy

HUMANISTIC CORPUS
Issue 47

**Collection of scientific articles on contemporary problems of
philosophy, cultural studies, history, psychology and pedagogy**

2022

Members of Scientific Board:

Herchanivska Polina, Doctor of Sciences in Cultural Studies, Professor, Professor of the Department of Cultural Studies and Intercultural Communications of National Academy of Government Managerial Staff of Culture and Arts

Hlushko Tetyana, Doctor of Sciences in Philosophy, Professor, Faculty of History and Philosophy of National Pedagogical Drahomanov University

Dychkovsky Stepan, Doctor of Sciences in Cultural Studies, Associate Professor, Director of the Institute of Practical Cultural Studies and Art Management of the National Academy of Government Managerial Staff of Culture and Arts

Dolynska Lyubov, PhD in Psychology, Professor, Chair of the Psychology Department, Faculty of Education of National Pedagogical Drahomanov University, Meritorious Worker of Education of Ukraine

Drobot Ivan, Doctor of Sciences in History, Professor, Chair of the Department of History and Philosophy of History, Faculty of History and Philosophy of National Pedagogical Drahomanov University

Kabardin Andriy, Chairman of the Scientific Society of Students and Postgraduates of the Faculty of History and Philosophy of National Pedagogical Drahomanov University, student

Meleshchenko Tetyana, PhD in History, Professor, Assistant Dean of the Faculty of History and Philosophy for Academic and Research Affairs, Faculty of History and Philosophy of National Pedagogical Drahomanov University

Mednikova Halyna, Doctor of Sciences in Philosophy, Professor at the Department of Theology, Religious Studies and Cultural Studies, Faculty of History and Philosophy of National Pedagogical Drahomanov University

Savelyev Volodymyr, Doctor of Sciences in History, Professor, Dean of the Faculty of History and Philosophy of National Pedagogical Drahomanov University

Syniov Viktor, Doctor of Sciences in Pedagogy, Professor, full member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, honorary Dean of the Faculty of special and inclusive education of National Pedagogical Drahomanov University, President of the Association of Correctional Pedagogues of Ukraine

Stepaniuk Joanna, Doktor nauk społecznych, Państwowa Uczelnia im. Stefana Batorego w Skierniewicach, Uniwersytet Warszawski

Scheda R.A., PhD in History, Associate Professor, Assistant Dean of the Faculty of History and Philosophy for Educational and Methodical Affairs, National Pedagogical Drahomanov University

This collection features scientific articles based on materials of the XV International scientific conference “Scientific research: current research, theory and practice” (September 2-3, 2022), on the basis the Goggle-Meet video conferencing service.

Works by undergraduate, postgraduate and young scientists from Ukraine and Poland address contemporary theoretical and applied problems of psychology, philosophy, cultural studies, history and pedagogy, and present interdisciplinary research and findings.

Reviewers:

Alchuk Maria, Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department of Theory and History of Culture, Ivan Franko National University of Lviv

Ovcharuk Olha, Doctor of Cultural Studies, Professor, Head of the Department of Cultural Studies and Intercultural Communications of the National Academy of Management of Culture and Arts

Compiled by:

Rusakov Serhii, PhD in Philosophy, Associate Professor at the Department of Theology, Religious Studies and Cultural Studies, Faculty of History and Philosophy of National Pedagogical Drahomanov University

Możgin Wiktor, mgr, Faculty of Cultural Studies Doctoral Studies, Faculty of International and Political Studies of the Jagiellonian University in Krakow

The author is responsible for the accuracy of the facts and correctness of citation.

Humanistic Corpus: [collection of scientific articles on contemporary problems of philosophy, cultural studies, psychology, pedagogy and history] – Issue 47. – Kyiv: NVP Interservice Publishing House, 2022. – 146 p.

ISBN 978-966-999-279-6

© Article authors, 2022

© National Pedagogical Drahomanov University, 2022

© NVP Interservice Publishing House, 2022

PHILOSOPHY AND CULTURAL STUDIES

WOLNOŚĆ CZŁOWIEKA A PRZEDWIEDZA BOŻA U BOECJUSZA

Bieniek Martyna

Katolicki Uniwersytet Lubelski im. Jana Pawła II w Lublinie

Doktorant

m.bieniek.bieniek@gmail.com

Wstęp

Problem wolnej woli u człowieka jest tematem bardzo często poruszonym we współczesnym dyskursie. Zagadnienie to ciekawi nie tylko naukowców, czy jest obecne w sferze zagadnień duchowych, ale porusza także zwykłego człowieka, który podejmuje się próby zrozumienia jego roli i miejsca na Ziemi. Oczywiście najbardziej dokładnie tym tematem zajmowali się filozofowie religii, którzy problem wolnej woli analizowali także w kontekście Boga i jego wszechwiedzy. „Wszechwiedza Boża polega na tym, że Bóg zna wszystkie prawdy, wszystkie sądy prawdziwe. Jest to mocne pojęcie wszechwiedzy. Słabsza wersja tego pojęcia (definicji) głosi, że Bóg wie wszystko, mówiąc potocznie, co jest możliwe logicznie dla Niego, żeby wiedział.” [1, s. 1] Badacze bardzo często wskazują na to, że istnieje pewna pozorna niezgodność pomiędzy Bożą wszechwiedzą a wolnością człowieka, ale odnoszą się także do powinności oraz skuteczności modlitw skierowanych do Najwyższego. Już na początku VI wieku możemy spotkać się z dość jasnym stanowiskiem Boecjusza, który uważał, że koncepcja Bożej wieczności, automatycznie usuwa niezgodność pomiędzy jego wszechwiedzą a wolną wolą człowieka. Niemniej jednak ten sam filozof na początku swojej drogi dowodzenia do tego stwierdzenia był odmiennego zdania: „W trzeciej części piątej księgi *O pocieszeniu, jakie daje filozofia*, Boecjusz sformułował (a następnie odrzucił) twierdzenie, że jeśli Bóg jest wszechwiedzący, to żadne ludzkie działanie nie jest dobrowolne.” [2, s. 405-406]

Pomimo tego, w późniejszym okresie pojawiło się wielu innych filozofów, którzy nie byli tak bardzo pewni tych założeń, jak to czynił Boecjusz. W niniejszym artykule zostanie przedstawiona teoria Boecjusza, który w swoim dziele *O pocieszeniu, jakie daje Filozofia*, przedstawił interesujące nas zagadnienie, wolnej woli u człowieka, w odniesieniu do wszechwiedzy Boga, a także poruszał inne ważne zagadnienia egzystencjalne.

1. Wolna wola człowieka

Aby móc zająć się zagadnieniem wolnej woli u człowieka, należy najpierw przedstawić najbardziej znaną definicję tego pojęcia. Encyklopedia PWN podaje taką o to, definicję: „psychol., filoz. dyspozycja człowieka do świadomego i celowego regulowania swego postępowania, do podejmowania decyzji i wysiłków w celu realizacji zamierzonych działań, zachowań, postaw, a zaniechania innych, zwłaszcza jeżeli działania te są związane z przewyżczeniem wewnętrznych lub zewnętrznych przeszkód.” [3] Już na podstawie samej definicji widać, że wolna wola u człowieka jest czymś, co zostało mu dane od początku jego istnienia. W ramach jej działania jest on w stanie decydować o swoim postępowaniu oraz życiu, co ma wpływ na jego otoczenie, a także niejako na los.

Pojęcie wyboru, czy woli pojawiło się dopiero w późniejszym okresie stoickiej filozofii rzymskiej. Oczywiście we wcześniejszych pismach, np. Arystotelesa lub wze-

nych stoików greckich, można znaleźć pewne nawiązania do tych pojęć, ale nie były one wskazywane wprost. Pierwszym filozofem, o którym można powiedzieć, że zajął się tym problemem był Epiktet, który jasno twierdził, że „człowiek winien przejmować się jedynie tym, co jest zależne od jego woli, a pozostawać obojętnym na wszystko, co od niej nie zależy. Należy więc „wszelkim staraniem” otaczać swą wolną wolę, zaprawiać ją oraz hartować i w ten sposób dochodzić do stanu doskonałości – tak by była ona „prawdziwie wzniosła, wolna, niezależna od wszelkich trudności i przeszkód, wierna i skromna.” [4, s. 505] Pomimo tych bardzo trafionych stwierdzeń sam filozof nie zajmował się wprost zagadnieniem wolnej woli, zacytowane zdanie to tylko wskazówka dotycząca życia ludzkiego, ale mimo wszystko trafnie nawiązująca do jednego z najbardziej zagadkowych aspektów życia człowieka. W późniejszych okresach działań myśli filozoficznej pojawiło się wielu badaczy, którzy podejmowali się próby zrozumienia problemu wolnej woli u człowieka. Problem ten został jednak najczęściej poruszany i popularny w okresie średniowiecza, kiedy to religia chrześcijańska miała ogromny wpływ nie tylko na myśl filozoficzną, ale na praktycznie każdy element życia społecznego.

Z tego względu kolejnym filozofem, o którym warto wspomnieć w tym kontekście jest św. Augustyn, który stworzył dzieło filozoficzne pod tytułem *O wolnej woli*, w którym starał się odpowiedzieć na jedno z najważniejszych, postawionych przez siebie pytań, czyli: „Czy w ogóle mamy jakąś władzę chcenia?” W swoich rozważaniach podejmował się nie tylko zrozumienia obecności (lub braku) wolnej woli u człowieka, ale także nad tym, gdzie leży jej źródło i czy ma ona jakikolwiek wpływ na zło pojawiające się w świecie. Filozof podczas swoich analiz proponował, że wolna wola dana człowiekowi musi wypływać z rozumu i mądrości, na którą składa się najwyższa prawda. Wynika z tego, że wolna wola nie musi być tylko wolna, ale przede wszystkim powinna być dobra.

Wiara w Boga niesie ze sobą różne konsekwencje. Jedną z nich jest uznanie go za postać wieczną, najwyższą, najpotężniejszą, wszechmocną i wszechwiedzącą. To przy tym ostatnim elemencie pojawia się problem dotyczący wolnej woli u człowieka. Dzieje się tak, ponieważ uznanie, że Bóg jest wszechwiedzący oznacza, że z góry powinien znać los, jaki został przeznaczony każdemu człowiekowi na Ziemi, ale także wie, o wszystkich myślach, popędach oraz zamierzonych decyzjach i działaniach tego człowieka. Jeśli tak jest, to automatycznie poddaje się nam w wątpliwość wola człowieka, ponieważ wynika z tego, że Bóg może kierować naszymi decyzjami, skoro zna je wcześniej, a co za tym idzie nasza wolna wola nie jest już taka wolna. Dodatkowo w przypadku wolnej woli nie trzeba mówić tylko i wyłącznie o Bogu, który ma wpływ na nasze życie, ale także o kwestiach przypadku lub konsekwencjach działania innych ludzi, którymi się stajemy. Dlatego też tak ważne jest, aby zastanowić się generalnie nad tym ile w nas naszych wolnych decyzji, a ile z nich jest wymuszonych przez pewne sytuacje i ludzi, mimo wszystko noszących ze sobą pozory wolnych i świadomych wyborów.

Podstawą uznania, że można pogodzić wszechwiedzę Boga oraz wolną wolę u człowieka, jest wspomniana wcześniej wieczność Boga. Koncepcja ta niejako usuwa problem, który tutaj poruszamy. Definitywnie wieczność Boga to nic innego, jak „pełne posiadanie naraz bezgranicznego życia.” [5, s. 429-431] Wynika z tego, że wieczność jest ponadczasowym stanem trwania, ale jednocześnie nie przeczy to koncepcji realności czasu, czy próbie stwierdzenia, że dane wydarzenia w czasie mogą być tylko iluzją. [6, s. 327-330] Pomimo tych wszystkich wątpliwości oraz niejasności, jakie niesie za sobą uznanie wszechwiedzy Bożej, trudno wykazać, aby miała ona jakikolwiek wpływ na wolną wolę u człowieka. Dzieje się tak, ponieważ nie można jednoznacznie wykazać związku pomiędzy tymi dwoma sytuacjami. Z tego względu pojawiło się wiele innych pobocznych teorii, które dotyczyły próby zrozumienia miejsca i roli człowieka na Ziemi. Próba ta doprowadziła między innymi do powstania determinizmu, fatalizmu i innych teorii dotyczących życia człowieka. Niemniej jednak, nawet Boecjusz, nie uważał, że wszystkie te założenia są powiązane ze sobą w sposób totalny. Uważał jednak, że należy je wziąć pod uwagę podczas rozważania tych kwestii.

W filozofii pojawiały się także głosy, jakoby wolna wola nie istniała. Jedną z najbardziej znanych koncepcji jest ta Benedykta Spinozy, który twierdził, że „woli nie mo-

zna nazwać przyczyną wolną, lecz tylko konieczną”. I dodawał: „W duszy nie ma żadnej woli bezwzględnej czy wolnej; ale do tego, by chcieć tego lub owego, determinuje duszę przyczyna, którą również determinuje inna, a tę z kolei inna, i tak w nieskończoność.” [7, s. 45] Uważał on, że wszystko to, co nazywamy wolną wolą jest jedynie jeszcze niepoznany, przyczynowym aspektem naszego życia, którego zbadanie jest bardzo trudne i z tego względu ciężko mówić jest o prawdziwości wolnej woli lub jej braku.

Innym znanym filozofem, który zaprzeczał istnieniu wolnej woli był Artur Schopenhauer, który wprost mówił o tym, że „ludzie (ale i zwierzęta) mają wolność wtedy, gdy ich działania następują zgodnie z ich wolą. Natychmiast jednak filozof stawia pytanie, czy „sama wola jest wolna?” – czy nasza „możność” oraz nasze „chcenie” jest wolne i „czy wola jest zgodna ze sobą? Twierdzi także, że poszczególne objawy takiej woli (akty woli) wypływały po prostu z niej samej, zupełnie pierwotnie, niespowodowane koniecznie ani poprzedzającymi je warunkami, ani [...] czymkolwiek bądź zgodnie z jakąś regułą.” [8, s. 62] Uznawał on, że podstawą do istnienia wolnej woli u człowieka jest „własne chcenie”, ale bardzo trudno wykazać, czym to owo „własne chcenie” jest i w jaki sposób istnieje, gdy zetknie się ze światem zewnętrznym.

Wszystkie przedstawione tutaj podejścia do zagadnienia wolnej woli u człowieka, służyły wprowadzeniu w temat oraz zaznaczeniu różnorodności rozumienia i analizowania tego zagadnienia. W dalszej części artykułu zostanie przedstawiona koncepcja i rozumienie średniowiecznego filozofa Boecjusza.

2. Wolność człowieka u Boecjusza

Boecjusz w swoim dziele *O pocieszeniu, jakie daje Filozofia* przedstawił rozważania na temat fundamentalnych zagadnień egzystencjalnych. Autor w obliczu śmierci zadaje pytania o istnienie zła, wolność człowieka, czy sprawiedliwość. Dialog ze spersonifikowaną Filozofią jest dla niego drogą do zrozumienia oraz pocieszenia. W tej części zostanie omówiona kwestia rozważań Boecjusza dotycząca wolności człowieka w odniesieniu do przedwiedzy Bożej.

Filozofia uzmysławia Boecjuszowi, że jego cierpienie ma źródło w niewłaściwym patrzeniu na rzeczywistość. Człowiek zwracający się do świata materialnego zapomina, co jest na końcu drogi. Zasadą i najwyższym dobrem jest zaś Bóg, który ustanowił porządek na świecie.

Ludzie znajdują się w centrum dzieła stworzenia, „pomiędzy światem wyższym, duchowym, a światem niższym” [9, s. 87], przy czym świat materialny nie jest prawdziwą ojczyzną człowieka. Jest to miejsce tymczasowe, w którym ludzie jedynie pomieszkują. Człowiek ma naturę duchową i dzięki temu jest podobny do Boga. [9, s. 150] Ta natura wyraża się w poznawczo-wolitywnej sferze człowieka. Pokrewieństwo Boże sprawia, że człowiek mimo że mieszka na ziemi, swojej prawdziwej ojczyzny musi szukać w świecie duchowym.

Gdy Boecjusz zadaje Filozofii pytanie o wolność człowieka, Filozofia upatruje źródło natury rozumnej właśnie w wolności: „bo natura rozumna nie mogłaby istnieć, gdyby nie miała wolności wyboru. [...] Zatem byty, które mają rozum, mają także wolność chcenia i niechcenia”. Jeśli coś ma zdolność do rozumowania, może też osądzać rzeczy i spośród nich wybierać. Człowiek sam dokonuje wyboru, czego pragnie, a czego chce unikać.

Należy tutaj rozróżnić zwykłe chcenie od wolnej woli, która opiera się na racjonalnym osądzie i badaniu. Z drugiej jednak strony, jak przyznaje Agnieszka Kijewska, „nie zawsze wolny wybór jest w pełni racjonalnym chceniem. Można powiedzieć, że ludzka wolność podlega swoistej gradacji zależnie od jasności osądu”. [9, s. 155] Boga jako Istotę doskonałą cechuje niezmacony osąd oraz najwyższe poznanie, dlatego też Jego wolność także jest doskonałą. Im bliżej Bożego widzenia jest człowiek, tym więcej ma wolności. Wolność może się więc uobecniać jedynie w wybieraniu dobra.

Zbliżając się zaś do materialnego widzenia rzeczy, ludzie tracą racjonalność osądu, kierując się namiętnościami, co w konsekwencji czyni ich mniej wolnymi. Kierując się w stronę zła, człowiek staje się niejako zniewolony przez własną wolność.

2. Relacja opatrzność - fatum

Pani Filozofia podczas rozmowy z Boecjuszem uznaje, że Bóg ustanowił porządek na świecie, a wszystko, co się wydarza, stanowi część Bożego planu. Porządek świata jest oparty „na przyczynach, porządku i formach pochodzących z umysłu Boga. Plan ten zaś, oglądany w czystym najwyższym poznaniu Boskim, nazywa się opatrznością (providentia).” [10, s. 106] Opatrzność i fatum w potocznym rozumieniu wykluczają się wzajemnie. Opatrzność wiąże się z celowością oraz racjonalnością działań, a także przekonaniem, że światem ktoś się opiekuje, a wszystko, co się dzieje, zmierza ku dobru. Fatum natomiast kojarzy się z przypadkowością zdarzeń oraz determinizmem. U Boecjusza te dwa odmiennie pojęcia dają się jednak pogodzić. Pani Filozofia głosi, że los jest poddany opatrzności, dlatego wszystko, co podlega losowi, podlega również opatrzności.

Żeby to wytłumaczyć przedstawia ona metaforę kręcącego się koła, na środku którego znajduje się stałość opatrzności. To, co jest blisko środka, nie porusza się, ani nie jest rozproszone, natomiast to, co znajduje się na zewnętrznym okręgu, obraca się po dłuższym okręgu i jest bardziej związane z losem niż opatrznością.

Rodzi się jednak pytanie, dlaczego na świecie obecne jest zło. Wydawać by się mogło, że skoro Bóg nie tylko stworzył świat, ale również się nim opiekuje, zła nie powinno być. Filozofia dostrzega powód tego w ograniczonym widzeniu rzeczy przez człowieka. Człowiek postrzega jako złe zdarzenia, te które w dłuższej perspektywie mają mu pomóc. Podobnie, jak pacjent gdy dostaje gorzką tabletkę, czuje tylko jej gorycz, a nie widzi jeszcze dobrych skutków, jakie ona przyniesie. Ponadto złe wydarzenia mogą być próbą dla człowieka. Cierpienia, których doświadcza często sprawiają, że ludzie są potem silniejsi albo że nie ulegają oni zdeprawowaniu.

3. Przypadek, Boża przedwiedza, wolna wola.

Boecjusz w rozmowie z Filozofią chce zrozumieć, w jaki sposób można pogodzić przedwiedzę Boga z wolnością wyboru. Wydają się one ze sobą zupełnie sprzeczne, ponieważ skoro nieomylny Bóg wie, co się wydarzy, to człowiek nie mógłby zachować się inaczej, niż wynikałoby z wiedzy Boga.

Filozofia wyjaśnia Boecjuszowi, że „Boża wiedza jest prosta, konieczna i niezmienna. Nie nadaje jednak konieczności temu, co ma się wydarzyć ani nie jest też kształtowana przez konieczny charakter zdarzeń przyszłych”. [9, s. 283] Ludziom trudno jest pojąć tę pozorną sprzeczność, ponieważ poznają rzeczy inaczej niż Bóg. Boża wiedza jest konsekwencją Jego sposobu istnienia, czyli tego, że trwa wiecznie: „Boża wieczność nie jest nieskończonym czasem, ale raczej nieskończoną teraźniejszością, która przeciwstawia się rozczłonkowanemu, czasowemu istnieniu wszystkich bytów stworzonych.” [9, s. 285] Człowiek nie jest w stanie, w ten sam sposób poznawać rzeczywistości, gdyż istnieje w czasie.

Boża wiedza nie nadaje konieczności temu, co ma się wydarzyć, a więc nie powoduje determinizmu. Boecjusz mówi o dwóch rodzajach konieczności: prostej i warunkowej. Prosta konieczność wynika z natury rzeczy, natomiast warunkowa „w sposób konieczny relacjonuje pewien stan rzeczy, ale nie narzuca rzeczym tej konieczności.” Można to wyjaśnić w ten sposób, że jeśli ktoś coś poznał, to konieczna jest rzecz poznania. Warunkowa konieczność nie pociąga jednak za sobą konieczności prostej, ponieważ jest spowodowana dodaniem warunku. Przykładowo jeśli widzę, że moja żona gotuje obiad, to konieczne jest to, że gotuje ona obiad. Żadna konieczność jednak nie zmusiła mojej żony do gotowania.

Możliwe jest więc, że żyjąc w określonym czasie ludzie są wolni i podejmują swoje decyzje. Bóg, który żyje poza czasem, widzi te decyzje przed tym, jak zapadły. Można porównać to do teatru improwizowanego, w którym aktorzy grają spontanicznie kolejne scenki i nie wiedzą, jak będą reagować inni aktorzy i publiczność. Przez to nie wiedzą, jak ostatecznie skończy się przedstawienie. Sami jednak mają duży wpływ na rozwój akcji, ponieważ to oni wypowiadają wymyślone przez siebie zdania.

Jednakże gdyby takie przedstawienie zostało nagrane, to osoba oglądająca, która jest już poza tamtym przedstawieniem, może przewinąć film do ostatnich minut, zoba-

czyć jak ono się skończy, po czym wrócić do jego początku i niejako wiedzieć jakie będą kolejne kwestie zanim one się wydarzą. Choć będzie konieczne, że aktor wypowie daną kwestię, powodem tej konieczności nie będzie wiedza osoby oglądającej, ale to że biorąc udział w przedstawieniu sam postanowił ją wypowiedzieć.

Podobnie Bóg, który znajduje się poza czasem ma jednocześnie dostęp do wszystkich wydarzeń, które ludzie, żyjąc w czasie, postrzegają jako przeszłe, teraźniejsze i przyszłe. Jego wiedza nie determinuje jednak ludzkich czynów.

Zakończenie

Na podstawie wszystkich przedstawionych elementów składających się na zagadnienie wolnej woli u człowieka, widać jak bardzo jest to złożony problem. W niniejszym artykule została przedstawiona tylko wizja Boecjusza, a także zarysowano problem uznania wolnej woli przez innych filozofów, na przestrzeni wieków. Trudno jest przedstawić i zanalizować ten problem, ponieważ jak wskazują naukowcy, nie można dokładnie i stuprocentowo zbadać tego zagadnienia. Wynika to z tego, że każdy z nas może inaczej interpretować wolną wolę. Dodatkowo pojawia nam się tutaj kwestia wiary oraz religijności, która także w bardzo mocny sposób wpływa na nasze postrzeganie wolnej woli u człowieka. Boecjusz w swoim dziele *O pocieszeniu, jakie daje Filozofia*, próbuje pokazać nam, że wszechwiedzący Bóg oraz wolna wola człowieka nie wykluczają się. Wynika to z tego, że Bóg pomimo dostępu do losu naszego życia, nie ingeruje w nie, ani nie „przewija” go tak, aby sprawdzić, jaką decyzję podjęliśmy. Zadaniem Boga jest czuwanie nad ludzkością, a nie wpływanie na decyzje poszczególnych ludzi. Dlatego też w późniejszym okresie, filozof przyznaje, że te dwa zagadnienia nie są ze sobą sprzeczne, a los człowieka leży tylko i wyłącznie w jego rękach. Wolna wola jest, czymś co jest dane człowiekowi odgórnie i dobrowolnie. Tylko od niego zależy to, jak ją rozumie i wykorzystuje.

BIBLIOGRAFIA:

1. D. Łukasiewicz, Fatalizm logiczny i teologiczny a przed wiedza Boża. Krytyka argumentu anty reducyjnego Lindy Zagzebski, „Analiza i Egzystencja” 26 (2014)
2. N. Pike, M. Iwanicki, Boża wszechwiedza a dobrowolne działanie, *Roczniki Filozoficzne / Annales de Philosophie / Annals of Philosophy*, Vol. 56, No. 2 (2008), pp. 405-422
3. Hasło: wola, w: Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/wola;3997624.html>, data dostępu: 30.08.2022
4. M. Golka, Wolna wola czy złudzenie?, <https://hdl.handle.net/10593/13299>, maj 2015
5. E. Stump, N. Kretzmann, Eternity, „The Journal of Philosophy” 78 (1981), s. 429-458
6. E. Stump, Otwartość Boga. Wieczność i wolna wola, *COLLOQUIA THEOLOGICA OTTONIANA* 36 (2020), s. 327-348, DOI: 10.18276/cto.2020.36-15
7. B. Spinoza, Etyka w porządku geometrycznym dowiedziona, tłum. I. Myśliński, PWN, Warszawa 1954, s. 45
8. A. Schopenhauer, O wolności ludzkiej woli, tłum. A. Stögbauer, Vis-à-vis, Kraków 2014, s. 62.
9. A. Kijewska, Filozof i jego muzy. Antropologia Boecjusza – jej źródła i recepcja, Kęty: WYDAWNICTWO MAREK DEREWIECKI 2011, s. 87.
10. Ks. J. Grzybowski, Boecjusz, czyli posłannictwo filozofii: analiza przemiany i duchowej drogi ku dobru na podstawie *De consolatione philosophiae*, „Warszawskie Studia Teologiczne” (2007), 95-115, s. 106.

NAZWY IMPREZ TURYSTYCZNYCH W JĘZYKU POLSKIM I BULGARSKIM

Gajęcka Marta

Doktoranka Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
marta.sara.gajęcka@gmail.com

Promotor

doktor habilitowany, profesor UMCS, P. Sotirow

Artykuł dotyczy analizy terminów z zakresu turystyki (nazewnictwo imprez turystycznych) w języku polskim i bułgarskim. Analizowane terminy pochodzą z europejskiej normy terminologicznej EN ISO 13809: 2003, 13809, polska wersja: *Usługi turystyczne – Agenci turystyczni/pośrednicy turystyczni i organizatorzy turystyki – Terminologia* oraz wersja w języku bułgarskim: *Туристически услуги, туристически агенци и туроператори*. Według badanej normy terminologicznej usługi turystyczne (туристически услуги) to 'usługi świadczone podróżnym, odwiedzającym i turystom' (EN ISO 13809: 2003 2.2.). Inaczej mówiąc, usługi turystyczne to wszelkiego rodzaju umowy, wycieczki, imprezy czy transport.

Celem normy było uzgodnienie wspólnego słownictwa oraz ułatwienie zrozumienia między użytkownikami a świadzącymi usługi turystyczne. Według autorów normy, pomoc klientom w celu dobrego i świadomego wyboru usług turystycznych pozwala zwiększyć prawdopodobieństwo spełnienia ich oczekiwań i zwiększyć stopień osiągniętej satysfakcji (EN ISO 13809: 2003 /wprowadzenie). Pozostała leksyka związana z polem tematycznym analizowanych terminów pochodzi ze słowników ogólnych, etymologicznych, a także z blogów i innych stron internetowych poświęconych turystyce.

Celem pracy jest porównanie terminów pod względem źródła (pochodzenia) i formy, a następnie wyciągnięcie wniosków na temat podobieństw i różnic między nimi. Celowo do badania użyto terminów, które mają jednakowe źródła pochodzenia (norma terminologiczna).

Poniżej zostały omówione pojęcia pochodzące z normy terminologicznej, które zostały opisane odpowiednimi terminami. W całej normie terminologicznej znajduje się ich ponad 140, ale z uwagi na ograniczone ramy tematyczne zostały tutaj omówione tylko te z wybranego pola tematycznego *impreza turystyczna*.

Pierwszym pojęciem z powyższej grupy jest:

PL: 'wcześniej ustalona kombinacja nie mniej niż dwóch z następujących usług sprzedawanych lub oferowanych do sprzedaży w łącznej cenie, o okresie ich świadczenia dłuższym niż 24 godziny lub obejmującym nocleg: transport, zakwaterowanie, inne usługi turystyczne nie związane z transportem lub zakwaterowaniem, stanowiące znaczną część imprezy turystycznej' (EN ISO 13809: 2003.6.1.21)/ BG: 'пътуване по предварително определена програма, включващо комбинация от най-малко две от следните туристически услуги: транспорт, нощувка, други туристически услуги, които не се свързани с транспорт или нощувка и които представляват значителна част от организирано пътуване с обща цена, които се продават или се предлагат за продажба с обща цена, като услугите обхващат период от време по-дълъг от 24 часа, или включват нощувка' (EN ISO 13809: 2003.6.1.21).

IMPREZA TURYSTYCZNA/ ОРГАНИЗИРАНО ПЪТУВАНЕ С ОБЩА ЦЕНА (ANG. PACKAGE TOUR)

W języku polskim pojęcie to zostało opisane terminem *impreza turystyczna*. Główny składnik terminu, *impreza* pochodzi od wł. *impresa*, które oznacza 'zamiar, przedsięwzięcie, przedsięwzięcie'. Tutaj trzeba nadmienić, że rozwój znaczeniowy polskiego wyrazu *impreza* przebiegał następująco: 'przedsięwzięcie' > 'przedsięwzięcie z udziałem publiczności (widowisko, koncert)' > 'spotkanie towarzyskie' i dzisiaj oznacza 'zorganizowane przedsięwzięcie artystyczne, sportowe lub rozrywkowe mające przyciągnąć wielu uczestników' (WSJP/impreza). Drugi składnik terminu, *turystyczna*, jest derywatem od rzeczownika 'turysta' (powstały za pomocą sufiksu *-ny*, Grzegorzcykowa 1979:246) i

określa charakter obiektu, jako ‘związany z turystyką’.

Bułgarski ekwiwalent terminu *impreza turystyczna* to złożony termin opisowy *организирано пътуване с обща цена*. Od razu widać różną motywację głównych składników. W języku bułgarskim zamiast *imprezy* występuje leksem *пътуване*, powstały drogą sufiksacji od bułg. *пътувам* – ‘podróżować’ oraz sufiksu *-ane*, odpowiednikiem dla rzeczowników odczasownikowych. Rzeczownik ten został opisany przysłówkiem *организирано* (pol. zorganizowana) – pochodzący od czas. *организирам* – ‘organizować’ + sufiks *ane*, oraz wyrażeniem przymiotnikowo-rzeczownikowym *с обща цена* (*обща* – ‘wspólna’, *цена* ‘cena’).

W języku angielskim, który jest językiem źródłowym w normie występuje termin, który zdaje się najlepiej opisywać zakres omawianego pojęcia – *package*, o znaczeniu ‘a related group of things when they are offered together as a single unit’ [pokrewna grupa rzeczy, która jest oferowana razem jako jedna jednostka] (Cambridge dictionary/package). Co ciekawe w obydwu językach termin ten występuje (*pakiet/nakem*), a jego znaczenie jest jednakowe z tym w języku angielskim. Ponadto leksem *pakiet/nakem* w obu językach jest także znany w środowisku turystycznym i znaczenie lepiej ujmuje zakres wyżej omawianego pojęcia. Występuje w kolokacji wyrażen: *туристически пакет/пакет туристични, пакетна почивка/пакет вурочзункову, пакетна туристическа услуга, пакетно туристическо пътуване* (tourism.government.bg). W *bułgarskim terminologicznym słowniku zarządzania turystyką* (ТРУД) występuje także termin będący zapożyczeniem fonetycznym: *пекидж*, oznaczający ‘пакет услуги, включващи хранене, настаняване и др. услуги, без транспорт. Пътуването се нарича пекидж-тур’ [пакiet usług, wliczający wyżywienie, nocleg i inne usługi, bez transportu. Impreza taka nosi nazwę *пекидж-тур*] (ТРУД/ пекидж). Jak wynika z przytoczonej definicji, cytat *пекидж-тур* stosowany jest w leksyce turystycznej już jakiś czas, a mimo to nie został ujęty w normie (być może ze względu na krótkie występowanie tego anglicyzmu w języku bułgarskim podczas kiedy norma powstawała).

Polski termin to jednostka dwuwyrzowa (rzeczownik oraz przymiotnik), natomiast bułgarski składa się aż z pięciu elementów (przymiotnik, rzeczownik, przyimek, przymiotnik i rzeczownik).

Drugie pojęcie jest związane z rodzajem podróży i brzmi następująco:

PL: ‘podróż organizowana przez podróżnego lub z pomocą świadczącego usługi turystyczne’ (EN ISO 13809: 2003.6.1.25)/ BG: ‘пътуване, което е организирано от пътник или лично, или с помоща на доставчик на туристически’ (EN ISO 13809: 2003.6.1.25)

PODRÓŻ INDYWIDUALNA/ ИНДИВИДУАЛНО ПЪТУВАНЕ (ANG. INDEPENDENT TRAVEL)

Główny składnik terminu w języku polskim, (*podróż*) powstał od wyrażenia przyimkowego ‘po drodze’ (WSJP/podróż). Przymiotnik *indywidualna*, który go opisuje to internacjonalizm (ang. *individual*, franc. *individuel*, niem. *Individuell*) pochodzący z języka łacińskiego (łac. sred. *Individualis*), charakteryzujący się sufiksem *-na*, należącym do przymiotników odrzeczownikowych z grupy *denominal adjectives* (Jagodziński 2008).

W języku bułgarskim termin *индивидуално пътуване* ma jednakową motywację co jego polski ekwiwalent. Internacjonalizm *индивидуален* mający łacińskie korzenie dostał się do języka bułgarskiego za pomocą ros. *индивидуальный* (РБЕ/индивидуален). Natomiast główny składnik *пътуване* to rzeczownik odczasownikowy (od czas. *пътувам* – ‘podróżować’). W języku angielskim nie występuje leksem *invidual*, lecz *independent* (pol. niezależny).

Między terminami widoczna jest symetria polsko-bułgarska w przypadku formy (z wyjątkiem szyku słów), pochodzenia i motywacji terminów.

Kolejne pojęcie odnosi się do podróży pracowniczej i brzmi następująco:

PL: ‘wykorzystywanie turystyki do aktywizacji i/lub wzajemnego poznania się pracowników firmy w celu zwiększenia efektów ich pracy w osiągnięciu planowanych celów firmy’ (EN ISO 13809: 2003.6.2.1)/ BG: ‘управленски инструмент, който използва туризма за мотивиране и/или изказване на признание на служителите за по-високо ниво на изпълнение на поставените им задачи, за постигане целите на

Pojęcie to w każdym z języków wyrażone jest zupełnie inaczej. W języku polskim drugi składnik terminu - *motywacyjna* jest derywatem rzeczownika 'motywacja' – 'chęć działania'), będącego internacjonalizmem (ang. *motivation*, franc. *motivation*, niem. *Motivation*). Jako, że definicja terminu *podróż motywacyjna* zawiera cel podróży 'wzajemne poznanie się pracowników' to innym jej określeniem jest także wyrażenie: *wyjazd integracyjny* czyli 'opłacany przez przedsiębiorstwo lub inną organizację wyjazd mający na celu zespolenie i zharmonizowanie zbiorowości pracowniczej poprzez wspólne działania i zwiększony kontakt' (mfiles.pl/wyjazd integracyjny). Na taki wyjazd istnieje także uniwerbat *firmówka*, który pochodzi od wyrażenia *impresja firmowa* (bułg. *фирмено парту*). Sufiks *ówka*, jest charakterystyczny dla 'derywacji prowadzącej do przekształceń o charakterze powierzchniowym i formalnym, która służy przekształceniom wyrażen analitycznych w syntetyczne, odnosi się więc do zjawisk uniwerbizacji' (Kuryduła 2011: 60)

Znacznie bardziej złożony jest bułgarski termin *пътуване за стимулиране на персонала*. Różni go nie tylko budowa, ale i motywacja semantyczna. Wyrażenie *стимулиране на персонала* składa się z rzeczownika odczasownikowego *стимулиране* pochodzącego od czas. 'стимулирам', który oznacza 'давам тласък, подтиквам към нещо; подбуджам' [dawać impuls, naciskać na coś, pobudzać], РБЕ/стимулирам. Rzeczownik ten jest internacjonalizmem (ang. *stimulate*, fran. *stimuler* niem. *Stimulieren*) pochodzącym od łac. *stimulāre*. Drugi składnik, *персонал* oznacza 'всички служители в едно учреждение, предприятие и др. като съвкупност; личен състав' [wszyscy pracownicy jednej instytucji, przedsiębiorstwa itp.] i jest starym łacińskim zapożyczeniem (łac. *personalis*), który przedostał się za pomocą niem. *Personal* oraz ros. *персонал*, РБЕ/персонал.

Jak widać, żaden z terminów nie jest do siebie zbliżony ani gramatycznie, ani fonetycznie, ani semantycznie.

Kolejne pojęcie przedstawia się następująco:

PL: 'podróż jednodniowa lub dłuższa połączona z zakupami' (EN ISO 13809: 2003.6.2.2)./ BG: 'пътуване в продължение на един или няколко дни, комбинирано с продажби, обявени в оферта за пътуване' (EN ISO 13809: 2003.6.2.2)

PODRÓŻ PROMOCYJNA/ РЕКЛАМНО ПЪТУВАНЕ (ANG. SALES PROMOTION TOUR)

Terminy przedstawiający to pojęcie to *podróż promocyjna* / *рекламно пътуване*. W przypadku analizy tych dwóch leksemów zauważalna jest różnica w motywacji semantycznej. W języku polskim do opisu składnika głównego użyto przymiotnika *promocyjny*, będącego derywatem rzeczownika *promocja* (ang. *promotion*). Rzeczownik *promocja* ma kilka znaczeń: 1. 'związany z popularyzacją czegoś', 2. 'związany z obniżką'; 3. 'związany z promocją w szkole'. (WSJP/promocja). W przypadku terminu *podróż promocyjna*, znaczenie przymiotnika *promocyjna* związane jest z popularyzacją zakupów.

Natomiast w języku bułgarskim przymiotnik *рекламно* to derywat rzeczownika *реклама* (łac. *reclamo* 'викам' (krzyczeć) przez franc. *réclame* albo ros. *реклама* (РБЕ/реклама). I w tym przypadku zaobserwować można kilka znaczeń głównego składnika: 1. 'дейност за популяризиране' [działalność na rzecz popularyzacji]; 2. 'разпространяване обикн. на положителна информация за някого или нещо с цел да го направи известен' [dystrybucja zwykle pozytywnych informacji o kimś lub czymś, aby stał się sławny]; 3. 'обява, плакат, звуково или визуално произведение' [reklama, plakat, praca dźwiękowa lub wizualna]. W przypadku bułgarskiego terminu znaczenie słowa *рекламно* nawiązuje do działalności na rzecz popularyzacji.

Jeśli chodzi o definicję terminu, to jedyną różnicą jest podanie w bułgarskiej wersji informacji, że zakupy są 'обявени в оферта за пътуване' [podane w ofercie podróży], której w polskiej definicji brakuje.

W kwestii budowy terminów zauważalna jest symetria polsko-bułgarska w przy-

padku formy (z wyjątkiem szyku), czyli terminy mają strukturę rzeczownikowo-przymiotnikową/przymiotnikowo-rzeczownikową.

Kolejne pojęcie odnosi się do przerwy w podróżowaniu i prezentuje się następująco:

PL: 'uzgodniona w umowie planowana przerwa, między punktem wyjazdu a punktem przyjazdu, wyszczególniona w dokumencie przewozowym' (EN ISO 13809: 2003.6.1.9)/ BG: 'съзнателно спиране по време на пътуване в място между пункта на тръгване и пункта на посещаваното място, като спирането е предварително договорено и определено в документа за транспорт.' EN ISO 13809: 2003.6.1.9)

PRZERWA W PODRÓŻY/ ПРЕСТОЙ (ANG. STOP OVER)

Powyższe pojęcie wyrażone zostało terminami *przerwa* w podróży oraz *престой*. Nietrudno zauważyć, że bułgarski termin jest profesjonalizmem i kalką z języka angielskiego (poprawna, pełna wersja terminu powinna brzmieć *престой в пътуване*). Można twierdzić, że zaszło tutaj zjawisko ekonomii językowej. Polski leksem *przerwa* w języku ogólnym ma różne znaczenia, może to być: 1. 'czas w którym jakieś działanie chwilowo nie zachodzi (przerwa w rozmowie)'; 2. 'czas przeznaczony na odpoczynek po jakiejś czynności' (przerwa w lekcjach); 3. 'miejsce niezapełnione przez coś' (przerwa w zabudowie) dlatego istotne jest zaznaczenie o jaką przerwę chodzi (w tym wypadku jest oznaczenie, że 'w podróży'). Leksem *przerwa* to rodzimy rzeczownik odczasownikowy od przedrostkowego *przerwać* (od psł. *rvati*, 'rozywać, rozszarpywać, przerywać', WSJP/przerwać).

Bułgarski leksem *престой* ma podobne znaczenie co w języku polskim. Oznacza: 1) 'пребиване, проследяване, отсядане някъде за известно време' [Przebywanie, pozostanie gdzieś przez jakiś czas]; 2. 'временно прекъсване на пътуване, престояване при пътуване' [Czasowa przerwa w podróży, przestój w podróży]; 3. 'временно спиране, прекъсване на работата на работник или на машина' [czasowe zatrzymanie pracy robotnika lub maszyny]. Jak widać, jedno ze znaczeń w języku ogólnym (2) jest zbieżne z tym z normy terminologicznej.

Co ciekawe w języku polskim występuje leksem *postój* będący ekwiwalentem dla bułgarskiego terminu *престой*, i oznacza m.in. 'zatrzymanie się na jakiś czas np. dla odpoczynku, przerwa w podróży' (SJP PWN Doroszewski/przestój). Mimo zbieżności znaczeniowej ze znaczeniem ogólnym, nie został ujęty w normie.

Polski termin składa się z dwóch rzeczowników (jeden w dopełniaczu) oraz przyimka, a bułgarski to jednostka jednowyrazowa.

Inny rodzaj przerwy w podróży przedstawia poniższe pojęcie:

PL: 'uzgodniona w umowie planowana przerwa, między punktem wyjazdu a punktem przyjazdu, wyszczególniona w dokumencie przewozowym' (EN ISO 13809: 2003.6.1.10)/ BG: 'задължително прекъсване на пътуване между пристигане с едно транспортно средство и продължаване със същото или друго транспортно средство.' EN ISO 13809: 2003.6.1.10)

PRZYSTANEK W PODRÓŻY/ ПРЕКЪСВАНЕ (ANG. LAYOVER)

Podobnie jak w przykładzie powyższym pojęcia mają podobną strukturę i zostały wyrażone terminami: *przystanek* w podróży oraz *прекъсване*. Zarówno w poprzednim, jak i w tym przypadku, bułgarski termin jest profesjonalizmem i kalką z języka angielskiego (ang. *layover*), poprawna, bardziej czytelna wersja terminu powinna brzmieć *прекъсване в пътуване*. Pierwszy składnik polskiego terminu, *przystanek* w znaczeniu ogólnym to m.in. 1. 'postój w trakcie podróży', ale również 2. 'miejsce w którym zatrzymują się pojazdy komunikacji miejskiej' (przystanek autobusowy); 3. 'stacja kolejowa' oraz 4. 'ważny etap lub miejsce w drodze dokądś'. Teoretycznie więc występuje zbieżność znaczenia między hasłem słownikowym a terminem. Rzeczownik jest derywatem odczasownikowym (od czas. *przystanąć* (od czas. stanąć, który jest wtórną postacią czasownika nawiązującego do psł. kontynuantów *stati*, *stanō*, 'stać, stanąć') oraz sufiksu -ek, który tworzy nazwy z grupy *nomina objecti* np. *dorobek* (dorobić się), *dopisek* (dopisać)

(Jagodziński 2008).

Jego bułgarski ekwiwalent jest terminem-słowem będącym rzeczownikiem odczasownikowym pochodzącym od czas. *прекъсвам* 'спирам временно или окончателно нещо започнато' [zatrzymać na określony czas lub zakończyć coś rozpoczętego] (БЕР/прекъсвам) oraz powstał drogą sufiksacji otrzymując formant *-ане*.

Polski termin składa się z dwóch rzeczowników oraz przyimka, a bułgarski to jednostka jednowyrazowa.

Poniżej znajduje się tabela zawierająca analizowaną leksykę.

Język polski	Język bułgarski
<i>impreza turystyczna</i>	<i>организирано пътуване с обща цена</i>
<i>пакет turystyczny,</i>	<i>пакетно туристическо пътуване,</i>
<i>пакет wypoczynkowy</i>	<i>туристически пакет</i>
-	<i>пакетна туристическа услуга</i>
-	<i>пекидж-тур</i>
<i>podróż indywidualna</i>	<i>индивидуално пътуване</i>
<i>podróż motywacyjna</i>	<i>пътуване за стимулиране на персонала</i>
<i>firmówka</i>	-
<i>impreza firmowa</i>	<i>фирмено парти</i>
<i>podróż promocyjna</i>	<i>рекламно пътуване</i>
<i>przerwa w podróży</i>	<i>престой</i>
<i>przystanek w podróży</i>	<i>прекъсване</i>

Podsumowując można zauważyć, że terminologia turystyczna w zakresie nazewnictwa imprez turystycznych i podróży w języku polskim i bułgarskim wyraźnie się różni. Pierwszą różnicą jest budowa terminów. Polskie terminy to zazwyczaj dwuczłonowe wyrażenia, podczas kiedy bułgarskie składają się z trzech lub czterech wyrazów (wyjątek to terminy słowa *престой* oraz *прекъсване*). Różne są także motywacje semantyczne terminów np. *podróż motywacyjna - пътуване за стимулиране на персонала*. Podobne są natomiast źródła – zazwyczaj słownictwo w obu językach pochodzi z języka angielskiego lub łaciny. W języku bułgarskim zauważalna jest także ekonomia językowa (skracanie terminów) np. *престой* zamiast *престой в пътуване* oraz *прекъсване* zamiast *прекъсване в пътуване*. W języku polskim terminy są bardziej precyzyjne np. *przerwa w podróży, przystanek w podróży*.

BIBLIOGRAFIA:

- 1) Grzegorzyczkowa, R., Puzyrzyna, J. (1979). Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- 2) Kuryduła T, Funkcje formantów rzeczownikowych w polszczyźnie ludowej (na przykładzie trzech wsi podkarpackich) w: Biblioteka „LingVariów”, T. 12, Kraków 2011
- 3) Polska Norma. *Usługi turystyczne – Agenci turystyczni/Pośrednicy turystyczni i organizatorzy turystyki – Terminologia* (dalej PN-EN 13809)
- 4) Wielki Słownik Języka Polskiego – w tekście jak WSJP: <https://wsjp.pl/> (dostęp 09.06.2022)
- 5) Доц. д-р Цветан Тончев, Доц. д-р Михаил Михайлов, Терминологичен речник по управленіе на туризма (ТРУД), София, 2010
- 6) Български стандарт. *Туристически услуги. Туристически агенции и туроператори. Терминология* (dalej BG-EN 13809).

Źródła internetowe:

- 1) Bułgarski Słownik Akademii Nauk, w tekście jako БЕР: <https://ibl.bas.bg/rbe/> (dostęp 09.06.2022)
- 2) Jagodziński Grzegorz (2008), Słowotwórstwo: <http://grzegorz.jagodzinski.prv.pl/gram/pl/slowotw01.html> <https://wsjp.pl/> (dostęp 09.06.2022)
- 3) Słownik Języka bułgarskiego, w tekście jako ПБЕ: <https://ibl.bas.bg/rbe/> (dostęp 13.05.2022)
- 4) Słownik Języka Polskiego PWN pod red. Doroszewskiego: <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/lista> (dostęp 09.06.2022)
- 5) Słownik Języka Angielskiego: <https://dictionary.cambridge.org/pl/>

I. Introduction

Under the Act of December 2, 2021 amending the Act - Civil Code, the Act - Code of Civil Procedure and some other acts (Journal of Laws, item 2459), the Polish legislator amended Article 388 of the Act of April 23, 1964, Code civil law (i.e. Journal of Laws of 2022, item 1360, as amended) (hereinafter: “the Polish Civil Code”), which regulates the institution of exploitation under Polish civil law. These amendments entered into force on June 30, 2022. The purpose of this article is to present the regulations on exploitation before and after the amendment entered into force.

II. Regulation of exploitation before the amendment

Under the Polish law, institution of exploitation is regulated in art. 388 of the Polish Civil Code, according to which - in the wording before the amendment which entered into force on June 30, 2022 - if one of the parties, taking advantage of the other party's coercive position, infirmity or inexperience, accepts or reserves for itself or a third party, in return for its own benefit, a benefit the value of which at the time of the conclusion of the contract grossly exceeds the value of its own benefit, the other party may demand that its own benefit be reduced or that the benefit due to it be increased or, if both would make it expressly difficult, that the contract be rescinded. What follows is that under art. 388 of the Polish Civil Code there were three premises which must be jointly fulfilled to apply this provision:

- there shall be a gross disproportion between benefits received by the parties of a given agreement, so that the benefit received by the one party grossly exceeds the benefit obtained by the other party (so-called “objective premise”);
- the exploited party shall be in the circumstances of coercion, infirmity or inexperience at the date of conclusion of the agreement (so-called “subjective premise concerning the exploited party”);
- the exploiting party shall consciously take advantage from coercive position, infirmity or inexperience of the exploited party to reserve special benefit for itself which grossly exceeds the benefit obtained by the exploited party (so called “subjective premise concerning the exploiting party”).

In principle, occurrence of the gross disproportion of benefits obtained by the parties to an agreement is *conditio sine qua non* to effectively apply art. 388 of the Polish Civil Code, subject to fulfillment of other premises required by the law¹. Generally, it is accepted that the application of art. 388 of the Polish Civil Code is not justified by occurrence of any difference in the value of the parties' benefits (which is a typical phenomenon in a market economy), but only by a gross difference, i.e. a very significant, apparent and obvious difference, deviating from the level of unequal weight of benefits accepted in trade. The assessment thereof shall be carried out in concreto by the tribunal, since there are no rigid standards by which it should be assessed. Comparisons of benefits should be made according to their value at the time of concluding the agreement².

Under art. 388 of the Polish Civil Code, the disproportion between benefits received

---

¹ *Vide:* M. Gutowski, Komentarz do art. 388 [in:] M. Gutowski (ed.), *Kodeks cywilny. Tom II. Komentarz. Art. 353-626*, Warsaw 2022, Legalis/el; W. Popiołek, *Komentarz do art. 388* [in:] K. Pietrzykowski (ed.), *Kodeks cywilny. Tom I. Komentarz. Art. 1-449/10*, Warsaw 2020, Legalis/el.

² *Vide:* P. Machnikowski, Komentarz do art. 388 [in:] E. Gniewek (ed.), *Kodeks cywilny. Komentarz*, Warsaw 2021, Legalis/el; judgment of the Court of Appeal in Katowice of December 9, 2016, ref. I ACa 616/16; judgment of the Court of Appeal in Krakow of October 18, 2012, ref. I ACa 944/12; judgment of the District Court in Toruń of November 24, 2020, ref. V GC 2379/19.

by the parties to an agreement shall be objective, i.e. ascertainable according to the external criterion of value measurement (most often market prices), and not only existing in the view of the parties to the agreement³.

However, as expressly stated in jurisprudence and doctrine, the occurrence of gross disproportion shall always be evidenced by all circumstances relating to both the conclusion of the agreement as well as the conditions beyond the mere provisions of the agreement, especially negotiations preceding the conclusion of the agreement). With regard to the price in the sale agreement, it is important to juxtapose the price stipulated in the agreement and the market price, and it may also be necessary to take into account the parties' negotiation in this regard⁴.

As to the first subjective premise of art. 388 of the Polish Civil Code, i.e. occurrence of coercion, infirmity or inexperience on the exploited party's side at the date of conclusion of the agreement, it shall be noted that in principle it consists in the fact that at the time of conclusion of an agreement, the exploited party is in a situation that forces it to conclude the agreement, regardless of the value of the benefits; the exploited party considers the conclusion of such an agreement to be the only thing that can be done in a given situation. It is irrelevant what is the cause of the coercive position, it can even be the outcome of the exploited party's actions⁵.

The occurrence of coercive position means that conclusion of an agreement providing for a grossly disproportionate exchange of benefits, which is intended to harm the exploited party, is in its opinion the only or the best way to achieve certain goal, taking into account the atypical situation in which it is. This purpose may be to obtain a service provided by the other party under the agreement or some other benefit. Importantly, the state of coercive position shall exist objectively and not merely from the subjective perspective of the exploited person⁶.

Lastly, it shall be noted that the third condition for the application of art. 388 of the Polish Civil Code is the exploitation of the coercive position, incapacity or inexperience of the exploited party by the exploiting party. The reprehensible behavior of one of the parties from the point of view of moral norms determines the necessity to limit the effectiveness of the contract. The exploitation referred to in art. 388 of the Polish Civil Code consists in the fact that the person reserving or accepting a grossly higher benefit is aware of two facts: the disproportion of benefits and the victim's weakness (his or her forced circumstances, incapacity or inexperience)⁷.

The mere fact that a given agreement provides for a gross difference of the benefits of its parties is not sufficient for the application of art. 388 of the Polish Civil Code. There must occur the exploitation by one of the parties of a coercive position, incompetence or inexperience of the other party. Therefore, the exploiting party shall be aware that the other party is in such a situation and uses it to gain unjustified benefits for himself (or for a third party), by entering in the contract granting him a benefit of a value grossly exceeding the value of the other party's benefit⁸.

The analyzed premise of art. 388 of the Polish Civil Code is expressed in the reprehensible behavior of one party to an agreement, entitled to a higher benefit, who consciously "uses the opportunity" ("exploits"), obtaining a special advantage due to the

---

3 Vide: M. Gutowski, *Komentarz do art. 388* [in:] M. Gutowski (ed.), *Kodeks cywilny. Tom II. Komentarz. Art. 353-626*, Warsaw 2022, Legalis/el.

4 Vide: judgment of the Court of Appeal in Białystok of May 24, 2018, ref. I ACa 970/16.

5 Vide: P. Machnikowski, *Komentarz do art. 388* [in:] E. Gniewek, P. Machnikowski (eds), *Kodeks cywilny. Komentarz*, Warsaw 2021, Legalis/el; judgment of the Supreme Court of September 27, 2005, ref. V CK 191/05.

6 Vide: B. Gliniecki, *Komentarz do art. 388* [in:] M. Balwicka-Szczyrba (ed.), *Kodeks cywilny. Komentarz*, Warsaw 2022, LEX/el.

7 Vide: P. Machnikowski, *Komentarz do art. 388* [in:] E. Gniewek, P. Machnikowski (eds), *Kodeks cywilny. Komentarz*, Warszawa 2021, Legalis/el.

8 Vide: P. Horosz, *Komentarz do art. 388* [in:] M. Załucki (ed.), *Kodeks cywilny. Komentarz*, Warszawa 2020, Legalis/el; M. Gutowski, *Komentarz do art. 388* [in:] M. Gutowski (ed.), *Kodeks cywilny. Tom II. Komentarz. Art. 353-626*, Warsaw 2022, Legalis/el.

specific situation of the other party. Therefore, it is necessary to know about this specific situation of the other party and to be aware of the gross disproportion of benefits⁹. The subjective premise of art. 388 of the Polish Civil Code consisting in exploitation of the coercive position of exploited party by the exploiting party is precisely this circumstance that is decisive in limiting the effectiveness of an agreement concluded in conditions of exploitation. Essentially, exploitation consists in the awareness of the exploiting party of two circumstances: the disproportion of benefits and the weakness of the exploited party. In other words, the exploiting party knowingly exploits in his own interest the indolence, inexperience, or coercion of the other party to the agreement (“seizes the opportunity”) in order to obtain grossly disproportionate benefits¹⁰.

III. Regulation of exploitation after the amendment

On the grounds of the Act of December 2, 2021 amending the Act - Civil Code, the Act - Code of Civil Procedure and some other acts (Journal of Laws, item 2459), the Polish legislator amended article 388 of the Polish Civil Code. The amendment entered into force on June 30, 2022. *De lege lata* article 388 of the Polish Civil Code sets forth that If one of the parties, exploiting the forced position, incompetence, inexperience or lack of sufficient knowledge of the other party as to the subject of the contract, in return for its performance accepts or reserves a performance for itself or for a third party, the value of which at the time of conclusion of the contract significantly exceeds the value of its own performance, the other party may, at its own discretion, demand a reduction in its performance or an increase in the performance due to it, or the cancellation of the contract. In addition, if the value of the performance of one of the parties at the time of the conclusion of the contract exceeds at least twice the value of the consideration, it is presumed that it grossly exceeds it. The above-mentioned rights expire after three years from the date of the contract, and if the party to the contract is a consumer - after six years.

The intention of the initiator of the amendment was to modify the institution of exploitation in the direction of extending the possibility of its application in terms of the scope of situations covered by the standard’s disposition, the scope of exercised rights, the period of their possibility to perform them and the effect of the expiry of this period. Firstly, it shall be noted that in art. 388 of the Polish Civil Code, the lack of sufficient knowledge was added to the catalog of premises, the existence of which allows to assess the situation as constituting exploitation within the meaning of the law. The lack of sufficient knowledge reflects the lack of knowledge necessary to responsibly consider the advisability and consequences of entering into a proposed contract. However, the introduction of such a condition does not involve a complete release from the need to make, even if only preliminary, orientation as to the subject of the contract. This premise does not contain an element of assessment, especially it does not refer to guilt (such as recklessness or carelessness). As such, it should be easily identifiable in the event of a dispute¹¹. Other premises of exploitation - forced position, infirmity or inexperience - remained unchanged. The newly introduced premise of the lack of sufficient knowledge should, in the opinion of the project promoters, remain with them in relation to the joint alternative, which will allow to avoid disputes about the conceptual scopes of these premises¹².

The second amendment is to grant the recruited party a choice of claim between reducing its benefit or increasing the benefit owed to it and requesting the cancellation of the contract. Since it was her interest that was violated by the defective conclusion of the contract, then it should also be up to her to decide whether to bind it further.

The third change concerns the extension of the deadline for exercising the above-mentioned legal-shaping powers. The previously envisaged two-year period for

9 Vide: judgment of the Court of Appeal in Łódź of July 12, 2013, ref. I ACa 201/13.

10 Vide: A. Rzetecka-Gil, Komentarz do art. 388 [in:] Kodeks cywilny. Komentarz. Zobowiązania - część ogólna, Warszawa 2011, LEX/el.

11 Justification for the government bill amending the Act - Civil Code and the Act - Code of Civil Procedure of June 28, 2021, form No. 1344.

12 Justification for the government bill amending the Act - Civil Code and the Act - Code of Civil Procedure of June 28, 2021, form No. 1344.

submitting a request for the legal relationship to be shaped by the court or for the annulment of the contract may often turn out to be too short for the exploited person to have a real possibility of reporting it. For this reason, it is proposed to extend it in such a way that this period corresponds to the periods provided for the limitation of claims under art. 118 of the Polish Civil Code. This means that in the case of requests resulting from a contract concluded between entrepreneurs, the said requests will expire after three years, and for requests resulting from a contract concluded with a consumer - after six years. The necessity to define the time limits in question results from the law-shaping nature of the demands provided for in art. 388 § 1 of the Polish Civil Code, which are not subject to the statute of limitations, as in the case of property claims¹³.

Furthermore, to art. 388 of the Polish Civil Code, §11 was added. Pursuant to this provision, if the value of one party's performance exceeds at least twice the value of the consideration, it is presumed that the disproportionate performance is gross. According to the principles of logic and life experience, if the received equivalent is twice lower than the benefit due, this is a situation that proves a gross disproportion of benefits. Moreover, even in German jurisprudence it is usually assumed that a gross disproportion of benefits occurs when the "fee" for a given benefit is twice as high as the objective value of the good¹⁴.

At the same time, it was assumed that the provisions of the amended Art. 388 of the Polish Civil Code will apply to contracts concluded after the date of entry into force of the amending act, which will allow all parties to legal relations to properly prepare, in particular in the scope of examining the level of discernment as to the purposefulness and effects of concluding a given contract and the gross disproportion of benefits. The above regulation complies with the principle of permanent legal relations and certainty of turnover.

IV. Summary

Art. 388 of the Polish Civil Code establishes in Polish private law the institution of the so-called exploitation. It regulates situations where one of the parties to the contract, using a specific unfavorable position of the other party, reserves for itself a benefit that grossly exceeds its own benefit, authorizing the party aggrieved by such a contract to take actions resulting in the compensation of benefits or, in a situation where such compensation is not possible, invalidation of this benefit. the contract. Modification of the institution of exploitation in the direction of extending the possibility of its application in terms of the scope of situations covered by the norm, the scope of the exercised rights, the period of their possibility of exercising them and the effect of the expiry of this period is most appropriate, introduced by the amendment, which entered into force on June 30, 2022, seems to be correct a solution that will increase the possibility of practical use of the discussed institution. The interpretation of art. 388 of the Polish Civil Code in the new wording, made by common courts.

BIBLIOGRAPHY

1. A. Rzetecka-Gil, Komentarz do art. 388 [in:] Kodeks cywilny. Komentarz. Zobowiązania - część ogólna, Warszawa 2011, LEX/el.
2. B. Gliniecki, Komentarz do art. 388 [in:] M. Balwicka-Szczyrba (ed.), Kodeks cywilny. Komentarz, Warsaw 2022, LEX/el.
3. Judgment of the Court of Appeal in Białystok of May 24, 2018, ref. I ACa 970/16.
4. Judgment of the Court of Appeal in Katowice of December 9, 2016, ref. I ACa 616/16.
5. Judgment of the Court of Appeal in Krakow of October 18, 2012, ref. I ACa 944/12.
6. Judgment of the Court of Appeal in Łódź of July 12, 2013, ref. I ACa 201/13.
7. Judgment of the District Court in Toruń of November 24, 2020, ref. V GC 2379/19.
8. Judgment of the Supreme Court of September 27, 2005, ref. V CK 191/05.
9. Justification for the government bill amending the Act - Civil Code and the Act - Code of Civil Procedure of June 28, 2021, form No. 1344.

¹³ Justification for the government bill amending the Act - Civil Code and the Act - Code of Civil Procedure of June 28, 2021, form No. 1344.

¹⁴ Justification for the government bill amending the Act - Civil Code and the Act - Code of Civil Procedure of June 28, 2021, form No. 1344.

10. M. Gutowski, Komentarz do art. 388 [in:] M. Gutowski (ed.), Kodeks cywilny. Tom II. Komentarz. Art. 353-626, Warsaw 2022, Legalis/el.
11. P. Horosz, Komentarz do art. 388 [in:] M. Załucki (ed.), Kodeks cywilny. Komentarz, Warszawa 2020, Legalis/el.
12. P. Machnikowski, Komentarz do art. 388 [in:] E. Gniewek (ed.), Kodeks cywilny. Komentarz, Warsaw 2021, Legalis/el.
13. The Act of April 23, 1964, Code civil law (i.e. Journal of Laws of 2022, item 1360, as amended).
14. The Act of December 2, 2021 amending the Act - Civil Code, the Act - Code of Civil Procedure and some other acts (Journal of Laws, item 2459).
15. W. Popiołek, Komentarz do art. 388 [in:] K. Pietrzykowski (ed.), Kodeks cywilny. Tom I. Komentarz. Art. 1-449[10], Warsaw 2020, Legalis/el.

ANALIZA JAKOŚCIOWA KOMENTARZY WYSTĘPUJĄCYCH NA PORTALU INTERNETOWYM „PUDELEK.PL”

Prokop Maciej

Uniwersytet Rzeszowski, Student

m.p.1999@wp.pl

Wstęp

Komentarz internetowy stał się powszechnym elementem komunikacji w Internecie. Użytkownicy dzięki niemu mogą wyrazić swoją opinię, prowadzić dialog z innymi. Język tego typu wypowiedzi jest interesujący. Celem badań zamieszczonych w artykule jest ukazanie języka występującego w komentarzach internetowych na stronie „Pudelek.pl”. Jest to polski portal publicystyczny, zajmujący się głównie informacjami ze świata show – biznesu. Przeprowadzona analiza jakościowa omówiła 500 przykładów komentarzy. Pozwoliła przedstawić najczęściej pojawiające się wyrazy, zwroty. Został stworzony również podział komentarzy według następujących kryteriów: -długość komentarza, - oddziaływanie komentarza, - ocena komentarza. Analiza również zgłębi kwestie tego jaki jest język użytkowy komentarzy na tego typu portalach, jakie wyrazy, zwroty pojawiają się najczęściej oraz w jaki sposób długość i treść wpływają na ostateczny efekt wypowiedzi. Problemem badawczym w pracy jest język komentarzy internetowych. Publikacja porusza aktualny problem, ponieważ komentarze internetowe są wśród społeczeństwa nieustannie. Niemal wszystkie portale informacyjne czy publicystyczne posiadają w swoim interfejsie sekcję komentarzy. Jest ona darmowa i każdy internauta może z niej skorzystać, tak więc temat pracy jest praktyczny i aktualny.

1.Komentarz w przestrzeni internetowej – funkcje, cechy i język

Komentarze umieszczane przez użytkowników w Internecie na stałe wpisały się w ramy nowego medium [2, s.67]. Internauci dzięki niemu mogą odnieść się do określonej sprawy, wyrazić swoją opinię, która nie zawsze zgadza się z opinią twórcy danego tekstu. Ponadto internet między innymi z pomocą komentarzy wytworzył nowe role interakcyjne [3, s.65]. W tradycyjnych mediach ta kwestia była oczywista: aktywny nadawca i pasywny odbiorca [3, s.66]. Dzięki komentarzowi internet spełnia funkcje interaktywności, poprzez umożliwienie użytkownikowi wypowiedzi w przestrzeni internetowej. Komentarz kwalifikuje się jako gatunek publicystyczny, poprzez funkcje informujące i oceniające [1, s.153]. Na stałe gatunek ten wpisał się w przestrzeń internetową.

Podstawowym elementem, który pozwala zaistnieć komentarzowi w Internecie

jest język pisany [4, s. 199]. Analizowany materiał pochodzi ze strony „Pudelek.pl”, natomiast język komentarzy umieszczanych przez użytkowników w przeważającej części jest potoczny. Często reakcję użytkowników są spontaniczne, nagłe, nieprzemysłane co wpływa na język wypowiedzi oraz jej ekspresywność. Elżbieta Laskowska pisze, że język komentarzy obecny jest w wiele środków językowych o nacechowaniu wartościującym – emocjonalnie [3, s.68]. Język komentarzy jest również subiektywny. Wszelkie wyrażenia z języka dnia codziennego, skrótowce, używanie emotikon - pokazują obecność stylu potocznego wśród komentarzy internetowych. Innym wyznacznikiem mowy potocznej są zaburzenia występujące w składni oraz częste błędy leksykalne czy ortograficzne popełniane przez użytkowników. Tak częste użycie języka potocznego w komentarzach internetowych uwarunkowane jest tym, że styl ten jest używany na co dzień przez społeczeństwo.

Do najważniejszych cech komentarza internetowego kwalifikuje się jego zwięzłość oraz treściwość [3, s.66] (zdarzają się również komentarze obszernie oraz mniej treściwe, które zostały uwzględnione w analizie). Cecha ta działa wiążąco, to znaczy, kiedy komentarz jest zwięzły i krótki, większe staje się prawdopodobieństwo, że będzie treściwy i odwrotnie. Kolejną cechą komentarza jest nawiązywanie do tekstu głównego [3, s.66]. To właśnie wokół niego wszyscy użytkownicy prowadzą dyskusje, komentują, oceniają, krytykują daną sytuację, osobę, zdarzenie. Cechą komentarza jest również dezaktualizacja. Aktualny temat komentowany przez internautów dziś, jutro już jest nieważny a wszelkie komentarze pozostawione przez użytkowników pozostają i zatracają się w przestrzeni internetowej. Aktualny temat, wokół którego komentujący prowadzą dyskusje, dnia następnego będzie już przeżytkiem oraz straci na ważności zastąpiony przez nowe treści. Cechą komentarza jest również jego powszechność. Stał się on jednym z podstawowych form komunikacji w internecie. Obecnie na większości stronach, portalach, wortalach użytkownicy mogą zostawić swoje przemyślenia w postaci komentarzy. Wyżej wymienione cechy tworzą obraz obecnego komentarza internetowego.

Do głównej funkcji komentarza zaliczana jest możliwość wypowiedzi w internecie przez użytkowników [1, s.145]. Rola ta jest istotna, ponieważ kształtuje komunikację internetową, tym samym daje pole dialogowe między internautami. Komentarz zaliczany jest do publicystyki, przez co pełni on rolę informującą (często internauci nawzajem siebie informują) i oceniającą [4, s.108]. Komentarze tworzą nową materię tekstową, przez co pełnią funkcję wzbogacającą daną witrynę. Ostatnią z funkcji będzie rola socjologiczna komentarza internetowego. Użytkownicy dodając komentarz rozpoczynają dialog, dyskusje na forum, zachęcając tym samym innych do wyrażenia swojej opinii. Dzięki temu tworzy się forum wymiany zdań, poglądów, gdzie wśród internautów zachodzą więzi, tworzy się wspólnota.

2. Analiza komentarzy na portalu „Pudelek.pl”

Analizowane komentarze pochodzą ze strony „Pudelek.pl”. Wszystkie badane wypowiedzi są w języku polskim i zostały napisane przez polskich użytkowników. Na potrzeby badania zostało przeanalizowanych 500 komentarzy. Niniejsze badanie ma na celu przedstawić prawdziwy obraz komentarzy użytkowników stron publicystycznych na przykładzie strony „Pudelek.pl”. W badaniu został stworzony podział komentarzy według określonych kryteriów:

1. podział według oddziaływania komentarza – negatywny lub pozytywny,
2. podział według długości komentarza – krótki (do 1 – 2 wersów), długi (>3 wersy)
3. podział według oceny komentarza na podstawie funkcji „like” i „dislike”.

Została również omówiona ogólna charakterystyka portalu, w której zawarte są najczęstsze wyrazy, zwroty występujące na portalu wśród komentarzy. W każdej z tych grup została wykonana analiza jakościowa, pozwalająca określić w przypadku niektórych grup najczęstsze wyrazy, przedstawić dokładny styl komentarzy oraz ich interpretacje. Dla ułatwienia w analizie zostały dołączone przykładowe zrzuty ekranu, zawierające komentarze ze strony „Pudelek.pl”.

2.1. Ogólna charakterystyka komentarzy

Komentarze pojawiające się na stronie „Pudelek.pl” w większości są napisane w stylu potocznym. Przejawia się to poprzez obecność wyrazów potocznych, błędów stylistycznych, emotikon, wulgaryzmów, bezpośrednich zwrotów do adresata czy nadmiar użytych znaków interpunkcyjnych.

Poprzez przeanalizowanie 500 komentarzy, można przedstawić najczęściej pojawiające się rzeczowniki, czasowniki i przymiotniki. Najczęściej pojawiające się rzeczowniki to: piękno, skandal, dramat, katastrofa, furia, bieda, bogactwo, nędza, podludzie, narkoman, złodzieje, gwiazda, bohater, złoczyńca. Większość zwrotów została użytych w sensie negatywnym. Najczęściej pojawiające się czasowniki (zostały zaprezentowane w formie bezokoliczników) to: kraść, oszukać, brać, dostać, wierzyć, grać, lansować się, skończyć, wystartować. Również i w przeglądzie czasowników najczęściej wyrażały one negatywny stosunek autora komentarza. Najczęstsze przymiotniki to: hojny, głupi, skąpy, brzydka, złośliwa, dziecinny, niemyślący, arogancki, bezgustowny, cudowny, odważny. Również i w tym przypadku przymiotniki w większości zostały używane do wyrażania dezaprobaty.

2.2. Podział według oddziaływania komentarza

W grupie tej zostało przeanalizowanych 184 komentarzy. Kryterium to określa wydźwięk komentarzy: negatywny lub pozytywny. Negatywnych komentarzy zawierających krytykę zostało zbadanych 110, natomiast komentarzy, które zawierają sens pozytywny 74. Już na tym poziomie badania można stwierdzić, że krytyka i negatywne stwierdzanie rzeczywistości jest bardziej powszechne niż pozytywne pochwały. Komentarze z grupy pozytywnej i negatywnej zawierają duże nacechowane emocjonalne. Autorzy często hiperbolizują swoje poglądy, opinie.

Komentarze negatywne najczęściej zawierały następujące wyrazy, zwroty: współczuje, porażka życiowa, dramat, katastrofa, wstyd, kompromitacja i żałosne zachowanie. Wszystkie te zwroty zostały używane w sensie negatywnym. Spora część wypowiedzi negatywnych zawierała wulgaryzmy, wyrazy potoczne. Duża grupa internautów wyrażała wprost swoje niezadowolenie odnośnie do sytuacji, czy popularnej osoby. Komentarz (zob. rys.1) wyraża niezadowolenie odnoszące się do popularnej osoby pani Małgorzaty Rozenek. Zawiera on w sobie wyrazy potoczne: lans i kobita. Autor oskarża celebrytkę w sposób bezpośredni o samouwielbienie.

Tercia 35 min. temu zgłoś do moderacji

 8 0 **Odpowiedz**

Pani Małgosia zwyczajnie przyszła do TVN nie do pracy ale dla lansu ,kobita wpadła w samouwielbienie i szaleje.

Rys.1 Komentarz negatywny, źródło: bit.ly/3ctg7FG

Autorzy negatywnych komentarzy najczęściej krytykują brak wartości, przepych, „życie na pokaz”.

Pozytywnych komentarzy jest znacznie mniej niż negatywnych. Autorzy komentarzy z tej grupy często chwala wygląd osób, status finansowy, zachowania. Słownictwo, które pojawiało się najczęściej to: piękna, kochana, cudowna, przystojny, szlachetny gest, dobra robota, wspaniale, zachwycająco, lubię to, super, fajnie, świetnie, polecam. Spora część wyrazów to przymiotniki określające zadowolenie lub zachwyt. Wypowiedzi te nacechowane są również emocjonalnie. Komentarz (zob. rys.2) jest typowym, prostym komentarzem o sensie pozytywnym. Jego krótka treść w bezpośredni sposób wyraża opinie autora na określony temat.

Gonia 1 godz. temu

👍 4 🗨️ 12 **Odpowiedz**

Fajna jest

Rys. 2 Komentarz pozytywny, źródło: bit.ly/3q36eS1

Podsumowując, komentarze z sensem negatywnym występują częściej niż z pozytywnym. Spowodowane jest to różnymi wartościami ludzkimi.

2.3. Podział według długości komentarza

W tej grupie zostało zbadanych 120 komentarzy. Kryterium to tworzą dwie grupy komentarzy: - krótkie, od 1 do 2 wersów, - długie powyżej 3 wersów. Liczba przenalizowanych komentarzy krótkich to 89, natomiast długich 31.

Najczęściej komentarze krótkie stanowiły jedno lub dwuwyrzowe wypowiedzi. Obecne są również pełne zdania, zawarte w jednym wersie. Krótka informacja, która zawiera pozytywny, lub negatywny sens wypowiedzi. Internauci za pomocą przymiotnika lub rzeczownika wyrażali swoją opinię. Komentarze te w sposób bezpośredni oddawały emocje internautów. Często wypowiedzi krótkie nie miały większego sensu, były one jedynie szybką reakcją na dany artykuł. Komentarz (zob. rys.3) świetnie oddaje wydźwięk krótkich komentarzy. Wypowiedź zawiera w sobie minimum, nie posiada żadnych wniosków, większej budowy czy podobnych elementów. Wyraża obojętność autora oraz brak zainteresowania tematem.

Gostek 21 min. temu

👍 6 🗨️ 3 **Odpowiedz**

No i ?

Rys. 3 Komentarz krótki, źródło: [//bit.ly/3ctg7FG](http://bit.ly/3ctg7FG)

Komentarze długie na portalu występowały rzadziej niż krótkie. Zawierały one w sobie dłuższe opinie, niekiedy argumentacje, szczegółowy opis danej sytuacji. Posiadają również więcej figur stylistycznych, lub czasami nawet retorycznych. Wypowiedź (zob. rys.4) jest komentarzem długim, zawiera ona 7 wersów. W wypowiedzi można zaobserwować dokładny i szczegółowy opis opinii autora. Zdanie komentującego wyraża negatywną ocenę, lecz jest ona poparta dokładnym opisem, przez co również jest wiarygodniejsza, a zarazem ciekawsza.

Gość 58 min. temu

👍 18 🗨️ 4 **Odpowiedz**

Zaczęła się era gwiazdorzona. Do tej pory Lewandowscy skrzętnie zastaniali twarze córek, podkreślali na każdym kroku jak bardzo im zależy aby dziewczynki miały normalne dzieciństwo itp. itd. Więc pytam co się w ten kwestii zmieniło? Ze te zasady straciły swoją wartość? W Lewandoskim coś się poprzestawiało w głowie. O tym że Lewa zawsze miała parcie na szkło nie było niczym zaskakującym ale największe rozczarowanie jest ze strony Roberta który do tej pory robił swoje bez gwiazdorzona a teraz przeszedł zmianę. Niestety na gorsze.

Rys. 4 komentarz długi, źródło: bit.ly/3TrZ9rO

Komentarze długie, choć są bardziej docieklive i ciekawsze występują o wiele

rzadziej niż krótkie, które są po prostu szybsze do przyswojenia dla odbiorcy, przez co mogą wydawać się bardziej atrakcyjne.

2.4. Podział według oceny komentarza przez internautów

Portal „Pudelek.pl” posiada funkcję, która pozwala użytkownikom ocenić dany komentarz za pomocą dwóch opcji: „like”, który wyraża pozytywną ocenę i „dislike” dzięki któremu użytkownik wyraża negatywny stosunek do wypowiedzi. W grupie tej zostało zbadanych 196 komentarzy. Komentarze, które zawierały więcej opcji „like” było 124, natomiast więcej „dislike” posiadało 72 komentarze. Funkcja ta pozwala zrobić selekcję wśród wypowiedzi internautów, ponieważ najbardziej popularne komentarze będą pojawiać się na samej górze strony, natomiast te mniej popularne znajdują się na dole.

Komentarze popularniejsze, czyli z większą ilością „like” w większości były prze-myślane, zabawne lub pasowały do zaistniałej sytuacji, przez co Internauci chętnie je „lajkowali”. Popularne komentarze były krótkie, długie, wyrażały krytykę lub pochwałę. Wszystko było zależne od stanowiska autora i omawianego artykułu. Komentarz (zob. rys. 5) otrzymał 1091 pozytywnych reakcji. Jest to krótki bezpośrednio wyraża opinie autora, przez co również spotkał się z dużą aprobatą innych.

☆ Izabella 21 godz. temu

👍 1091 🗨️ 67 Odpowiedz

Świetnie sobie daje radę! Odnalazł się w nowym zespole i odnosi sukcesy!

Rys.5 Komentarz popularny, źródło: bit.ly/3TrZ9rO

Komentarze, które otrzymały więcej negatywnych ocen często są opiniami skrajnymi wśród komentujących. Wypowiedzi z tej grupy często są skrajnie potoczne i nie posiadają wartościowego przekazu. Liczba ujemnych ocen jest dużo mniejsza niż pozytywnych. Powodem tego jest pozycjonowanie lepiej ocenianych komentarzy, przez co pojawiają się one na samej górze sekcji komentarzy, dzięki czemu więcej odbiorców zobaczy daną wypowiedź. Komentarze z większą ilością negatywnych ocen będą pojawiać się na dole sekcji. Wypowiedź (zob. rys. 6) wyraża pozytywną opinię. Posiada przymiotniki wartościujące oraz emotikony. Z obserwacji wynika, że wypowiedzi z większą ilością „dislike” również mogą być pozytywne, negatywne, krótkie, lub długie.

Wielbiciel 5 godz. temu

👍 1 🗨️ 10 Odpowiedz

Przepiękna kobieta. Wygląda jak Liz Taylor albo Katerina Zeta Jones 🍷🍷🍷🍷🍷🍷

Rys. 6 Komentarz z większą ilością „dislike”, źródło: bit.ly/3TrZ9rO

Ocena komentarza wpływa na jego pozycjonowanie na stronie. Wypowiedzi z większą ilością ocen pozytywnych niż negatywnych pojawiają się częściej.

2.5. Wnioski końcowe

Powyższa analiza pozwoliła pokazać język komentarzy na stronie „Pudelek.pl”. Większość komentarzy ma sens negatywny, który jest wyrażony słownictwem nacechowanym ujemnie. Wypowiedzi internautów w dużej mierze są krótkie, to znaczy 1-2 wersy. Tego typu opinie pojawiają się najczęściej. Wszelka materia tekstowa w analizowanym materiale była zachowana w dyskursie potocznym, o czym świadczy obecność wyrazów potocznych, wulgaryzmów, bezpośrednich zwrotów do adresata. Funkcja oceny

komentarzy pozwala użytkownikom wyrażenia również i na tej płaszczyźnie swojej opinii, dzięki czemu bardziej faworyzowane komentarze będą pojawiać się na górze sekcji. Podsumowując język komentarzy na stronie „Pudelek.pl” jest potoczny, chaotyczny i niekiedy niezorganizowany.

Zakończenie

Komentarzy internetowy stał się powszechnym i częstym środkiem komunikacji na portalach w Internecie. Praca zbadała 500 komentarzy ze strony „Pudelek.pl”. Analiza skupiała się na językowym wydźwięku wypowiedzi internautów z sekcji komentarzy. Pozwoliła ukazać, że powszechnym dyskursem wyrażen jest język potoczny. Wszelkie najczęstsze zwroty pojawiające się wśród komentarzy mają sens negatywny i obraźliwy. Wpływa na to tematyka danego artykułu, osoby w nim przedstawione, ale także sami komentujący. Styl potoczny przejawia się najbardziej, ponieważ, trzeba pamiętać, że autorzy komentarzy również takim stylem porozumiewają się na co dzień. Przedstawiony podział wyrażen odnośnie do długości, sensu wypowiedzi i popularności ukazuje, że te trzy kryteria są współzależne między sobą. Pojawiają się komentarze długie, pozytywne i popularne, ale również krótkie, negatywne i mniej popularne. Badanie pokazało cechy i tendencje komentarzy na tego typu stronach oraz wszelkie inne czynniki wpływające na końcowy wydźwięk takich wyrażen.

Abstrakt. Celem pracy jest językowe przedstawienie języka komentarzy na stronie „Pudelek.pl”. Materiał badawczy stanowi 500 przeanalizowanych komentarzy internautów z powyższej strony. Analiza ma charakter jakościowy. Pozwala wykażać najczęstsze wyrażenia, zwroty oraz współzależności między komentarzami za pomocą stworzonych kryteriów, które skupiają się na długości, sensie i popularności wypowiedzi.

BIBLIOGRAFIA

1. Habrajka G. (2010), *Język w Internecie, Internet a relacje międzyludzkie*, red. E. Laskowska, M. Kuciński, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, s. 142–159, Bydgoszcz.
2. Jakosz M. (2016), *Wartościowanie w internetowych komentarzach do artykułów prasowych dotyczących stosunków niemiecko-polskich*, Wydawnictwo UŚ, Katowice.
3. Laskowska E. (2016), *Kilka uwag o wartościowaniu w komentarzach internetowych*, *Acta Universitatis Lodzianensis*, 2 (32), 63 – 72.
4. Wojtak, M. (2004), *Gatunki prasowe*, Wydawnictwo UMCS, Lublin

Źródła internetowe

1. Strona internetowa „Pudelek.pl”, <https://www.pudelek.pl/>.

АРМІЯ ГЕРЦОГА БУРГУНДІІ КАРЛА І СМІЛИВОГО (1467–1477 РР.)

Гончаренко Анатолій Володимирович
кандидат історичних наук, доцент,
Сумський державний університет
a.goncharenko@yur.sumdu.edu.ua

Однією з найбільш відомих і детально описаних у джерелах армій Пізнього Середньовіччя є армія герцога Бургундії Карла І Сміливого (1433–1477 рр.). Саме на її прикладі можна детально розглянути, що являли собою солдати до потрапляння в руки вогнепальної зброї, оскільки порох у той час ще активно не використовувався. Ще однією причиною розгляду у плані озброєння саме бургундської армії є той факт, що під час Столітньої війни (1337–1453 рр.) вона в різні періоди підтримувала Англію або Францію, а тому увібрала в себе найкращі риси військ обох країн.

Філіп де Коммін (1447–1511 рр.) у своїх «Мемуарах» характеризує армію Карла І Сміливого, який у 1467–1477 рр. був герцогом Бургундії, як синтез англійської та французької військової думки [2]. Перш за все, необхідно розглянути склад і озброєння армії, щоб зрозуміти яку силу вони представляли і яку роль відігравали у збройних конфліктах.

По-перше, необхідно звернути увагу на важку кавалерію (жандармів) армії бургундського герцога Карла І Сміливого. Озброєння жандармів складалося з амуніції, яку зараз прийнято називати «лицарським обладунком», а в XV ст. найчастіше іменувалося «білою зброєю». Саме цей термін використовувався авторами бургундських ордонансів, які описували «латний костюм», який мав жандарм [1]. Бургундські жандарми найчастіше були одягнені в пластинчасті обладунки, що закривали тіло з голови до ніг. Для захисту голови використовувалися салади з підборідником. Згідно з образотворчими джерелами бургундського походження салади, які використовувалися кавалерією, були загальноєвропейського зразка – мали забрало з оглядовою щілиною, а верхній край був клиноподібним, пізніше ажурним. Захисне спорядження жандармів доповнювалося щитом, трапецієподібним або прямокутної форми, з вертикальним ребром жорсткості, виїмкою під спис і увігнутим полем. Подібні щити-тарже, як правило, виготовлялися з просочених клеєм дерев'яних планок, обтягувалися шкірою, розписувалися олійною фарбою і постачалися черезплічним ремнем. Відомі пізні зразки зовнішня сторона яких оббивалася металом [4].

А. Куркін, розглядаючи бургундську армію в добу Карла І Сміливого, відзначає, що, незважаючи на нормативні акти, щит на той момент вже був рудиментом лицарської культури і представляв більше декоративний елемент, який використовувався під час парадів та турнірів. Необхідне наступальне озброєння було чітко прописано у кількох указах, зокрема, у Сен-Максимінському ордонансі 1473 р. «... (жандарми) повинні мати довгий і легкий есток, (спис), кинджал, що висить з лівого боку і булаву для руки, що висить з правого боку» [4].

Бургундські ордонанси також регламентували необхідну амуніцію для коней, оскільки жандарми насамперед були важкою кавалерією. «Один (з трьох коней жандарма) має бути достатньо сильним для того, щоб з розгону зламати спис» [4].

Однак, необхідно зазначити, що барвисті попони, які часто зображуються на мініатюрах, в реальності мало використовувалися через високу вартість і малу функціональність, вони швидше були елементом прикраси на святах і парадах [1].

Другою важливою бойовою одиницею армії герцога Бургундії Карла I Сміливого були кутільє, які зараховувалися до легкої кавалерії, в лінійній побудові вони займали другу шеренгу і йшли за жандармами. Їхнє озброєння було чітко прописано в Абвільському, Боен-ен-Вермандуаському та Діжонському ордонансах [4]. «Кутільє жандарма повинен бути озброєний сталевим нагрудником або сталевим набрюшником зовні та бригадиною зсередини; якщо він не зможе мати такі обладунки, йому належить мати кольчугу і зовні бригадину» [4]. Відповідно до ордонансів так само повинні були бути захищені руки, шия і голова, для чого використовувалися наручні і латні рукавички або рукавиці, кільчасте намисто і солод, відповідно.

Отже, кутільє були більш легкими та маневреними підрозділами, які були здатні пересуватися з більшою швидкістю та маневреністю, але позбавлені можливості «йти напролом». Коні кутільє, враховуючи їхнє розташування в побудові війська, не потребували важкого і витратного захисту, а тому важкий пластинчастий захист на них був відсутній.

Третьою групою армії бургундського герцога Карла I Сміливого були кінні стрільці, до яких належали лучники – арше, які йшли пішки під час ведення стрілянини та арбалетники – кранекіньє, які мали можливість вести вогонь і перезаряджати зброю, не сходячи з коня. Їхнє озброєння також було прописано у вищезгаданих ордонансах. З екіпіровки запропонованої стрількам варто виділити кольчужне намисто, кольчугу – палето і жак, пошитий з 12 шарів тканини, три з яких були проклясні. Салад був також обов'язковим предметом, проте його особливістю була відсутність забрала [3].

Таким чином, лучники були ще легшою одиницею, порівняно з жандармами та кутільє. У порівнянні з пішими стрільцями вони вигравали у швидкості та маневреності, але поступалися в броньованості, тому що не могли використовувати потужні арбалети через неможливість перезарядки без зіпшення.

Четвертою складовою частиною бургундської армії Карла I Сміливого була піхота, до якої входили піші стрільці і прості піхотинці. «Споряджений піхотинець, будь то кранекіньє або кулеврінє, повинен мати кольчугу, напів-салад (без забрала), (кільчасте) намисто, залізні наручі мінімального захисту, меч і кинджал, і довгу піку або кулеврину» [4].

Озброєння та амуніція армії герцога Бургундії Карла I Сміливого не лише дають можливість нам зрозуміти рівень технічних можливостей тієї доби та їх застосування під час війн, але і пояснюють використання тактики. Те, як воєначальники використовують групи військ на полі бою пояснюється тим, що можна отримати від кожної групи окремо та в цілому. Озброєння кожного окремо взятого солдата впливає на здатність групи виконувати ті чи інші завдання. А тактика будь-якої битви обумовлюється цілями та шляхами їх досягнення.

Стосовно безпосереднього розташування армії на полі бою, треба зазначити, що бургундський герцог Карл I Сміливий, як правило, у центрі свого війська розміщав піхоту пікінерів і піших стрільців, на флангах піхоти знаходилися піші лучники і відповідно по всій бойовій лінії розташовувалася кавалерія жандармів. Кавалеристи, як правило, вишикувалися в дві шеренги, у першій знаходилися жандарми, у другій кутільє, як легша і слабо захищена сила [1]. Підтвердження використання цієї побудови бургундським військом Карла I Сміливого можна знайти у працях його сучасника Філіпа де Комміна, який у свою чергу дає такий самий опис бойової побудови [2].

Таким чином, найбільш важливою та боєздатною одиницею армії герцога Бургундії Карла I Сміливого (1467–1477 рр.) на полі бою була важка кіннота, здатна завдяки швидкості та важкості пробити пролом у списній обороні противника. Оскільки відстань між солдатами була від метра до півтора, коні в важкій броні могли пробитися через не щільно виставлені списи. У майбутньому під час битв

порохового періоду при використанні лінійної тактики і багнетів, появи «військової муштри» і «стройової підготовки», а також неглибокі колони рівномірно розтягнуті по всій лінії фронту, ця можливість прориву строю буде втраченою в наслідок особливостей побудови колон піхоти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Брикс Г. История конницы. В 2 кн. Кн. II. Примечание Г. Брикса к «Истории конницы» Денисона. М.: ООО «Издательство АСТ», 2001. URL: <http://militera.lib.ru/h/brix/index.html>
2. Коммин Ф. Мемуары. М.: Наука, 1986. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Kommin/frameset11.htm>
3. Куркин А.В. Бургундская армия 1465–1477 гг. Организация, состав, вооружение, флаги, обмундирование. Поле боя. 2007. URL: <http://www.fieldofbattle.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=397>
4. Куркин А.В. Вооружение бургундской армии 1460–1470 гг. (Нормативные акты, отчеты, мемуары, хроники, миниатюры, картины, гобелены, скульптуры). Поле боя. 2008. URL: <http://www.fieldofbattle.ru/modules.php?file=article&name=News&sid=453>

INTERDYSCYPLINARNOŚĆ BADAŃ HISTORYCZNYCH Z PERSPEKTYWY SIECIOWEJ STRUKTURY RZECZYWISTOŚCI

Pfaff Janusz

*doktor, członek Polskiego Towarzystwa Historycznego Oddział w Częstochowie
januszpfaff@interia.pl*

Czy interdyscyplinarność badań historycznych jest możliwa, potrzebna, albo i nawet konieczna? Odpowiedź na to potrójne pytanie zdecydowanie brzmi: tak. Od dawna część badaczy zwraca uwagę na ten problem, m.in. polski historyk Jacek Chrobaczyński. W 1993 r. we wstępie do swej pracy poświęconej zagadnieniu postaw, zachowań i nastrojów ludności Krakowa podczas drugiej wojny światowej napisał m.in.: „Historyk powinien mieć odwagę stawiania nowych problemów i nowych pytań badawczych, odwagę podejmowania wyzwań nauki. [...] Nowy typ spojrzenia, który proponuję, bywa określany jako *«social history»*. Nie jest to oczywiście odkrywcze w stosunku do historiografii światowej, ale niewątpliwie nowe na gruncie polskim. [...] Moja propozycja badawcza mieści się w konwencji studiów historyczno-socjologiczno-psychologicznych, przy zdecydowanym jednak zachowaniu podstawowego zrębu badania historycznego” [4, s. 7–8]. Dalej cytowany autor stwierdza, że „zbadanie przez historyka postaw i zachowań społeczeństwa polskiego z lat 1939–1945 jest możliwe wyłącznie poprzez tzw. badania interdyscyplinarne. Wymaga to znacznego poszerzenia własnego warsztatu badawczego [...]” [4, s. 14].

Badając analogiczną tematykę, ale w odniesieniu do postaw, zachowań i nastrojów Ślązaków w latach 1945–1950 (i późniejszych) wyraziłem się w tej kwestii bardzo podobnie, aczkolwiek dalece obszerniej w publikacji z 2022 r., której nadałem podtytuł *Studium interdyscyplinarne*. W przedmowie napisałem m.in., iż „Od początku byłem świadomy, że tematyka, którą postanowiłem zbadać, wymaga badań interdyscyplinarnych. Nauką wiodącą jest w tym przypadku historia [...], a naukami niejako pomocniczymi są głównie: socjologia, psychologia społeczna, psychologia ogólna, ekonomia, politologia, nauki o kulturze, nauki etnograficzne i językoznawstwo, a także statystyka, socjotechnika, inżynieria społeczna, teoria propagandy i *public relations*” [17, s. 7]. Praca ta zawiera także obszerny opis metody badawczej opracowanej celowo na potrzeby badań w niej zaprezentowanych [17, s. 9–69].

Gruntowna analiza metodologii skłania do stwierdzenia, że każde badania, a w sposób szczególnie badania historyczne, powinny mieć charakter interdyscyplinarny. Głównie

sy popierające tę tezę są coraz częściej podnoszone w różnych środowiskach naukowych. Wynika to z niemożliwego do zaprzeczenia faktu, że wszystko w znaczeniu *Universum* stanowi całość jako sieć czynników i ich wzajemnych interakcji wynikających z praw fizyki, chemii, logiki, psychologii i relacji międzyludzkich zachodzących bezpośrednio oraz za pośrednictwem ludzkich wytworów materialnych i intelektualnych. Osobiście twierdzą, że historia wprost jest nauką *stricte* interdyscyplinarną i inną być nie może. Podstawowym błędem metodologicznym jest podejmowanie próby zaprzeczenia tego stanu rzeczy, co z konieczności skazane jest na porażkę, gdyż tylko interdyscyplinarne badania naukowe w dziedzinie historii mogą zbliżyć badacza do prawdy, jakiej poszukuje. Inne sposoby są ryzykowne, bo to dzięki nim dochodzi do nieumyślnego (ale nieraz też umyślnego) fałszowania wiedzy historycznej.

Zastanówmy się przez chwilę nad specyfiką historii jako nauki. Czym zajmują się historycy? Otóż badaniem dziejów ludzkości (dziejami kosmosu, przyrody i Ziemi jako planety zajmują się inne nauki), czyli tego wszystkiego, czego dokonali ludzie w przeszłości; tego, co było lub jest efektem ludzkiej działalności czy też tylko zwykłej egzystencji. Czyli czego konkretnie? Odpowiedź jest prosta i jednocześnie stosunkowo długa, gdyż historycy badają dzieje konkretnych osób (biografie), czyli postaci historycznych, co wchodzi w zakres zainteresowań psychologii społecznej i ogólnej. Historyk bada także historię grup społecznych, narodów, relacji między nimi, dziejowe procesy ich powstawania, zanikania, łączenia się. A zatem historyk bada dzieje społeczne (domena socjologii), historię gospodarczą miejscowości, regionów, państw, kontynentów (w tych zagadnieniach specjalizuje się geografia społeczno-ekonomiczna i zasadniczo wszystkie nauki ekonomiczne), dzieje wynalazczości i wpływu wynalazków na historię powszechną (a to przecież pole zainteresowań nauk ścisłych, technicznych, medycznych, związanych z chemią, fizyką i matematyką oraz szeroko pojętą inżynierią, ale też ekonomią), jak również historię polityczną państw i całego świata (jest to zakres tematyczny badań politologicznych). Aby przeprowadzić badania związane z dziejami wojen, bitew i rozwoju wojskowości trzeba doskonale znać się na militariach i na strategii wojskowej, czego przeciętny generał uczy się wiele lat, i to nie tylko z książek, ale przede wszystkim realnie pełniąc wojskowe funkcje dowódcze. W tym wszystkim nie można nie uwzględniać wpływu przyrody na dzieje ludzkości, szczególnie zmian klimatycznych, kataklizmów, klęsk żywiołowych, czy też tylko różnic w położeniu geograficznym i w zakresie zasobów bogactw naturalnych, a tym przecież zajmują się biologowie, klimatolodzy, geografowie, geolodzy, specjaliści od gospodarki rolno-hodowlanej i przemysłu wydobywczego. Wiedza tak rozległa zdecydowanie wykracza poza kompetencje przeciętnego historyka. Ponadto historyk koniecznie powinien posiadać stosunkowo rozległą wiedzę prawniczą, aczkolwiek profesjonalnie zajmują się tym wyłącznie prawnicy. W badaniach biograficznych również nie można pomijać takich aspektów jak relacje jednostki z otaczającą ją rzeczywistością, w tym także ogólnej kultury narodowej, w jakiej badana postać żyła (tym zajmują się kulturoznawcy i psycholodzy społeczni). Podczas badań dotyczących kształtowania się narodów i grup etnicznych, jak np. Słazaków, Łemków, Alzatczyków i in. koniecznie trzeba też uwzględnić zagadnienia będące domeną badań takich nauk, jak językoznawstwo, antropologia, etnologia i szereg innych. Podczas badań historycznych, których przedmiotem są np. dzieje danego państwa w danym okresie, koniecznie trzeba uwzględniać także tak skomplikowane procesy, jak cykle gospodarcze. Historyk przed przystąpieniem do takich badań koniecznie musi dostatecznie rozległe poznać zasady funkcjonowania gospodarki i ogólnie ekonomii. Bez tego jego wyniki badań będą co najwyżej przypadkowo trafne, a i sam niezupełnie będzie rozumiał to, co bada. Interdyscyplinarność badań historycznych i rozległa wszechstronność wykształcenia badacza w tego rodzaju przypadkach są koniecznością. A jeśli przedmiotem badań historyka jest dana ludzka zbiorowość, wówczas nie uniknie on takich zagadnień, jak problem tożsamości etnicznej, narodowościowej, kulturowej itp. I owszem zagadnieniami tymi historycy się zajmują, ale nie wyłącznie oni. Przykładem klasycznym jest problem tożsamości Słazaków, który badają i opisują już od kilku wieków badacze reprezentujący różne dziedziny nauki [2; 20; 25].

A jeśli tak się sprawy mają, w takim razie koniecznością jest korzystanie nie tyle z konkretnych metod, co wprost całych metodologii i metodyk badawczych tych wszystkich dziedzin nauki, wraz z metajęzykami, jakimi one się posługują. Innymi słowy, historyk, aby cokolwiek rzetelnie zbadać, musi poniekąd być także ekonomistą, socjologiem, językoznawcą, kulturoznawcą, politologiem, prawnikiem, geografem, przyrodnikiem, psychologiem, znawcą takich zagadnień jak socjotechnika (dziś nazywana inżynierią społeczną), public relations, propaganda polityczna, statystyka, finanse, marketing i zarządzanie itd. Nie ma możliwości uniknięcia tego. Zwracali na to z dużą stanowczością uwagę historycy XIX-wieczni, m.in. Mably oraz Daunou, a szczególnie E. A. Freeman w pracy *The methods of historical study*, wydanej w 1885 r. w Londynie [12, s. 48–52].

Co zatem należy zrobić? Czy ktokolwiek jest w stanie stać się co najmniej magistrem wszystkich dziedzin nauki, a przynajmniej tych wyżej wymienionych? Oczywiście, że nie. Jednak należy dążyć do tego, aby badania naukowe i kształcenie historyków przebiegały w takim właśnie kierunku. Na studiach kształcących przyszłych magistrów i doktorów historii rażąco dramatycznie brakuje przedmiotów, które zbliżałyby przyszłych uczonych do tego, by stali się fachowcami w dziedzinie badań przynajmniej mających charakter interdyscyplinarny. Historycy powinni poznać zasady funkcjonowania i rozwoju ekonomii, prawa, socjologii, psychologii, statystyki, nauk stosowanych i szeregu innych dziedzin. Brakuje kształcenia historyków w zakresie bardzo szeroko rozumianego językoznawstwa z możliwością uzyskania specjalizacji, np. w zakresie badań historii narodów słowiańskich lub innych.

Naukowy separatyzm i autonomizm jako anachronizm sięgający swymi początkami tego momentu, gdy po raz pierwszy próbowano dokonać klasyfikacji nauk, prowadzi jedynie do tego, że wyniki badań są mniej pewne, mniej wiarygodne i w ogóle trudniej osiągalne, a niejednokrotnie okazują się wzajemnie sprzeczne, niespójne czy wprost błędne. Przyczynił się do tego m.in. pozytywizm, czyli XIX-wieczny ruch naukowy o antyfilozoficznym charakterze. Jego inicjator August Comte i jego zwolennicy dążyli do rozparcelowania tego wszystkiego, czym wcześniej zajmowała się filozofia, pomiędzy nauki szczegółowe, ale – jak zauważyli niespełna pół wieku temu polscy autorzy podręcznika do filozofii, ekonomista i badacz stosunków międzynarodowych Leszek Kasprzyk i filozof Adam Węgrzecki – „Żadna nauka szczegółowa nie jest w stanie dać ogólnej koncepcji świata, człowieka, czy poznania ludzkiego, żadna nie opisuje ogólnej natury bytu; żadna nie odkrywa prawidłości, które rządzą wszelką rzeczywistością”. Cytowani autorzy dostrzegają konieczność ponownego złączenia albo zintegrowania nauk szczegółowych wokół pewnych problemów natury ogólnej. „Istnieje więc niewątpliwa potrzeba wyjścia ponad wąskie specjalistyczne badania, a także opracowywania pewnych problemów w sposób interdyscyplinarny” [9, s. 10–21].

Dzieje ludzkości to także dzieje wszystkiego, co na nią oddziaływało i z tego względu posiadało charakter społeczny, bo wywierało wpływ na myślenie i decyzje ludzi. O konieczności (ponownego) zespolenia wszystkiego co społeczne pisał stosunkowo niedawno współczesny pozytywista, francuski antropolog, socjolog i filozof Bruno Latour (ur. w 1947 r.), który zwraca uwagę, że wszystko ma wpływ na wszystko i stanowi sieć interakcji, dlatego w takim kontekście należy prowadzić badania [13]. Nie jest to oczywiście nowatorskie stwierdzenie, gdyż na holizm dawnej, obecnej i przyszłej rzeczywistości zwracało uwagę już wielu wcześniejszych uczonych, co zaoocowało m.in. metodologiczną koncepcją tzw. koła hermeneutycznego [szerzej o tym zob.: 5, s. 72–73; 7, s. 251–254, 328–337; 8, s. 67–73]. Tę koncepcję badawczą rozwijali m.in. Wilhelm Dilthey (1833–1911), Johann Gustav Droysen (1808–1884), Martin Heidegger (1889–1976), Hans-Georg Gadamer (1900–2002) i in. A jak wiadomo, hermeneutyka źródeł stanowi fundament warsztatu naukowego historyka.

Wiemy już, że historyk bada dzieje ludzkości, które są spletem wielu faktów, zdarzeń, procesów i zjawisk, wzajemnie od siebie uzależnionych i łącznie stanowiących siećową strukturę rzeczywistości historycznej. Dlatego badania historyczne powinny nie tylko przebiegać w formie interdyscyplinarnej współpracy historyków z przedstawicielami innych nauk, ale istotną jest w tym przypadku także odpowiednia metodyka. Sko-

ro wszystko jest ze sobą zespolone i wzajemnie na siebie oddziałujące, znaczy to, że rzeczywistość historyczna stanowi ukształtowaną w przeszłości sieć wielu czynników. Badania oparte o teorię sieci prowadzone są od wielu lat przez różne dziedziny nauki, zwłaszcza ekonomiczne. Tym bardziej teoria sieciowej struktury rzeczywistości historycznej powinna stać się fundamentalną dla historyków. Wśród socjologów znana jest od dawna teoria aktora-sieci (*actor-network theory*), obszernie objaśniona przez wspomnianego już jej twórcę Brunona Latour [13], a także przez polskiego filozofa Krzysztofa Abriszewskiego [1]. Teoria ta jednak zawiera w sobie zaprzeczenie jakoby istniały jakieś sieci w formie trwałej struktury warunkującej kształtowanie się rzeczywistości obecnej i przyszłej, gdyż aktorzy (czyli wszelkie czynniki ludzkie i pozaludzkie) nieustannie na bieżąco ją wytwarzają. Nie wchodząc w głębszą dyskusję na ten temat [uczyniłem to już w: 17, s. 28–33] trzeba jednak stwierdzić, że w przypadku badań historycznych jest wprost odwrotnie. Cała przeszłość już się dokonała i nikt już nie ma wpływu na powstanie wtedy sieci, którą historyk może traktować jako swego rodzaju strukturę struktur. Metodę takich badań opracowałem i zastosowałem w innej obszernej publikacji [17, s. 21–69]. W badaniach takich jednak niewątpliwie trzeba uwzględniać nie tylko klasyczne czynniki, jakie poznaje przeciętny student historii podczas procesu kształcenia uniwersyteckiego, ale wszelkie czynniki i ich interakcje, także te niezrozumiałe dla przeciętnej historyka, a to sprawia, że metodologia oparta na teorii sieciowej struktury rzeczywistości wymaga interdyscyplinarności badań historycznych. Unikanie tego jest podążaniem drogą na skróty, która niekoniecznie doprowadzi badacza do pełnej prawdy historycznej, a co najwyżej do jej wersji mniej lub bardziej uprawdopodobnionej.

Interdyscyplinarność historii jest jej naturalną specyfiką. Nauka ta zajmuje się badaniem dziejów ludzkości w skali makro i mikro. A dzieje te są tak złożonym procesem, że wprost nie istnieje możliwość wyselekcjonowania jednej dziedziny nauki zajmującej się ich badaniem w całkowitej izolacji względem innych nauk. Niezależnie od skali makro-mikro każdy fakt, zdarzenie czy proces dziejowy był bezpośrednio bądź pośrednio związany z wieloma czynnikami, w badaniu których specjalizują się różne nauki szczegółowe. Fakty, zdarzenia, stany rzeczy, sytuacje, procesy i zjawiska stanowią zwartą sieć, aczkolwiek nie zawsze łatwą do zauważenia. Sieciową strukturę rzeczywistości historycznej dostrzegało wielu uczonych reprezentujących różne dziedziny nauki. Wystarczy ograniczyć się do przytoczenia poglądów niektórych z nich.

Francuski myśliciel Hyppolyte Taine (1828–1893) [zalecana literatura: 3; 11; 14; 21] zwracał uwagę na siłę oddziaływania wielu czynników na ich wspólny i zarazem bardzo od nich odległy w czasie skutek. Wśród tych czynników najistotniejszym jest nie tyle sam człowiek, co jego myślenie. Taine dokonał też pewnego wyłomu w pojmowaniu historii. Postrzegał ją interdyscyplinarnie, przez pryzmat psychologii. To psychologie miał głównie na myśli objaśniając swoje poglądy dotyczące faktów kształtujących dzieje. Taine zauważył, że wszyscy filozofowie łącznie odkrywając wiele idei doszli do wspólnej najważniejszej myśli, iż wszystko ze wszystkim jest zespolone i stanowi całość. Za pomocą zdolności do formowania myśli ogólnych odkryli nauki syntetycznie ujmujące rzeczywistość, jak przede wszystkim logikę. „Ta zdolność objawiła im ducha całych wieków, cywilizacji i ras, przeobraziła historię, która była nagromadzeniem faktów w system praw. Dzięki niej [...] powiązali znowu Boga ze światem, człowieka z przyrodą, ducha z materią, dostrzegli powiązanie faktów, następujących po sobie i zasadniczą konieczność wszystkich form, zespołem których jest świat. [...] Z tej zdolności do pojmowania wszelkich całości mogła się zrodzić jedna tylko idea – idea całości”. Ta zasadnicza myśli spajająca wszystkie inne myśli jest jedynie „stwierdzeniem zależności wzajemnej, jaka łączy pomiędzy sobą oddzielne składniki szeregu i przywiązuje je wszystkie do jakiejś własności oderwanej, utajonej w ich wnętrzu. [...] razem wzięte tworzą całość niepodzielną”. Przy czym dodaje, że całość ta wystarcza samej sobie „wyczerpując wszystkie możliwości i łącząc wszystkie przedmioty, rozpoczynając od czasu i przestrzeni, aż do życia i myśli [...]”. Jeżeli myśl tę zastosujemy do człowieka, to będziemy rozpatrywali jego uczucia i myśli jako wytwory naturalne i konieczne, powiązane pomiędzy sobą [...]; będziemy zatem pojmowali religie, filozofie, literatury, wszystkie pojęcia i wszystkie

wzruszenia ludzkie, jako niezbędne następstwa jakiegoś stanu umysłowego, który unicestwia je, znikając, i powracając wywołuje je znowu” [cyt. za: 3, s.37–41].

Z koncepcji filozoficznej angielskiego filozofa i socjologa Herberta Spencera (1820–1903) wyłania się stale postępujący proces zmierzania świata nauki do coraz większego różnicowania się poszczególnych dziedzin naukowych, ale jednocześnie pogłębia się proces coraz bardziej zmierzający do interdyscyplinarności wszelkich badań. Nauki usamodzielniając się, jednocześnie uzależniają się od siebie wzajemnie. Można by tu raczej powiedzieć, że różnicowanie się coraz to nowszych dyscyplin naukowych coraz bardziej ukazuje ich naturalną wzajemną zależność. Tendencja do trwałej wzajemnej izolacji nauk jest zabiegiem błędnym, bo sztucznym, nienaturalnym. Zatem ludzka naukowość nieustannie ewoluuje, czyli następuje jej stały rozwój poprzez naturalne różnicowanie się dyscyplin naukowych z jednoczesnym ich wzajemnym zespalaniem w całość jako zespół, czy raczej sieć dalece zróżnicowanych części składowych [zalecana literatura: 16; 19].

Gołym zwolennikiem interdyscyplinarności badań naukowych był niemiecki psycholog i filozof Wilhelm Wundt (1832–1920). Zauważył on, że badania interdyscyplinarne zostały zahamowane przez pozytywizm. Doktorant Wundta, niemiecki filozof zaliczany do neokantystów, Edmund König (1858–1939), w taki oto sposób na początku XX w. streścił poglądy swego mistrza w tej kwestii: „Zbieranie faktów uchodzi przeto za rzecz ważniejszą, niż teoretyczne ich opracowanie; opis i rozczłonkowanie zjawisk – za donioślejsze, niż ich wytłumaczenie [...]. Wielka liczba nowych dyscyplin naukowych ze ściśle ograniczonymi przedmiotami badań oddziela się od uświęconych przez tradycję zasadniczych pni naukowego myślenia, rozwija się specjalizacja, która zatracca nie raz całkowicie zdolność ogarniania wzrokiem większych całości i rozleglejszych związków i zatapia się całkowicie w badaniu drobnych skrawków rzeczywistości. [...] Wyniki tych nauk nie tylko nie łączą się pomiędzy sobą w jedno ogólne ujęcie całej rzeczywistości, ale nawet najczęściej pozostają ze sobą w zupełnej i zasadniczej sprzeczności” [10, s. 8–9, 11]. Sam Wundt szczególnie ważną rolę w badaniach interdyscyplinarnych dostrzegał w logice. Jego zdaniem tylko ta nauka jest zdolna przyczynić się do „przeciwstawienia rozproszkowanemu nauki poszczególnych i tak często łączącemu się z nim lekceważeniu ze strony badacza specjalisty dla wszystkich innych dziedzin badania, świadomości łączności wszystkich nauk i równouprawnienia wszystkich interesów naukowych” [10, s. 57]. Zatem Wundt apelował o traktowanie nauk jako stanowiących naturalną całość, a badań interdyscyplinarnych jako właściwego podejścia do naukowości w ogóle, bo jako jedyne mającego sens.

Angielski filozof, matematyk i fizyk Alfred North Whitehead (1861–1947) głosił, że wszystko jest połączone ze wszystkim, wszystko zależne jest od wszystkiego, a niemi zależności są działania. Rzeczywistość tak właśnie należy postrzegać, pojmować i poznać. Innymi słowy, Whitehead mówił o sieci wszystkiego co działa, podlega działaniu lub od niego zależy. Skoro wszystko działa, wszystko stanowi całość i wszystko zależne jest od wszystkiego, z czego się składa bądź czego jest częścią, tak też i w nauce nie należy badać wyabstrahowanych elementów ani umiejscawiać ich sztywno w danym miejscu i czasie. Istnieją tylko zdarzenia, które owszem, są zależne od czasu i przestrzeni, ale nie jest to ściśle określony moment ani punkt na mapie. Wszystko trzeba badać kontekstowo w odniesieniu do wszystkiego, czyli do przestrzeni, do czasu, ale też do wszystkich innych zjawisk, zdarzeń, przedmiotów czy obiektów. Z tego wyłania się pewien wniosek, iż wszelkie badania powinny mieć charakter interdyscyplinarny, a ich celem nie powinno być opisywanie tego, co jest, ale rozumienie tego, co się dzieje. Badaczowi, jak i każdemu człowiekowi, w sposób bezpośredni dana jest jedynie całość, bo wszędzie dostrzegamy nie szczegóły, ale to, co się z nich składa, jakieś konkretne obiekty, przedmioty, rzeczy, elementy, zjawiska, procesy, systemy, struktury [szkic jego poglądów zob.: 23, s. 321–327; proponowana literatura poszerzająca: 15].

W historii rozwoju filozofii pojawiła się też koncepcja określana mianem teorii funkcjonalizmu, mająca wielu zwolenników, a opierająca się na założeniu, iż wszystko, a zatem też człowiek, ale i samo jego myślenie oraz postrzeganie pełni rolę podwójną: jest funkcją czegoś innego, większego, ale samo również posiada jakąś funkcję [por. 22,

Od takiego pojmowania sfery ludzkiej mentalności droga prowadziła wprost do stwierdzenia, że cokolwiek poddane jest badaniom, powinno być w tych badaniach rozpatrywane nie w sposób wyabstrahowany, ale koniecznie w kontekście całości, którą to badane zagadnienie współtworzy lub łączy je z całością jakąś jednostronna albo wzajemna (czy nawet jeszcze bardziej złożona) zależność. Tak należy rozpatrywać człowieka, ale także całe społeczeństwo stanowiące funkcjonalną jedność. Tworzy ono system zmierzający do jakiegoś ładu. System ten składa się z wielu podsystemów pełniących swoje funkcje. Całość jednak wciąż jest całością, mimo autonomii jej elementów, które też są zbudowane z kolejnych autonomicznych grup. A na dnie tego systemu jest człowiek, pojedynczy, autonomiczny, myślący nieraz, że jest niezależny i absolutnie suwerenny. Jest to złudzenie. Człowiek jest tylko częścią wielkiego systemu. Zrozumieć człowieka, jego myślenie i motywy działania można tylko poprzez rozpatrywanie go w kontekście grup, do których należy i w kontekście całego systemu ogólnej struktury społecznej, w której pełni on określone funkcje. Interdyscyplinarność jest koniecznością. Bez niej nauka nie sprosta większości swym wyzwaniom, nie udzieli odpowiedzi na większość pytań badawczych, nie zweryfikuje większości hipotez, gdyż wielu z nich w ogóle nawet nie sformułuje. System jest całością, ale składającą się z różnorodności wzajemnie od siebie zależnych. Strukturalnie podobnych, ale funkcjonalnie odmiennych, nieraz wprost niepowtarzalnych. To z kolei wprost nakazuje prowadzenie wszelkich badań jako interdyscyplinarnych, tzn. korzystających jednocześnie z dorobku i metodyki wypracowanej przez wiele różnych dziedzin nauki.

Mimo podejmowanych prób wyjścia poza tradycyjne ramy metodologiczne warsztatu badawczego historyka wciąż w środowiskach naukowych specjalizujących się w badaniach historycznych przeważa swego rodzaju przyzwyczajenie, szkodliwe dla rozwoju nauki, z trudem przełamywane, gdyż na ogół wciąż prace o charakterze interdyscyplinarnym (choćby zawierające elementy metajęzyka nauk innych niż historia) natrafiają na barierę w postaci lęku przed negatywną opinią środowisk naukowych mogących wysuwać niesłuszny zarzut przesadnej socjologizacji, psychologizacji, politologizacji czy ekonomizacji historii. Mimo podejmowanych prób przełamania takich barier, nadal jednak poważnym mankamentem jest ciągle dominujący izolacjonizm historii względem innych dziedzin nauki, ze szkodą dla wyraźnie koniecznych (zwłaszcza, że obecnie bardziej możliwych i łatwych niż dawniej) badań interdyscyplinarnych. Na ten problem zwracała uwagę w 1953 r. polska teoretyk i historyk literatury Stefania Skwarczyńska (1902–1988) w swym eseju o etyce badacza: „Służba własnej gałęzi nauki nie może mieć spojrzenia na integralny związek wszystkich nauk w ich służbie prawdzie i na wzajemne przenikanie się ich dziedzin, wobec których nieraz granice poszczególnych nauk są wyrazem uciążliwych usztywnień. Hieratyczność nauki jest nieznośnym jej fałszem, kłamie jej żywotności, życiu, prawdzie, wartości, ważności. [...] hierarchiczność jest zawsze sztucznością; wynoszenie swojej nauki czy pogardzanie inną w imię tej hierarchiczności – głupotą i małością; momentem wielkich kroków naprzód w rozwoju nauk jest moment zatarcia granic między poszczególnymi naukami [...], za czym postępuje uelastyczenie i nawet wymiennność metod. To są momenty, w których życie zwycięża szablony” [18, s. 86–87].

W działalności badawczej wiele zależy od perspektywy ontologicznej, jaką historyk wybierze na początku badań. Twierdzę, że jedną z podstawowych perspektyw ontologicznych historii jest sieciowy charakter całej rzeczywistości historycznej. Perspektywa ta niemal zmusza do traktowania badań historycznych interdyscyplinarnie, korzystając z dorobku innych dziedzin nauki. Oczywiście istnieją też inne perspektywy ontologiczne, jakie historyk może (a nieraz nawet powinien) uwzględnić. Jest pewien zakres podobieństw perspektyw ontologicznych, do których odwołuje się historyk i politolog. Odnosnie do niektórych konkretnych problemów badawczych perspektywa ontologiczna historyka jest również zbliżona do tej, jaką byłby skłonny przyjąć socjolog, psycholog społeczny czy też ekonomista. Tego typu problem badawczy, właśnie z uwagi na zbieżności lub podobieństwa perspektyw ontologicznych kilku w ten sposób spokrewnionych dyscyplin naukowych (doraźnie, ze względu na specyfikę danego problemu badawczego),

staje się tematem badań interdyscyplinarnych lub co najmniej swym charakterem zbliżony do takich badań. W tym drugim przypadku chodzi m.in. o takie badania historyczne, w których socjologia, psychologia społeczna i ogólna, politologia i ekonomia pełnią rolę nauk pomocniczych historii. Przy czym – co należy podkreślić – ich pomocniczość okazuje się niezbędna [17, s. 40].

Bardzo wiele zagadnień badawczych wprost wymaga potraktowania ich interdyscyplinarnie. Należą do nich ogólne dzieje poszczególnych narodów, społeczeństw, grup etnicznych czy regionalnych. Żadna nauka samodzielnie temu nie sprostą. Wymaga to podejścia interdyscyplinarnego z przewodnią (kierowniczą) rolą historyków. Przykładem jest zbiorowość Ślązaków, czyli ludność regionu Górnego Śląska. W minionych latach podjęto już szereg starań o interdyscyplinarność badań tej tematyki, aczkolwiek wciąż w sposób niewystarczający. Rzecz jasna to samo odnosi się do dziejów wszelkich innych zbiorowości ludzkich. Historyk nie może dążyć do samodzielności badawczej, gdyż jest ona nieosiągalnym mirażem. Koniecznością jest współpraca z przedstawicielami wielu innych dziedzin nauki, a w sposób szczególnie odnosi się to do politologii, nauk ekonomicznych, socjologii, psychologii, psychologii społecznej, antropologii, etnologii, archeologii, filozofii, ale także do tzw. nauk stosowanych, a to przede wszystkim socjotechniki *vel* inżynierii społecznej, public relations, marketingu politycznego, teorii reklamy oraz propagandy, inżynierii wojskowej, transportowej, statystyki i in.

W polskich środowiskach naukowych od dawna podnoszony jest problem interdyscyplinarności. M.in. w 2021 r. Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Gdańsku zorganizował publiczną dyskusję o warsztacie naukowym historyka, podczas której często nawiązywano do zagadnienia interdyscyplinarności. Wypowiadali się wówczas profesorem: Mariusz Wołos, Marek Kornat, Eugeniusz Cezary Król, Grzegorz Berendt i Piotr Niwiński, a także prowadzący tę rozmowę dr Jan Hlebowicz [28]. Uczelnie wyższe od szeregu lat uruchamiają kierunki studiów o takim charakterze. Doktoranci mają możliwość prowadzenia interdyscyplinarnych badań i tworzenia dysertacji pod kierunkiem kilku promotorów jednocześnie, reprezentujących różne dziedziny nauki [24]. Są to nie tylko pozytywne cechy rozwoju nauki, ale stanowią także wyraz stale nasilającej się tendencji, by co najmniej zmniejszyć sztucznie i niepotrzebnie wytworzony w minionych dekadach (a może i stuleciach) dystans między różnymi dyscyplinami naukowymi. Niestety, ale w zakresie badań historycznych problem ten wciąż jest otwarty, tzn. nadal jednak dominuje naukowy separatyzm historii względem innych nauk. Mimo skromnych i na ogół pojedynczych prób przełamania tej bariery łatwo odnosi się wrażenie, że wciąż nic lub niewiele się zmieniło pod tym względem. Jest to widoczne m.in. w ramowych programach studiów I, II i III stopnia.

Interdyscyplinarność historii to także wzajemna otwartość różnych środowisk naukowych tej dziedziny. Chodzi szczególnie o środowiska historyków reprezentujących różne punkty widzenia na kwestie międzynarodowe wciąż będące przedmiotami sporów politycznych i społecznych. Przykładem jest m.in. historia Ukrainy, ale także Rzeczypospolitej Obojga Narodów i II Rzeczypospolitej, którą odmiennie postrzegają i interpretują historycy polscy, ukraińscy, litewscy, białoruscy, rosyjscy, niemieccy, a także żydowscy. Interdyscyplinarność tego rodzaju powinna ułatwić skierowanie badań historycznych na drogę odkrywania prawdy, całej prawdy, tej podnoszącej na duchu, jak i tej przykrej. To oczywiście niezupełnie spodoba się środowiskom politycznym, które zawsze usiłowały i nadal usiłują traktować historię nie jako naukę, ale jako narzędzie w kształtowaniu poglądów, postaw narodowych i nastrojów społecznych, a także jako podstawowe narzędzie tzw. polityki historycznej. Historycy jako przedstawiciele nauki nie powinni się na to zgadzać. Historia nie jest też nauką pomocniczą politologii, ale raczej jest wprost odwrotnie. W tym momencie dotknięty został problem etyki naukowo-badawczej, wymagający zupełnie odrębnego omówienia, co jednak tematycznie znacznie wykracza poza niniejsze rozważania. Głos w tej sprawie zabrali już inni autorzy, m.in. w 2001 r. historyk Wojciech Wrzesiński [27, s. 147–156], a o wiele wcześniej wspomniana już Stefania Skwareczyńska w eseju *Etos badacza* opublikowanym w 1953 r. [18, s. 65–92].

Interdyscyplinarność historycznych badań naukowych należy jednak postrzegać i

kształtować dalece szerzej niż wyłącznie jako interdyscyplinarne kształcenie poszczególnych historyków przygotowujące ich do samodzielnej pracy badawczej mającej jedynie interdyscyplinarny charakter, w których badacz jest jeden, ale wszechstronnie wykształcony niczym na wzór renesansowego geniusza, jakim był m.in. Leonardo da Vinci. Chodzi raczej przede wszystkim o badania angażujące grupy osób specjalizujących się w różnych dziedzinach naukowych. Do takich prób oczywiście dochodzi, jednak wciąż jest to niewystarczające. Przykładem jest kilka inicjatyw dotyczących badań tak trudnej tematyki, jaką jest tożsamość zbiorowości Ślązaków, czyli ludności rodzimej Górnego Śląska. W tym miejscu wystarczy wymienić dwie podjęte próby w tym zakresie, które jednak nie doczekały się ani kontynuacji, ani gruntownego zacieśnienia nawiązanych wtedy więzi badawczych. Jedną próbę podjął w 1995 r. Ośrodek Badań Społeczno-Kulturalnych Towarzystwa Zachęty Kultury w Katowicach, w efekcie czego powstała skromna publikacja wydana w tym samym roku [26]. Drugą podjęto dziesięć lat później, również w Katowicach, w formie konferencji naukowej zatytułowanej *Dynamika śląskiej tożsamości*, w której brali udział historycy, socjologowie, ekonomiści, politolodzy, przyrodnicy, filolodzy a nawet przedstawiciele nauk ścisłych. Naukowcy ci reprezentowali kilka polskich oraz czeskich uczelni [pokłosem tej konferencji jest publikacja: 6]. Zdecydowanie jednak brakuje takich badań w szerszej i długofalowej formie, zwłaszcza w zakresie tematyki bardziej ogólnej. Wymienić tu wystarczy historię stosunków polsko-ukraińskich na przestrzeni dziejów. I nie chodzi tu jedynie o współpracę historyków polskich i ukraińskich, która od trzech dekad nieustannie się rozwija i umacnia (przykładem jest wieloletnia działalność Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego im. Jana Długosza w Częstochowie wszechstronnie współpracującego bardzo aktywnie z wieloma uniwersytetami ukraińskimi), ale o współpracę interdyscyplinarną, obejmującą różne dziedziny nauki w zakresie badań historycznych, mającą zarazem (aczkolwiek niekoniecznie) zasięg międzynarodowy. Oczywiście, takie działania są podejmowane i inicjowane, ale wciąż jest ich zbyt mało, a dostęp do aktywnego uczestniczenia w nich ma charakter elitarny, z reguły ograniczony do osób na stałe zatrudnionych w danych uczelniach i instytutach. Większość samodzielnych naukowców jest pozostawiona samym sobie i na ogół nie mają możliwości aktywnego uczestniczenia w takich przedsięwzięciach. Mają też bardzo ograniczone możliwości publikowania. Niewątpliwie wymaga to zmian ustawowych i zwyczajowych.

BIBLIOGRAFIA:

1. Abriszewski K., *Poznanie, zbiorowość, polityka. Analiza teorii aktora-sieci Bruno Latoura*, Kraków 2012.
2. Błaszczak-Waławik M., Błasiak W., Nawrocki T., *Górny Śląsk. Szczególny przypadek kulturowy*, Kielce 1990.
3. Brzozowski S., *Hipolit Taine i jego poglądy na filozofię, psychologię i historię*, Warszawa 1902.
4. Chrobaczyński J., *Postawy, zachowania, nastroje. Społeczeństwo Krakowa wobec wojny i okupacji 1939 – 1945*, Kraków 1993.
5. Coreth E., Ehlen P., Haeffner G., Ricken F., *Filozofia XX wieku*, Kęty 2004.
6. *Dynamika śląskiej tożsamości*, red. J. Janeczek, M. Szczepański, Katowice 2006.
7. Gadamer H. G., *Prawda i metoda. Zarys hermeneutyki filozoficznej*, Warszawa 2007.
8. Heidegger M., *Bycie i czas*, Warszawa 1994.
9. Kasprzyk L., Węgrzecki A., *Wprowadzenie do filozofii*, Warszawa 1981.
10. König E., *Wilhelm Wundt jako psycholog i jako filozof*, Warszawa 1904.
11. Krzemię-Ojak S., *Taine*, Warszawa 1966.
12. Langlois C. V., Seignobos C., *Wstęp do badań historycznych*, Lwów 1912.
13. Latour B., *Splatając na nowo to, co społeczne. Wprowadzenie do teorii aktora-sieci*, Kraków 2010.
14. Lempicki J., *Historiozofia Hipolita Taine'a*, Kraków 1938.
15. Metallman J., *Filozofia przyrody i teoria poznania A. N. Whiteheada*, odbitka z „Kwartalnika Filozoficznego”, Kraków 1924.
16. Nalepiński A., *Klasyfikacja wiedzy Herberta Spencera*, Warszawa 1873.
17. Pfaff J., *Nastroje społeczne, postawy i zachowania Ślązaków na Górnym Śląsku w kontekście polityki państwa polskiego w latach 1945–1950. Studium interdyscyplinarne*, Tarnowskie Góry 2022.
18. Skwarczyńska S., *Studia i szkice literackie*, Warszawa 1953.
19. Struve H., *Herbert Spencer i jego systemat filozofii syntetycznej*, Warszawa 1904.

20. Szramek E., *Śląsk jako problem socjologiczny. Próba analizy*, Katowice 1934.
21. Taine H., *O metodzie*, Warszawa 1890.
22. Tatariewicz W., *Historia filozofii*, t. 2, Warszawa 2003.
23. Tatariewicz W., *Historia filozofii*, t. 3, Warszawa 2003.
24. *Ustawa z dnia 20 lipca 2018 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce*, Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 2018, poz. 1668.
25. Wanatowicz M. W., *Od indyferentnej ludności do śląskiej narodowości? Postawy narodowe ludności autochtonicznej Górnego Śląska w latach 1945–2003 w świadomości społecznej*, Katowice 2004.
26. *Wokół śląskiej tożsamości*, red. K. Wódz, Katowice 1995.
27. Wrzesiński W., *Etos polskiego historyka*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 2/2001.
28. Film Instytutu Pamięi Narodowej: *Warsztat pracy historyka i jego rola w społeczeństwie – Jak pisać i mówić o trudnych kartach dziejów?* <https://www.youtube.com/watch?v=4zOcozz2vok> (dostęp: 17 VII 2022)

POJĘCIE I LECZENIE BÓLU W XX I XXI WIEKU NA PODSTAWIE WYBRANEJ BIBLIOGRAFII POLSKO- I ANGLOJĘZYCZNEJ – CZĘŚĆ II

Chrzan Renata

były wykładowca Wyższej Szkoły Medycznej w Legnicy
renata.chrzan@onet.eu

Przypis Katarzyna,

absolwentka Wyższej Szkoły Medycznej w Legnicy

Promotor –

Doktor nauk medycznych, magister filologii germańskiej i rosyjskiej, absolwentka wielu różnych studiów podyplomowych, Renata Chrzan

Definicje bólu

Międzynarodowe Towarzystwo Badania Bólu (IASP) definiuje ból jako nieprzyjemne doznania zmysłowe i emocjonalne związane z rzeczywistym lub potencjalnym uszkodzeniem tkanek lub przypominające to doznanie. Ból przewlekły trwa lub nawraca w czasie powyżej trzech miesięcy będąc powiązany z istotnym stresem emocjonalnym i/lub niepełnosprawnością funkcjonalną [1]. IASP zauważa też, iż brak werbalnej zdolności do komunikowania się nie wyklucza możliwości doświadczania bólu i potrzeby wdrożenia odpowiedniego leczenia przeciwbólowego. Zjawisko bólu jest doświadczeniem subiektywnym. Każdy uczy się używania słowa poprzez doświadczenia powiązane z urazem we wczesnym okresie życia. Biolodzy uznają, że bodźce powodujące ból mogą ulec uszkodzeniu, w związku z tym wiąże się on z faktycznym lub potencjalnym uszkodzeniem tkanki, będąc zawsze nieprzyjemnym doznaniem odczuwanym w danej części ciała i negatywnym przeżyciem emocjonalnym. Wrażenia przypominające ból, ale nie będące nieprzyjemnymi, np. klucie, nie należy nazywać bólem. Nieprzyjemne nienormalne doświadczenia (dysestezje) mogą być również zwykłymi sensorycznymi cechami bólu. Wielu zgłasza ból przy braku uszkodzenia tkanki lub jakiegokolwiek prawdopodobnej przyczyny patofizjologicznej. Jeśli cierpią z powodu bólu, należy to uznać za ból. Definicja ta zapobiega wiązaniu bólu z bodźcem. Aktywność indukowana przez szkodliwy bodziec w szlakach nocycceptorowych i nocycceptywnych nie jest bólem, nawet jeśli może mieć bezpośrednią przyczynę fizyczną [2].

Pócnocnoamerykańskie Towarzystwo Diagnoz Pielęgniarskich (NANDA) definiuje ból jako „stan zdrowia”, w którym jednostka doświadcza i zgłasza poważny dyskomfort lub niewygodne uczucie w formie bezpośredniej werbalnej komunikacji lub kodowania deskryptorem [3].

Według słownika medycznego Farlexa ból jest nieprzyjemnym uczuciem przekazywanym do mózgu przez neurony czuciowe. Dyskomfort sygnalizują rzeczywiste lub potencjalne obrażenia ciała. Jednak jest on czymś więcej niż doznaniem lub jego fizycz-

ną świadomością obejmując również percepcję i subiektywną interpretację dyskomfortu. Percepcja wskazuje lokalizację bólu, intensywność, opisując w pewnym stopniu jego naturę. Różne świadome i nieświadome reakcje na odczucia i percepcję, w tym reakcję emocjonalną, dodają dalszą definicję do ogólnej koncepcji bólu [4].

Dobrogowski i Wordliczek przedstawiają ból jako doznanie czuciowe, związane z aktywnością destrukcyjnego bodźca, bądź również bodźca, który po zadziałaniu stwarza niebezpieczeństwo wystąpienia takiego uszkodzenia, oraz spostrzeżenie powstające za pomocą psychicznej interpretacji zachodzącego zjawiska, zmodyfikowanego przez wcześniejsze doświadczenia oraz sympatologiczną funkcję w ustroju bólu ostrego wywołwanego przez ryzyko uszkodzenia, uszkodzenie bądź chorobę [5].

Dla Fieldsa i współautorów ból jest nieprzyjemnym odczuciem zlokalizowanym w danej części ciała. Jest często opisywany w kategoriach procesu penetrującego lub niszczącego tkanki (np. przeszywający, palący, skręcający, rozzierający i ściskający) i/lub jako reakcja cielesna lub emocjonalna (np. przerażający, mdlący) [6].

Monheim uważa, że ból to zazwyczaj nieprzyjemne przeżycie emocjonalne zainicjowane przez szkodliwy bodziec i przekazane przez wyspecjalizowaną sieć neuronową do ośrodkowego układu nerwowego, gdzie jest tak interpretowane [7].

McCaffery i Pasero zaproponowali klinicznie użyteczną definicję, w której ból jest tym, co mówi doświadczająca go osoba [8].

Najbardziej pełne leczenie bólu przewlekłego obejmuje terapię skojarzoną: farmakoterapię, rehabilitację medyczną, psychoterapię, neuromodulację, metody zabiegowe i chirurgiczne. Zawsze w miarę możliwości należy równolegle stosować leczenie przyczynowe [9]. W skład rozpoznania bólu wchodzi ocena jakościowa i ilościowa. Należy oceniać oddzielnie każdą lokalizację dolegliwości. Ocena jakościowa zawiera umiejscowienie, promieniowanie lub rzutowanie dolegliwości bólowych, rozległość i rodzaj bólu w połączeniu z elementami inicjującymi lub hamującymi go. Ocena ilościowa obrazuje jego natężenie i zmiany w czasie oraz zależność od aktywności życiowej. W ocenie stopnia natężenia bólu mają zastosowanie skale subiektywne. U chorych z prawidłowymi czynnościami poznawczymi znajdują zastosowanie głównie skale jednowymiarowe, np. numeryczna (*numeric rating scale*, NRS), wzrokowo-analogowa (*visual analogue scale*, VAS) i słowna (*verbal rating scale*, VRS). Skala NRS rozciąga się pomiędzy 0 a 10, gdzie przedział 1-3 oznacza ból łagodny, 4-6, umiarkowany, a 7-8 silny. Natężenie bólu należy oceniać podczas badania oraz podając wartości średnie, maksymalne i minimalne obserwowane w ciągu ostatniej doby. Dobrze jest także uzyskać informacje o liczbie i czasie trwania nasilenia bólu, uzyskując w ten sposób jego wzorzec [1].

U chorych z zaburzonymi czynnościami poznawczymi wykorzystuje się m.in. skale Dolopus-2 i *Critical Care Pain Observation Tool* (CCPOT). W diagnostyce bólu neuropatycznego, komponenty neuropatycznej bólu, pomocna jest skala *Douleur Neuropathique 4* (DN 4) lub painDETEC [10].

Z uwagi na patomechanizm wyróżniamy ból:

- nocycyptywny, powstający w skutek bezpośredniej aktywacji receptorów bólowych w obrębie uszkodzonych i zmienionych zapalnie tkanek;
- neuropatyczny, pojawiający się w następstwie uszkodzenia somatosensorycznej części układu nerwowego;
- złożony, w skład którego wchodzi element nocycyptywny i neuropatyczny [9];
- somatyczny, pochodzący ze struktur powierzchniowych;
- trzewny, głęboki ze źródłem w strukturach wewnętrznych [11, 12].

Przykładem bólu receptorowego może być ból urazowy towarzyszący złamaniom, skręceniom, stłuczeniom, pooperacyjny, w chorobach reumatycznych, ból brzucha i głowy. Jeden rodzaj bólu odczuwa wyłącznie od 20 do 25% chorych, reszta — od dwóch do kilku rodzajów bólu [11, 12].

Pacjenci z chorobą nowotworową cierpią na bóle receptorowe, neuropatyczne lub mieszane, a także o charakterze ostrym, z uwagi na poddawanie się zabiegom operacyjnym i różnym procedurom diagnostyczno-terapeutycznym. Pojawiający się ból przewlekły, trwający ponad trzy miesiące, jest czynnikiem stresowym zakłócającym równowagę

psychiczną [13]. Dają o sobie znać również skutki ekonomiczne mające związek z nieobecnościami w pracy i obniżeniem zarobków. Występowanie bólu działa niekorzystnie na organizm, obniża jakość życia, powoduje powstanie zaburzeń lękowych i depresyjnych. Brak prawidłowego leczenia prowadzi do zblednych cierpień, zmiany osobowości, osłabienia związków z partnerem i bliskimi [14]. Obserwuje się izolację od rodziny, utratę samowystarczalności i drażliwość chorych. W razie wystąpienia bólu totalnego - fizycznego, psychicznego, socjalnego i duchowego należy wesprzeć moralnie i psychosocjalnie tak pacjenta jak i opiekujące się nim osoby. Leczenie bólu powinno być nierozłącznym elementem leczenia onkologicznego [15].

Schemat leczenia bólu – drabina analgetyczna WHO

W 1986 roku Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) przedstawiła schemat farmakologicznego leczenia bólu, w szczególności nowotworowego. Jego podstawą jest indywidualizacja farmakoterapii, poprzez dobór leków analgetycznych pod kątem patomechanizmu wystąpienia bólu, jego natężenia oraz mechanizmów działania farmakodynamicznego preparatów przeciwbólowych. Główną zasadą postępowania na podstawie drabiny analgetycznej WHO jest pomiar jego natężenia w oparciu o skalę [16]. Po zdiagnozowaniu bólu należy wdrożyć farmakoterapię jako metodę z wyboru [17].

Leki przeciwbólowe podaje się przede wszystkim drogą doustną, gdy jest to niemożliwe w inny dostępny i akceptowany przez pacjenta sposób. U chorych z zaburzeniami połykania, niedrożnością przewodu pokarmowego, podczas miejscowego leczenia bólu neuropatycznego, jak też przy niewydolnej opiekuńczo rodzinie, nie będącej w stanie regularnie podawać leków, stosuje się nieinwazyjny przeskórny sposób ich aplikacji. Kremy, żele i maści nakłada się miejscowo. Drogą podskórną podaje się leki i płyny u osób z bólem niestabilnym, wymagających podczas agonii przyjmowania środków ratunkowych. Przy konieczności podaży dużych ilości płynów do wlewów lub potrzebie szybkiego opanowania silnego bólu wykorzystuje się drogę dożylną [1].

Leki powinny zostać podane przed pojawieniem się dolegliwości bólowych. Analgetyczne stężenie preparatu utrzymuje się przy jego dawkowaniu w stałych odstępach czasowych. Niezwykle ważny jest indywidualny dobór środka przeciwbólowego uwzględniający rodzaj i natężenie bólu [1].

Obecne reguły postępowania w bólu nowotworowym bazują na zaleceniach towarzystw naukowych, *European Association for Palliative Care* z 2012 roku i *European Society of Medical Oncology* z 2018 roku. Schemat leczenia promujący stosowanie na wstępie substancji nieopiodowej i wchodzenie po kolejnych piętrach drabiny analgetycznej nie jest obecnie zalecany i ma znaczenie historyczne [1].

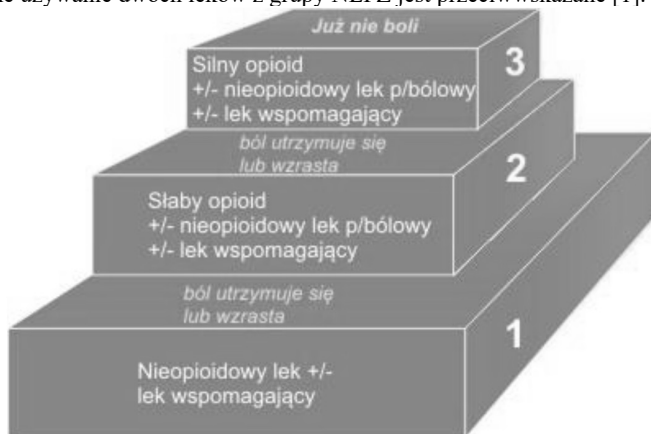
Prawidłowy dobór leku przeciwbólowego uzależniony jest od:

- stopnia natężenia bólu;
- dotychczas stosowanego leczenia i jego skuteczności;
- schorzeń towarzyszących, wydolności narządów metabolizujących środki przeciwbólowe – nerek i wątroby;
- alergii i nietolerancji medykamentów;
- stanu zdrowia chorego odnośnie możliwej formy podawania preparatu;
- potrzeby pomocy w podawaniu leków osób opiekujących się;
- upodobań chorego [18].

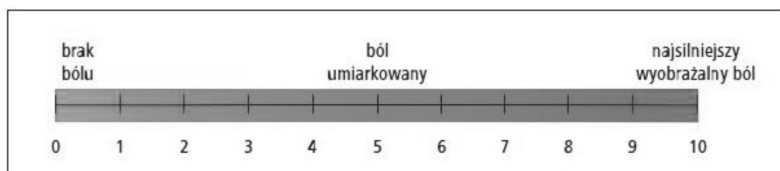
Rozpoczynając leczenie należy ustalić najmniejszą działającą skutecznie dawkę medykamentu, która w razie potrzeby może ulec zwiększeniu na bazie stałej oceny poziomu natężenia bólu [1]. Stosuje się także preparaty uzupełniające terapię. Na rycinie nr 1 przedstawiono graficznie drabinę analgetyczną WHO. Jej pierwszy stopień obejmuje leczenie bólu o niewielkim stopniu nasilenia (NRS 1-3) w skali numerycznej [16] za pomocą niesteroidowych leków przeciwzapalnych (NLPZ), głównie ibuprofenu i diklofenaku lub paracetamolu [19]. NLPZ są przydatne w bólu receptorowym z elementem zapalnym [1].

Do ich działań niepożądanych zaliczamy: owrzodzenie i ostre krwawienie z górnego odcinka przewodu pokarmowego, ostre uszkodzenie nerek, hipomagnezemię i zmniejszenie skuteczności stosowanych leków przeciwnadciśnieniowych. Zaleca się stosowanie

jak najmniejszej skutecznej dawki analgetycznej przez jak najkrótszy czasokres. Jednoczesne używanie dwóch leków z grupy NLPZ jest przeciwwskazane [1].

Rysunek 1. Drabina Analgetyczna WHO [1]

Rysunek 2. Skala numeryczna NRS [2]

Większość chorych dobrze toleruje Paracetamol, ale szczególnie ostrożnie należy zlecać go u wyniszczonych, z hipoproteinemią czy też nadużywających alkoholu [10], u których dawka dobową nie powinna być wyższa niż 2 g. U tej grupy pacjentów dopuszcza się także możliwość odstąpienia od podawania preparatu. Z uwagi na szeroki dostęp do powyższych leków sprzedawanych bez recepty także poza aptekami, przed rozpoczęciem leczenia tak NLPZ, jak i paracetamolem należy ustalić skład chemiczny substancji zażywanych przez pacjenta [1].

Kolejny szczebel drabiny analgetycznej WHO dotyczy leczenia bólu o nasileniu NRS 4-6 w związku z brakiem skuteczności stosowanych wcześniej preparatów lub nasileniem dolegliwości połączonych z postępem choroby. Na tym etapie zaleca się włączenie słabych opioidów (tramadolu, dihydrokodeiny) do dobranych wcześniej medykamentów, celem wzmocnienia działania przeciwbólowego z jednoczesną możliwością redukcji dawki opioidu aby ograniczyć nasilenie potencjalnych działań niepożądanych [20]. W bólu nowotworowym o średnim natężeniu obecnie zaleca się niskie dawki silnych opioidów – morfiny i oksykodonu, w miejsce słabych opioidów [1].

Ból o znacznym natężeniu (przekraczający 6 w skali NRS) wymaga podania silnych opioidów (morfiny, oksykodonu, fentanyl, buprenorfiny, metadonu i tapentadolu) [1], do których można dołączyć leki z pierwszego stopnia drabiny analgetycznej

i koanalgetyki. Łączenie silnych opioidów z preparatami z drugiego stopnia drabiny analgetycznej nie jest zalecanie z wyjątkiem nefopamu, nasilającego swoim działaniem analgezję opioidową. Stosowanie silnych opioidów z innymi analgetykami prowadzi do synergizmu ich działania zmniejszając ryzyko występowania działań niepożądanych, w tym nudności, wymiotów, zaparcia, sedacji [16]. Najwłaściwszym sposobem dobrania odpowiedniej dawki opioidu jest jego miareczkowanie. Według WHO dobór preparatu powinien uwzględniać także charakter bólu [21].

W bólu nowotworowym nie jest wskazane podawanie petydyny, kodeiny i pentacyliny [1].

Podczas leczenia opioidami obserwuje się wczesne i późne objawy uboczne. Do tych pierwszych należą: nudności, wymioty, wzmożona senność i zaburzenia orientacji. Pojawiają się one na początku terapii lub podczas zwiększania dawek, zwykle ustępując samoistnie. Późnymi objawami są zaparcia, nudności, suchość jamy ustnej, zaburzenia motoryki żołądka powodujące jego opóźnione opróżnianie [1].

Koanalgetyki w leczeniu bólu

W leczeniu bólu neuropatycznego w chorobie nowotworowej stosuje się wybrane analgetyki opioidowe oraz koanalgetyki [22]. Standard postępowania obejmuje spersonalizowane terapie uzależnione od obrazu klinicznego, lokalizacji, natężenia bólu, obecności lub braku chorób współistniejących oraz leków przyjmowanych przez pacjenta [23].

- Inhibitory wychwytu zwrotnego serotoniny i noradrenaliny (duloksetyna, wenlafaksyna) [1] wskazane są w leczeniu bólu neuropatycznego oraz przy współwystępowaniu bólu z depresją. Wzmacniają działanie zstępującego układu antynocycyptynowego, wykazując synergizm głównie z opioidowymi lekami przeciwbólowymi. Oprócz nasilania analgezji opioidowej zmniejszają napięcie mięśniowe oraz działają przeciwlękowo, w szczególności preparaty hamujące wychwyt zwrotny serotoniny [22,23].

- Leki przeciwdrgawkowe mają udowodnioną skuteczność kliniczną działającą na zasadzie hamowania nadpobudliwości neuronów, występującej w padaczce oraz w tym samym mechanizmie w bólu neuropatycznym. Działając na poziomie komórkowym zmniejszają stężenie jonów sodowych i/lub wapniowych w komórkach nerwowych. Znajdują zastosowanie w leczeniu obwodowych bólów neuropatycznych. Najczęściej wykorzystuje się preparaty oddziałujące na podjednostkę alfa-2-delta kanału wapniowego. Wysoką skutecznością oraz bezpieczeństwem cechują się gabapentynoidy (gabapentyna i pregabalina). Skuteczność tej pierwszej wykazano szczególnie w leczeniu neuropatii obwodowych [24,25]. Najczęstszym działaniem niepożądanym jest nadmierna sedacja, zawroty głowy oraz zaburzenia równowagi. Skuteczność pregabaliny udowodniono w neuropatiach wywołanych chemioterapią oraz u pacjentów z bólem neuropatycznym, towarzyszącym chorobie nowotworowej. Do najczęstszych objawów ubocznych należą obrzęki obwodowe, nadmierna sedacja i zawroty głowy [26].

Ból kostny i epizodyczny

Chorzy na nowotwory cierpią także na nasilające się podczas ruchu i dobrze zlokalizowane bóle kostne, w leczeniu których zaleca się preparaty opioidowe z lekiem przeciwzapalnym (NLPZ lub glikokortykosteroidem) oraz rozważa się włączenie radioterapii [1]. Bifosfoniany i denosumab zmniejszają powstawanie nowych złamań lub opóźniają ich pojawienie się u pacjentów z przerzutami do kości nie działając analgetycznie [27]. Z uwagi na odległe działania uboczne stosuje się je wyłącznie u pacjentów z szansą na minimum trzymiesięczny okres przeżycia [1].

Pacjenci stale leczeni przeciwbólowo mogą uskarżać się na bóle epizodyczne, czyli okresowe doświadczanie na przykład bólu przebijającego. W takiej sytuacji wdraża się preparaty cytrynianu fentanyl w formie aerozolu donosowego, tabletek podjęzykowych lub podpoliczkowych [28].

Skuteczne postępowanie przeciwbólowe polega na wyjaśnieniu pacjentowi celów i korzyści, ewentualnych działań niepożądanych i uzyskaniu jego aprobaty. Rezultatem wyboru najlepszej formy leczenia, z zastosowaniem także psychoterapii, jest zadobrowolenie

chorego i poprawa jakości życia [1].

Prawa pacjenta do leczenia bólu w Polsce.

Od 11 maja 2017 roku pacjenci w Polsce otrzymali nowe prawo - do leczenia bólu. Ustawa z dnia 6 listopada 2008 roku o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta, została znowelizowana, dodano artykuł 20a, gwarantujący prawo do leczenia bólu dla każdego bez względu na posiadanie lub brak ubezpieczenia zdrowotnego [15, 29].

Weześniej obowiązywała ustawa zapewniająca dostęp do świadczeń zdrowotnych, leczenia bólu oraz innych objawów jako prawo przysługujące wyłącznie chorym znajdującym się w zaawansowanym stadium choroby w ramach prawa do poszanowania godności oraz umierania w spokoju i godności. Prawem do leczenia bólu objęte są również kobiety w trakcie porodu [15, 30]. Powinno ono być respektowane i realizowane na każdym etapie diagnostyki i terapii, podczas świadczeń refundowanych i pełnopłatnych, w placówkach publicznych oraz prywatnych, gdyż zgodnie z definicją, pacjentem jest „osoba zwracająca się o udzielenie świadczeń zdrowotnych lub korzystająca ze świadczeń zdrowotnych udzielanych przez podmiot udzielający świadczeń zdrowotnych lub osobę wykonującą zawód medyczny” [15,31]. Źródło pochodzenia bólu i wiek są tu bez znaczenia [15].

Dotąd, zgodnie z § 17 ustępów 1 i 9 Rozporządzenia Ministra Zdrowia z dnia 9 listopada 2015 roku w sprawie rodzajów, zakresu i wzorów dokumentacji medycznej oraz sposobu jej przetwarzania, dane odnośnie oceny stopnia natężenia bólu, podjętych działań w zakresie jego zwalczania oraz skuteczności terapii w przypadkach konieczności monitorowania bólu, muszą stanowić element historii choroby, w części dotyczącej przebiegu hospitalizacji. Dotyczy to także leczenia pozaszpitalnego. Wpisy do dokumentacji medycznej mogą być dokonywane przez lekarza, pielęgniarkę lub położną. Procedura oceny oraz efektywnego procesu leczenia bólu stanowi jeden z standardów akredytacyjnych Centrum Monitorowania Jakości w Ochronie Zdrowia. Spełnianie norm poradni leczenia bólu potwierdza certyfikat wydany przez Polskie Towarzystwo Badania Bólu. Obecnie zwiększa się rola pielęgniarek w ocenie i leczeniu bólu, dlatego ich edukacja w zakresie terapii przeciwbólowej jest coraz szersza [15,32].

Najwyższa Izba Kontroli (NIK) sprawdziła problematykę leczenia bólu w 28 podmiotach leczniczych w okresie 1 stycznia 2015 – 31 sierpnia 2016 roku jak też wcześniejsze i późniejsze działania odnośnie tego zagadnienia [33]. Ustalono, że „nałożony na szpitale obowiązek leczenia i monitorowania skuteczności leczenia bólu u wszystkich pacjentów, nie tylko po zabiegach operacyjnych, zwrócił uwagę na problem ale go nie rozwiązał”. Potwierdzono brak opracowania i wdrożenia reguł postępowania gwarantujących leczenie i weryfikowanie efektywności terapii bólu u wszystkich chorych odczuwających go, bez względu na jego rodzaj. W 38% szpitali w ogóle nie przygotowano tego typu procedury lub zrobiono to z opóźnieniem, w 31% odnosiła się ona jedynie do pacjentów poddanych zabiegom operacyjnym. „Procedury leczenia bólu i oceny skuteczności tego leczenia u wszystkich pacjentów (operowanych i nieoperowanych) odczuwających ból opracowano i wdrożono tylko w 1/3 skontrolowanych szpitali. W pozostałych placówkach, nawet jeśli procedury ustalono, nie zawsze były one stosowane” [34].

NIK zauważył nieprawidłowości połączone z systematycznym mierzeniem i notowaniem poziomu bólu. Brak informacji w dokumentacji medycznej odnośnie poziomu intensywności bólu uniemożliwiał lub znacznie utrudniał obiektywną ocenę skuteczności przeprowadzonej terapii [34].

W skontrolowanych szpitalach personel medyczny w wąskim zakresie wdrażał zalecenia ekspertów, także odnośnie leczenia bólu, dotyczące informowania chorych o związanych z tym możliwościach, korzyściach i zagrożeniach. Informacje powinny być w formie ustnej i pisemnej, aby ułatwić ich zrozumienie [34].

Wprowadzone znowelizowaną ustawą prawo do leczenia bólu nie jest w pełni realizowane przed podmioty lecznicze. Należy dążyć do jego wdrażania poprzez edukację personelu i kreowanie pozytywnych wzorców postępowania w leczeniu i diagnozowaniu bólu.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Kluczna A., Dzierżanowski T.: Leczenie bólu przewlekłego w opiece paliatywnej. *Med Rodz* 2022, 3, 32-36.
- [2] Greenberg M. S., Glick M.: *Burkett's Textbook of Oral Medicine*. 10th edition, Hamilton, 2003.
- [3] Miller-Keane Encyclopedia and Dictionary of Medicine, Nursing, and Allied Health. 7th ed., Philadelphia 2003.
- [4] <http://bityl.pl/vUoVl> (dostęp 16.07.2022).
- [5] Dobrogowski J., Wordliczek J.: *Medycyna bólu*, Warszawa 2005, 17.
- [6] Fields H. L., Martin J. B.: *Harrison's Principles of Internal Medicine*. 16th ed., New York 2005, 71-76.
- [7] Bennett C. R.: *Monheim's Local Anesthesia and Pain Control in Dental Practice*. 7th ed. St. Louis, 1984.
- [8] McCaffery M., Pasero C.: *Pain: A Clinical Manual*. 2nd ed. St. Louis, 1999.
- [9] Kotlińska-Lemieszek A., Przewodnik leczenia bólu. *Farmakologia wielolekowa bólu przewlekłego*, <http://bityl.pl/eUqPf> (dostęp 16.07.2022).
- [10] Raja S. N., Carr D. B., Cohen M. et al.: The revised International Association for the Study of Pain definition of pain: concepts, challenges, and compromises, *Pain* 2020; 161: 1976–1982.
- [11] Ortiz M. M., Carr E., Dikareva A.: An Integrative Review of the Literature on Pain Management Barriers: Implications for the Canadian Clinical Context, *Can J Nurs Res*. 2014; 46(3): 65–93.
- [12] Prandi C., Garrino L., Mastromarino P., et al.: Rosaria Alvaro R. Barriers in the management of cancer-related pain and strategies to overcome them: findings of a qualitative research involving physicians and nurses in Italy, *Ann Ist Super Sanità*. 2015; 51(1): 71–78.
- [13] De Walden-Galuszko K., *Psychologiczne aspekty bólu i jego leczenia*, *Med Paliat*. 2007; 1: 66–70.
- [14] Kaczmarek Z., *Znaczenie leczenia bólu w chorobie nowotworowej*, *Nowa Medycyna* 5/2002, <http://bityl.pl/sbexm> (dostęp 19.07.2022).
- [15] Zimmermann A., Mędrzycka-Dąbrowska W., Zagłoba M.: Prawo pacjenta do leczenia bólu, *Palliat Med Prac* 2018; 12, 1, 21–29.
- [16] Dobrogowski J., Krajnik M., Jassem J. i in.: *Zalecenia dotyczące postępowania u chorych na nowotwory*. Termedia Wydawnictwa Medyczne, Poznań 2009.
- [17] National Institute for Healthcare and Clinical Excellence: *Chronic pain (primary and secondary) in over 16s: assessment of all chronic pain and management of chronic primary pain*. London: National Institute for Health and Care Excellence (NICE) 2021.
- [18] Fallon M., Giusti R., Aielli F. et al.: Management of cancer pain in adult patients: ESMO Clinical Practice Guidelines. *Ann Oncol* 2018; 29: iv166-iv191.
- [19] Stompór M., Grodzicki T., Stompór T. et al.: Prevalence of chronic pain, particularly with neuropathic component, and its effect on overall functioning of elderly patients. *Med Sci Monit* 2019; 25: 2695–2701.
- [20] DiPiro J. T., Talbert R. L., Yee G. C. et al.: *Pharmacotherapy*, Philadelphia 2011.
- [21] Woron J., Dobrogowski J., Wordliczek J.: Wybór opioidów i ich dawkowanie w leczeniu bólu. *Medycyna po Dyplomie* 2011, 4 (181), 77-82.
- [22] Dworkin R. H., O'Connor A. B., Backonja M. et al.: Pharmacological management of neuropathic pain: evidence-based recommendations. *Pain* 2007(132), 237–251.
- [23] Dworkin R.H., O'Connor A. B., Audette J. et al.: Recommendations for the pharmacological management of neuropathic pain: An overview and literature update. *Mayo Clinic Proceedings* 2010 (85), 3–14.
- [24] Trąbka-Kostka E., Woron J. *Interakcje leków w praktyce klinicznej*, Wyd. Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Wyd. 2, Warszawa 2011.
- [25] Sternbach H. The serotonin syndrome. *American Journal of Physiology*, 1991(148), 705–713.
- [26] Taylor D., Paton C., Kerwin R.: *The Maudsley prescribing guidelines*. 9th Edition, London 2007.
- [27] Czyżykowski R., Krakowska M., Potemski P.: Bisphosphonates for the treatment of patients with cancer. *Oncol Clin Pract* 2017; 13: 268–274.
- [28] Winiarczyk K., Knetki-Wróblewska M.: Ból przebijający u chorych na nowotwory, *Onkologia w Praktyce Klinicznej - Edukacja* 2016, t. 2, nr 1, 1-8.
- [29] Ustawa z dnia 23 marca 2017 r. o zmianie ustawy o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta oraz niektórych innych ustaw poz. 836 <http://bityl.pl/KJzWl> (dostęp 31.07.2022).
- [30] Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 9 listopada 2015 roku w sprawie standardów postępowania medycznego w łagodzeniu bólu porodowego <http://bityl.pl/f4nqj> (dostęp 31.07.2022).
- [31] Ustawa z dnia 6 listopada 2008 roku o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta- dalej u.p.p. <http://bityl.pl/V3Z96> (dostęp 31.07.2022).
- [32] McDonnell A., Nicholl J., Read S. M.: Acute Pain Teams in England: current provision and their role in postoperative pain management. *Journal of Clinical Nursing* 2003, 12(3) s. 387–393.
- [33] <http://bityl.pl/S5yu5> (dostęp 31.07.22).
- [34] <http://bityl.pl/TL7c9> (dostęp 31.07.22).

Spis rycin

1. Drabina Analgetyczna WHO, <http://bityl.pl/U69wp> (dostęp 31.07.22).
2. Skala numeryczna NRS, <http://bityl.pl/bWAMt> (dostęp 31.07.22).

ISTOTA ORAZ HISTORIA MEDIÓW SPOŁECZNOŚCIOWYCH W POLSCE I NA ŚWIECIE

Dubaj Patryk

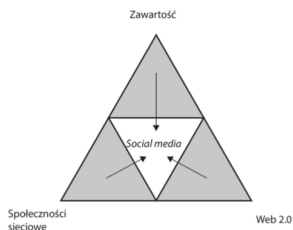
Politechnika Lubelska, student, Lublin

patryk.dubaj@pollub.edu.pl

Poniższa praca ma na celu analizę istniejących dzieł dotyczących mediów społecznościowych. Autor podjął próbę przedstawienia historii social mediów w Polsce i na świecie, oraz znalezienie związku pomiędzy postępem technologicznym a rozwojem mediów społecznościowych.

W celu pełnego zrozumienia istoty tematu, należy zrozumieć znaczenie m.in. sformułowania „media społecznościowe” (ang. *social media*). Używane są zamiennie terminy: *social media*, media społecznościowe, serwisy społecznościowe, portale społecznościowe itp. Rektor *ESCP Europe Business School* w Berlinie, Andreas Kaplan wraz z Michaëlem Haenleinem zdefiniowali media społecznościowe, jako „grupę bazujących na internetowych rozwiązaniach aplikacji, które opierają się na ideologicznych i technologicznych podstawach Web 2.0 i które umożliwiają tworzenie i wymianę wygenerowanych przez użytkowników treści” [10, s.121].

Warto w tym miejscu wspomnieć czym jest Web 2.0, a jest to określenie wtyrn internetowych, w których główną rolę odgrywają treści tworzone przez użytkowników tych wtyrn. Dotyczy sposobów wykorzystania technologii [6, s.95]. Zdaniem wielu osób zajmujących się dziedziną marketingu, na *social media* składają się trzy wartości: społeczności sieciowe, zawartość i Web 2.0. Wizualizację wpływu tych składników na istotę mediów społecznościowych określa się mianem trójkąta mediów społecznościowych, co zaprezentowano poniżej.

Rysunek 1 Trójkąt *social media* (*social media triangle*)

Źródło: : T. Alqvist, A. Bäck, Halonen M., *Social Media Roadmaps*, Helsinki 2008, s. 14

Z rysunku wynika swoista równorzędność wszystkich elementów składających się na *social media*. Społeczności sieciowe rozumiane są jako wirtualne społeczności mające wspólny jeden lub więcej czynników. Przykładowymi są: zainteresowania, wiek, miejscowość, wykonywany zawód, aplikacja lub gra. Ludzie przez całe życie zdobywają i dzielą się wiedzą, poglądami i emocjami. Możliwość robienia tego przez sieć daje im dużo większe możliwości dotarcia i znalezienia podobnych sobie ludzi.

Zawartość (ang. *content*) jest swoistym spoiwem społeczności w social mediach. Ludzie dzielą się różnego rodzaju zawartością, jak zdjęcia, filmy, informacje, komentarze, recenzje. Często inni komentują i modyfikują je tworząc nową zawartość. Tak tworzony *content* określa się mianem *user-generated content* [1, s. 13]. Twórczość taką umożliwiają zasady Web 2.0. Web 2.0 jest przeciwstawne do Web 1.0, którym jest pierwotna forma Internetu. Web 1.0 służył głównie do odbierania, a nie współtworzenia treści. Paul Anderson przedstawił sześć części składających się na Web 2.0: samodzielne tworzenie i generowanie zawartości przez użytkowników, wykorzystanie zbiorowych możliwości, ogromna

ilość danych, struktura uczestnictwa, efekt sieciowy i otwartość [16, s.55]. Istnieje wiele klasyfikacji social mediów. Można dzielić je ze względu na popularność, istotność, funkcjonalność, zasięg społeczny i wiele innych [5, s.59-68].

Jednak Andreas Kaplan i Michael Haenlein zaproponowali inne kryteria: poziom autoprezentacji i samoujawnienia oraz stopień społecznej obecności i bogactwa medialnego [5, s.67]. Przedstawione zostały poniżej w formie tabeli podziału social mediów.

Tabela 1 Podział *social media* ze względu na stopień społecznej obecności/bogactwa medialnego

		Stopień społecznej obecności i bogactwa medialnego		
		NISKI	ŚREDNI	WYSOKI
Poziom autoprezentacji i samoujawnienia	WYSOKI	blogi	serwisy społecznościowe (np. Facebook)	wirtualne światy społecznościowe (np. Second Life)
	NISKI	projekty oparte na współpracy (np. Wikipedia)	społeczności kontentowe (np. YouTube)	wirtualne światy gier (np. World of Warcraft)

Źródło: 1 Kaplan, M. Haenlein, *Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media*, *Business Horizons* 53 (2010), s. 59–68.

Powyższa tabela pokazuje dwa poziomy autoprezentacji i samoujawnienia: wysoki i niski. Pokazuje również trzy stopnie społecznej obecności i bogactwa medialnego: niski, średni i wysoki. Facebook niejako skłania użytkowników do prezentowania siebie, podania informacji o sobie w celu lepszego wizerunku w oczach innych, stąd wynika też jego ułożenie w tabeli. Ze względu na średni stopień obecności społecznej znalazł się on w środkowej kolumnie. W zależności od charakteru danego medium społecznościowego może ono znajdować się w jednym z sześciu miejsc w tabeli.

Media społecznościowe ułatwiają kontakt ze znajomymi, poznawanie nowych ludzi, idei, poszerzanie światopoglądu. Dobrze wykorzystane media społecznościowe pomagają zarówno ludziom jak i całym przedsiębiorstwom rozwijać się w sieci. Dzieje się to np. poprzez seminaria internetowe (ang. *webinar*), informacje o wydarzeniach stacjonarnych dotyczących zainteresowania danej osoby, lub poprzez poinformowanie ludzi o istnieniu grupy lub profilu, na których pojawiają się informacje z interesującej internautę dziedziny. Za sukcesem mediów społecznościowych stoi kilka czynników. Najważniejszymi z nich są: łatwość obsługi, intuicyjny interfejs, prostota znalezienia interesujących nas informacji, grup, profili. Dla przedsiębiorstw promujących się w social mediach dochodzi niska cena takiego rodzaju promocji.

Wpływ mediów społecznościowych, zajęcie przez nie stałego miejsca w życiu miliardów ludzi trafnie określa Jeremy Rifkin „Coraz większa część naszego codziennego życia toczy się za pośrednictwem nowych cyfrowych kanałów ludzkiej ekspresji. Komunikacja jest środkiem, za pomocą którego ludzie znajdują wspólny sens oraz dzielą z innymi tworzony przez siebie świat.”[12, s.146]. Media społecznościowe pojawiły się w Internecie w latach 90. XX wieku. Jednym z pierwszych mediów społecznościowych był Classmates.com, który powstał w 1995 r. Pozwalał on na podtrzymywanie więzi i kontaktów ze znajomymi ze szkoły. Podobnym do niego jest SixDegrees.com, które z kolei pozwalało na między innymi utrzymanie kontaktu z rodziną, ale też znalezienie swoich znajomych i wysłanie im zaproszenia [9, s.16]. Nazwa ta nawiązuje do teorii mówiącej, że każdy człowiek jest w stanie nawiązać kontakt z dowolną osobą na świecie poprzez sześć

osób, które są znajomymi osób, które zna.

Później, w 2006 roku medium jakim jest MySpace osiągało szczyty popularności. Wtedy też pojawił się serwis YouTube. Między innymi dzięki sukcesowi MySpace, zainteresowanie Facebookiem, który w 2006 roku miał już dwa lata, zaczęło wzrastać [1, s. 14]. W listopadzie tego samego roku powstał polski serwis społecznościowy nk.pl (kiedyś nasza-klasa.pl). Celem naszej-klasy od początku było umożliwienie znalezienia swoich znajomych, przyjaciół ze szkolnych lat w celu odnowienia kontaktu. Serwis ten wpłynął na sposób korzystania z Internetu ludzi w średnim wieku. Użytkownikami byli ludzie z niemalże każdej grupy wiekowej. W czerwcu 2010 na portalu istniało około 14 milionów aktywnych kont użytkowników.

Kolejnym polskim serwisem jest grono.net [15, s. 384]. Serwis ten funkcjonował od 2004 do 2012 roku. Dawał on użytkownikom możliwość sprawdzenia, ile kontaktów dzieli ich od dowolnego innego użytkownika grona. Przez pierwsze kilka lat serwis był zamknięty [15, s.385]. Oznacza to, że dostać się do niego można było dopiero po uzyskaniu zaproszenia. Budowało to pewną aurę ekskluzywności, dla użytkowników serwisu [15, s.386]. Dostępne na nim były fora dyskusyjne oraz informacje o wydarzeniach kulturalnych.

Kolejnym serwisem społecznościowym był Twitter. Powstały w 2006 roku portal umożliwiał mikroblogowanie, czyli udostępnianie wpisów, których długość zazwyczaj nie przekraczała jednego zdania, które mogły zawierać również zdjęcia, filmy [4, s.16]. Ideą mikroblogów jest przekazywanie informacji o czynności wykonywanej w danej chwili, lub różnego rodzaju przemysłań. Odpowiednikami mikroblogów w różnych mediach społecznościowych są tzw. „statusy” [13, s.46]. Społeczność użytkowników Twittera w Polsce jest dość nienaturalna, ponieważ serwis ten najpopularniejszy jest wśród dziennikarzy branż: sportowej i medialnej, polityków, prawników [13, s.59].

W dzisiejszych czasach ciężko wyobrazić sobie życie bez smartfonu. Jednak telefony, smartfony, komputery nie powstały od razu. Trzecia rewolucja przemysłowa, zwana również rewolucją naukowo-techniczną, pozwoliła na komputeryzację i automatyzację procesów w przemyśle produkcyjnym i usługowym [2, s.1340]. Jej początek przypada na lata 60. XX wieku [2, s.1342]. W czasie tejże rewolucji powstały m.in. układy scalone, tranzystory i półprzewodniki będące nieodłącznymi elementami dzisiejszych komputerów i smartfonów. Właśnie w tym okresie doszło do największego rozwoju *high-tech* [2, s.1343]. Wtedy też powstały pierwsze komputery, środki komunikacji na odległość.

Aktualnie świat przechodzi przez czwartą rewolucję, tzw. Industry 4.0 [11, s.588]. Właśnie podczas tej rewolucji powstał Internet, telefony, wiele innych technicznych wynalazków aż do dzisiejszej technologii znajdującej się w zasięgu każdego człowieka – smartfonie. Potencjał drzemący w Internecie, w komputerach sprawił, że naukowcy i wynalazcy postanowili ciągle ulepszać te rzeczy. Rywalizacja na rynku technologicznym pozytywnie wpłynęła na tempo rozwoju nowych technologii [11, s.590].

Na pierwszy rzut oka trudnym może wydawać się korelacja postępu technologicznego z mediami społecznościowymi, jednak związek istnieje [14, s.7]. Ludzie jako istoty społeczne preferują życie w grupie. Z tego też powodu starają się utrzymać kontakt z innymi ludźmi, znajomymi, rodziną [3, s.20]. Przed wynalezieniem telefonu, komputera, czy Internetu, korzystali z innych rodzajów komunikacji, jak poczta. Jednak dzięki wynalezieniu Internetu stopniowo udawało się połączyć kolejne obszary. Teraz cały świat połączony jest ze sobą. Ludzie dostrzegli w tym możliwość przekazywania informacji na duże odległości. Tak powstały strony internetowe takie jak MySpace czy nasza-klasa.pl. Ich główną ideą było ułatwienie kontaktu z znajomymi, rodziną, poznawanie nowych ludzi. Właśnie wymienione wcześniej portale przyczyniły się do powstania i rozwoju wielu popularnych dziś social mediów.

Charakterystyczną grupą użytkowników Internetu i innych zdobyczy postępu technologicznego są „cyfrowi tubylcy” [8, s.302]. Są to osoby urodzone po 1980 roku, które wychowały się w czasie przypadającym na dynamiczny rozwój wszechstronnego dostępu do technologii informatycznych [8, s.305]. Od początku Internetu do aktualnych czasów oprócz Internetu i komputerów powstał jeden bardzo istotny z punktu widzenia społec-

czeństwa wynalazek, a jest nim smartfon. Urządzenie to posiada wiele cech, dzięki którym na stałe odnalazło swoje miejsce u boku niemal każdego człowieka. Cechami tymi są między innymi [7, s.20]. :

- przenośny charakter wynikający z małych rozmiarów i niewielkiej wagi;
- przynależność tegoż urządzenia do konkretnej osoby co wpływa na uczucie bezpieczeństwa posiadanych w środku danych;
- intuicyjna, prosta obsługa;
- multimedialność;
- multifunkcjonalność przejawiająca się w możliwości instalacji dodatkowych programów, aplikacji, co dodatkowo multiplikuje funkcjonalność przedmiotu oraz wysoki stopień interaktywności, który pozwala na szybkie odnalezienie poszukiwanych informacji

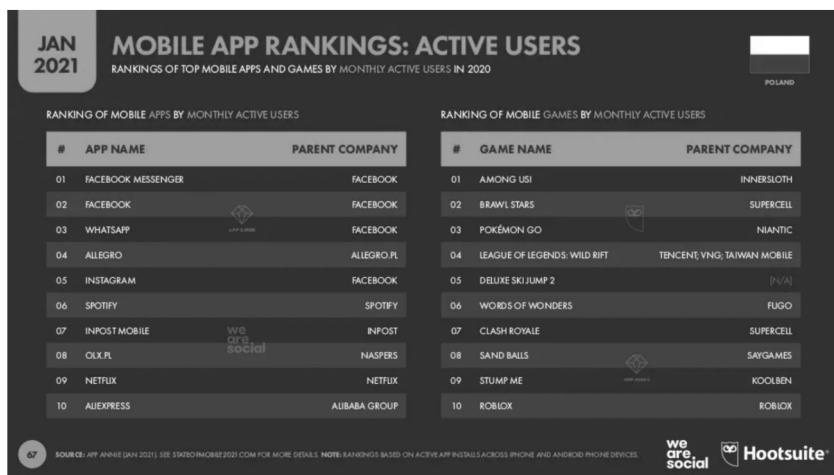
Te i wiele innych cech wpływają na niesłabnącą popularność zarówno smartfonów jak i pośrednio mediów społecznościowych.

Smartfony i innego rodzaju *wearables*, czyli gadżety, które można nosić przy sobie, są kolejnym elementem wyżej wymienionej korelacji. Przedmioty te służą do tzw. „*self-trackingu*”. Pojęcie to odnosi się do różnego rodzaju sposobów gromadzenia danych, analizowania oraz monitorowania ich. Wiele aplikacji służy do śledzenia, analizy danych, które ludzie świadomie im dostarczają. Aplikacje te pozwalają również na wymienianie się pewnymi informacjami z innymi użytkownikami. Przykładem takiej aplikacji jest *Mi Fit*. Program ten służy do zbierania danych i analizy ich na podstawie informacji dostarczanych przez opaskę *Mi Band*. Dane te dotyczą m.in. przebytego dystansu (liczonego w krokach) a tym samym spalonych kalorii, tętna i wielu innych informacji. Aplikacja umożliwia dodawanie znajomych i dzielenie się z nimi informacjami najczęściej dotyczącymi przebytego dystansu. Aplikacja umożliwia również zamieszczanie tych samych informacji w mediach społecznościowych, np. na Facebooku. Konsumenci zamieszczają takie informacje aby dołączyć do danej społeczności [8, s.306].

Innymi aplikacjami dostępnymi na smartfony są sklepy internetowe bądź fora i tzw. porównywarki cen tego samego produktu w różnych sklepach. Aplikacje te przyczyniły się do rozwoju tzw. „*smart shoppingu*”, oznaczającego sprytnie zakupy [8, s.309]. Najczęściej termin ten pojawia się w kontekście poszukiwania przez konsumenta najlepszej oferty produktu lub usługi na rynku. Konsument taki podczas poszukiwania konkretnej rzeczy poszukuje informacji zarówno o jej cenie, opiniach jak i opiniach producenta czy dystrybutora danej oferty. Znalezienie przez takiego konsumenta najlepszej, jego zdaniem oferty, a następnie skorzystanie z niej generuje u niego zarówno satysfakcję materialną, ponieważ zaoszczędził pieniądze, bądź znalazł ofertę w lepszej jakości niż pierwotna, oraz satysfakcję niematerialną – zadowolenie z odniesienia sukcesu, zaoszczędzenie pieniędzy i własnego sprytu. Jednoznaczny wpływ na rozwój tego pojęcia ma powstawanie coraz większej ilości wymienionych wyżej aplikacji oraz rozwój *e-commerce*. Internet pozwala na łatwe i szybkie znalezienie informacji o produktach, usługach, ale też opinii i stron lub aplikacji do porównania cen i innych cech dóbr i usług [8, s.311]. Smartfony natomiast umożliwiają na skorzystanie z Internetu w niemal każdym miejscu.

Pomocny w wizualizacji ogromu popularności mediów społecznościowych okazuje się raport firmy Hootsuite traktujący o mediach społecznościowych. Wynika z niego wiele ważnych informacji. Z raportu wynika (stan na styczeń 2021 r.) iż, z Internetu korzysta 31,97 miliona ludzi w Polsce, co daje 84,5% całej populacji. Z mediów społecznościowych korzysta natomiast 25,9 miliona ludzi, a jest to ponad 68% populacji Polski. W stosunku do roku poprzedniego zauważalny jest wzrost o 2,5 miliona użytkowników samych social mediów. Kolejne informacje dotyczą czasu spędzanego w Internecie. Wynika stąd, że statystyczny Polak w wieku od 16 do 64 lat spędza w Internecie 6 godzin i 44 minuty w ciągu doby, z czego 2 godziny poświęcone są social mediom.

Poniżej przedstawiono natomiast ranking najpopularniejszych aplikacji w Polsce ze względu na miesięczną liczbę użytkowników [17, s. 89]:

Rysunek 3 Krajowy ranking aplikacji mobilnych: aktywni użytkownicy

Źródło: Raport Hootsuite "Digital 2021" [dostęp 17.08.22]

Sytuacja w Polsce nie różni się znacząco od tej światowej, jeśli chodzi o podium. Pierwsze trzy pozycje się powielają z się niewielką zmianą. Facebook Messenger zajmuje pierwsze miejsce, później jest Facebook a na trzeciej pozycji WhatsApp. Instagrama wyprzedziła jedynie internetowa platforma handlowa Allegro, która zdaniem autora zdobyła to miejsce poprzez popularność wśród starszej grupy wiekowej niż ta Instagrama.

Media społecznościowe są bardzo popularne na całym świecie, można powiedzieć, że są nieodłącznym elementem życia niemal całego świata. Na ich popularność wpływa wiele różnych czynników, ale wyróżniającym się jest ogólna dostępność. Do korzystania z nich wystarczy połączenie z Internetem. W przyszłości powstawać będzie wiele nowych platform do wymiany opinii, zdania, wiadomości. Jednak te istniejące dziś będą również nieustannie rozwijać się zapewniając atrakcyjną ofertę dla przyszłych i aktualnych użytkowników. Nie wszystkie przetrwają jednak każda będzie walczyć o użytkowników.

Autor obawia się wad wszechobecności mediów społecznościowych jednak ma nadzieję na powstanie nowych social mediów, które będą szanowały prywatność swoich użytkowników.

BIBLIOGRAFIA

1. Alqvist T., Bäck A., Halonen M., Social Media Roadmaps, Helsinki 2008
2. Bujak A., „Rewolucja Przemysłowa - 4.0” i jej wpływ na logistykę XXI wieku, Instytut Naukowo-Wydawniczy „SPATIUM”, Wrocław 2017
3. Głodowski W., Komunikacja interpersonalna, Warszawa 2001
4. Juszczyk B., Halo, Twitter! Nie leci z nami pilot!, Marketing w Praktyce, nr 9, 2015
5. Kaplan, M. Haenlein, Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media, Business Horizons 53 (2010)
6. Kaznowski D., Nowy marketing, vfp communications, Warszawa 2008
7. Lysik Ł., Machura P., Rola i znaczenie technologii mobilnych w codziennym życiu człowieka XXI wieku, Media i Społeczeństwo, nr 4/2014, Wrocław 2014
8. Maciaszczyk M., Rzemieniak M., Nowoczesne technologie mobilne jako determinanta ewolucji konsumpcji wśród cyfrowych tubylców, Instytut Badań Rynku, Konsumpcji i Koniunktur, Warszawa 2018
9. Miotk A., Skuteczne social media, Gliwice 2013
10. Mociąg R., Pragmatyka Internetu. Web 2.0 jako środowisko, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013

11. Rifkin J., Wiek dostępu, Wrocław 2003
12. Siuda D., Komunikacja marketingowa w social media, w: Lewandowski J., „Social Media Marketing”, Monografie Politechniki Łódzkiej, Łódź 2016
13. Sojkin B., Informacyjne podstawy decyzji marketingowych, PWE, Warszawa 2009
14. Szewczyk A., Popularność funkcji serwisów społecznościowych, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Nr 656, 2011
15. Raport *JISC Technology & Standards Watch*, „What is Web 2.0? Ideas, technologies and implications for education”, [dostęp 16.08.2022 r.]
16. Raport Hoodsuite „Digital 2021” [dostęp 17.08.22]

HISTORIA ORAZ AKTUALNY STAN RYNKU KOSMETYCZNEGO

Wróbel Paula

Politechnika Lubelska, student, Lublin

paula.wrobel@pollub.edu.pl

Zdefiniowanie rynku kosmetycznego należy rozpocząć od wytłumaczenia pojęcia „kosmetyka”. Pochodzenie pojęcia „kosmetyka” nie jest do końca wyjaśnione. Powszechnie uznano, że pochodzi od greckich słów „kosmeo”, oznaczające upiększać oraz „kosmetikos” oznaczające umiejętność upiększania. Według Słownika języka polskiego PWN kosmetyka to „stosowanie preparatów kosmetycznych i zabiegów w celu upiększenia i pielęgnacji ciała”, „sztuka upiększania i pielęgnowania ciała i włosów” [11]. Kosmetyka jest sztuką i jednocześnie nauką o sposobach podtrzymywania urody (kosmetologia). Encyklopedia PWN [12] podaje definicję „kosmetyku” jako środka do oczyszczania, pielęgnowania i upiększania skóry, włosów, paznokci i oczu, także do maskowania defektów urody. W polskim ustawodawstwie zgodnym z Dyrektywą Rady UE (76/768/EWG) możemy znaleźć następującą definicję „kosmetyk oznacza każdy produkt przeznaczony do kontaktu z zewnętrznymi częściami ciała ludzkiego (skórą, owłosieniem, paznokciami, wargami i zewnętrznymi narządami płciowymi) lub z zębami i błonami śluzowymi jamy ustnej, którego wyłącznym lub głównym zadaniem jest ich czyszczenie, perfumowanie, lub ochranianie aby utrzymywać je w dobrym stanie, zmieniać ich wygląd lub poprawiać zapachy ciała”.

W gospodarce rynkowej, którą cechuje się wysoką konkurencyjnością, głównym zainteresowaniem przedsiębiorstw funkcjonujących na rynku jest konsument. Poznanie jego preferencji, potrzeb oraz czynników mających wpływ na sposób w jaki się on zachowuje należy do jednych z podstawowych zadań każdego przedsiębiorstwa w celu dopasowania wytwarzanych produktów i usług do oczekiwań konsumentów.

W dziedzinach nauki zajmujących się zarządzaniem i ekonomią istnieje wiele definicji rynku. W literaturze można znaleźć następujące definicje rynku:

1. mechanizm koordynujący zachowania nabywców i sprzedawców, uczestniczących w procesie wymiany dóbr oraz usług [1, s.77].
2. proces, w ramach którego kupujący i sprzedający określają ceny i ilości dóbr, które mają być kupione i sprzedane [2, s.47],
3. całości stosunków zachodzących między podmiotami uczestniczącymi w procesie wymiany [10, s.13],
4. ogół transakcji kupna - sprzedaży danego dobra lub czynnika produkcji zawieranych na pewnym terytorium w danym czasie[5],
5. zbiór potencjalnych konsumentów, wykazujących pewną potrzebę, w celu zaspokojenia której są gotowi do dokonania wymiany oraz mają taką możliwość [3, s.9].

Należy zauważyć, że rynek nie może być uważany tylko i wyłącznie jako proces, ponieważ mogłoby to skutkować pominięciem wpływu jego elementów strukturalnych na zachowanie konsumentów. W następnej części pracy pojęcie „rynek” będzie rozumiane

jako zbiór wszystkich możliwych konsumentów mogących lub odczuwających potrzebę, w określonym czasie gotowych do dokonania wymiany w celu uzyskania zaspokajającego dobra, wszystkich producentów oferujących dobra substytucyjne służące zaspokojeniu potrzeby i wszystkich pośredników, którzy dystrybuują te dobra.

Na przestrzeni lat polski rynek kosmetyczny rozwija się dynamicznie. Polski rynek kosmetyczny zajmuje 6. miejsce w Europie pod względem przychodów uzyskanych ze sprzedaży kosmetyków. Rynek dóbr kosmetycznych w Polsce osiągnął w 2019 r. przychody w wysokości ponad 4,0 mld EUR. Skutkiem pandemii koronawirusa jest obniżenie przychodów branży w 2020 r. o 0,1% do 3,9 mld EUR. Jednak prognozowany jest dalszy wzrost rynku w tempie 4,7% rocznie (CAGR 2020- 2023) do 4,5 mld EUR w 2023 r. Największy udział w rynku ma segment kosmetyków do higieny osobistej, którego sprzedaż w 2019 r. w Polsce wyniosła 2,0 mld EUR, 50% całkowitej sprzedaży branży [13, s.10]

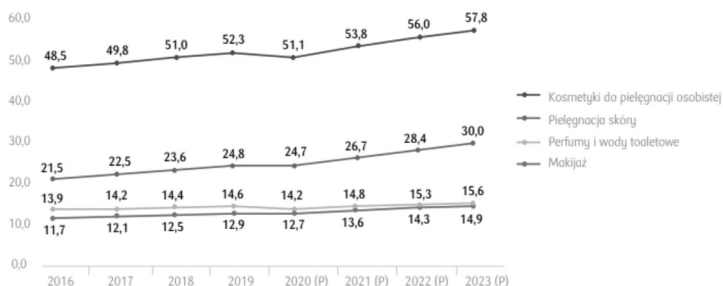
Tabela 1 Rynek kosmetyków w Polsce – przychody wg kategorii (mld EUR)

Rok	Kosmetyki kolorowe	Pielęgnacja skóry	Higiena osobista	Zapachy	Suma
2016	0,4	0,8	1,8	0,5	3,6
2017	0,5	0,9	1,9	0,5	3,7
2018	0,5	0,9	1,9	0,5	3,8
2019	0,5	0,9	2,0	0,6	4,0
2020 (P)	0,5	0,9	1,9	0,5	3,9
2021 (P)	0,5	1,0	2,0	0,6	4,1
2022 (P)	0,5	1,1	2,1	0,6	4,3
2023 (P)	0,6	1,1	2,2	0,6	4,5
CAGR (2016-2019)	3,3%	4,7%	2,4%	1,6%	2,9%
CAGR (2020-2023)	5,1%	6,5%	4,0%	3,1%	4,7%

Źródło: [13, s.10]

W 2019 r. na produkty kosmetyczne w Polsce konsument wydał średnio 104,6 EUR. Na poniższym wykresie możemy zauważyć, że prognozowany jest wzrost tej kwoty do 118,3 EUR w 2023 r.

Wykres 1 Wydatki na kategorie produktów na polskim rynku kosmetycznym (EUR)

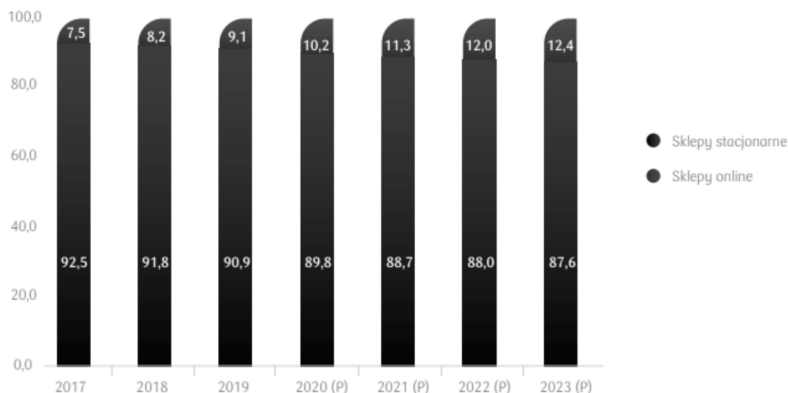

Źródło: [14, s.11]

W 2019 r. sprzedaż kosmetyków przez sklepy online w Polsce osiągnął poziom 9,1%. Na poniższym wykresie można zaobserwować, że prognozowany jest wzrost tej wartości do poziomu 12,4% w 2023 r.

Wykres 2 Struktura sprzedaży kosmetyków w Polsce wg kanałów dystrybucji (%)

Źródło: [13, s.11]

Rynek kosmetyczny w Polsce składa się z około 400 podmiotów - dużych firm międzynarodowych, dużych polskich, średnich, małych i mikroprzedsiębiorstw. Struktura tego rynku zapewnia niezbędną różnorodność branży i stanowi o jej silnych podstawach. Międzynarodowi producenci prowadzący działalność w Polsce to m.in.: L'Oréal, Procter&Gamble, Avon Cosmetics, Unilever, Beiersdorf (Nivea), Henkel, Colgate Palmolive [15, s.16]. Do największych rodzimych przedsiębiorstw w Polsce należą: Laboratorium Kosmetyczne Dr Irena Eris, Ziaja Ltd Zakład Produkcji Leków, Oceanic, Eveline Cosmetics, Inglot, Bielenda Kosmetyki Naturalne, Delia Cosmetics, Laboratorium Kosmetyczne Floslek Furmanek, Bell, Laboratorium Kosmetyczne Joanna, Fabryka Kosmetyków Polena Ewa czy Miraculum. Globalni producenci mają znaczący udział na polskim rynku kosmetycznym. Każdy z nich zapewnia szeroki asortyment produktów.

Rynek kosmetyczny jest jednym z najszybciej rozwijających się segmentów gospodarki w Polsce, oferuje konsumentom coraz to nowsze, bardziej skuteczne produkty kosmetyczne. Znaczące zróżnicowanie asortymentu rynku kosmetycznego powoduje zaspokajanie potrzeb niższego i wyższego rzędu przez produkty kosmetyczne. Na rozwój rynku kosmetycznego wpływa poczucie bezpieczeństwa finansowego, dysponowanie większym budżetem przez konsumentów, obowiązujące trendy rynkowe, podążanie za nimi oraz wpływy kulturowe. W ostatnim czasie coraz częściej zwraca się uwagę na zadbane zdrowie i ciało. Dążenie do zadbanego ciała powoduje większe zainteresowanie produktami i usługami kosmetycznymi, czego efektem jest nabywanie coraz to bardziej atrakcyjnych, nowszych i więcej obiecujących produktów.

Produkty kosmetyczne stanowią nieodłączny przedmiot służący do codziennej pielęgnacji ciała i higieny osobistej. Ciągły rozwój technologii doprowadził do wprowadzenia na rynek nie tylko produktów odpowiadających za utrzymanie podstawowej higieny, ale również kosmetyków funkcjonalnych, mających określone dodatkowe zadania m.in. przeciwmarszczkowe, nawilżające, odżywiające, regenerujące, przeciwtrądzikowe itd. Ważnymi czynnikami zwiększającymi konkurencyjność produktów kosmetycznych są ja-

kość i innowacyjność, z powodu koniecznej inwestycji w ciągłe badania i rozwój. Jakość kosmetyków stale się poprawia, natomiast asortyment ciągle się urozmaica

Stosowanie produktów kosmetycznych jest oznaką [8, s.7-15]]:

1. radości życia,
2. poprawy samopoczucia,
3. luksusu „bycia rozpieszczanym”,
4. chęci zdobycia uznania,
5. ludzkiej tęsknoty za cielesnym i duchowym ideałem.

Warto wspomnieć, że polskie prawo wymaga od producentów produktów kosmetycznych umieszczenia składu specyfików na opakowaniu, w celu umożliwienia konsumentom przesledzenia zawartych składników w kosmetyku. Jednak często informacje o składzie zamieszczane są w sposób nieczytelny, w języku łacińskim bądź małą czcionką.

Większość produktów dostępnych na rynku kosmetycznym stanowią kosmetyki konwencjonalne charakteryzujące się mniejszą zawartością składników aktywnych, a większą składników syntetycznych w składzie kosmetyku.

Na rynku kosmetycznym coraz więcej pojawia się podaż kosmetyków naturalnych, czyli składających się z substancji naturalnie występujących w naturze, przyjaznych dla skóry i środowiska, otrzymywanych ze składników pochodzenia naturalnego (roślinnego lub zwierzęcego ale uzyskane bez szkody zwierząt), otrzymywanych metodami fizycznymi (np. tłoczenie, ekstrakcja, filtracja, destylacja itp.), mikrobiologicznymi lub enzymatycznymi. Kosmetyki naturalne są postrzegane jako produkty bezpieczne, przyjazne dla środowiska i wyższej jakości.

Kosmetyki ekologiczne (organiczne) należą do jednego z rodzajów kosmetyków naturalnych. Jego składniki muszą pochodzić w 95% z upraw biologicznych, potwierdzających certyfikatem, że jest to plantacja ekologiczna. Kosmetyki ekologiczne powstają bez użycia sztucznych środków ochrony roślin. Oprócz tego biodegradowalne opakowanie przyczynia się do zmniejszenia negatywnego wpływu na środowisko. Według Organic Monitor (Międzynarodowej Agencji Badawczo-konsultingowa zajmującej się badaniem rynku produktów organicznych) podstawowe oczekiwania konsumentów związane z kosmetykami naturalnymi, to ich naturalny skład i unikanie niepożądanych przez konsumentów składników (np. syntetycznych konserwantów, barwników). Warto zauważyć, że wielu producentów nadużywa słów „naturalny” i „ekologiczny”, nazywając tak swoje kosmetyki, w których w składzie jest zaledwie kilka naturalnych składników, czasem w śladowych ilościach. Jest to spowodowane brakiem prawnej definicji kosmetyku naturalnego, ekologicznego (organicznego) oraz ilości składników naturalnych, które muszą znaleźć się w produkcie, aby można było go nazwać naturalnym lub ekologicznym (organicznym). Wprowadzone certyfikaty dają pewność konsumentowi, że korzysta on z kosmetyku naturalnego lub ekologicznego, ocenionego przez niezależną od producenta jednostkę. Jednym ze sposobów zagwarantowania jednolitego podejścia do składu i oznakowania kosmetyków naturalnych bądź ekologicznych (organicznych) są certyfikaty, które mają za zadanie ułatwienie i uświadomienie wyboru konsumenta.

Bio kosmetyki muszą posiadać co najmniej 50% surowców z biologicznych upraw w porównaniu do kosmetyków ekologicznych. Natomiast kosmetyki wegańskie nie mogą posiadać żadnych składników pochodzenia zwierzęcego oraz nie mogą być testowane na zwierzętach. Ich skład oparty jest tylko i wyłącznie na surowcach pochodzenia naturalnego.

Warto wspomnieć również o dermokosmetykach, czyli specjalistycznych produktach kosmetycznych powstałych w wyniku połączenia wiedzy kosmologicznej, dermatologicznej oraz chemicznej. Producenci stworzyli takie produkty w trosce o alergiczna, wrażliwą, delikatną oraz objętą problemami dermatologicznymi skórę. Produkcja dermokosmetyków jest zbliżona do procesu produkcji leków.

Omawiając rynek kosmetyczny warto również wspomnieć o testowaniu produktów kosmetycznych na zwierzętach. Na podstawie DZ.U. z dn. 29.11.2018r., ustawy z dnia 4.10.20r. jest całkowity zakaz testowania kosmetyków w Polsce oraz całej Unii Europejskiej. Nie można testować jako produktów gotowych, pojedynczych składników kosme-

tycznych oraz sprowadzać i sprzedawać testowanych produktów na zwierzętach do Unii Europejskiej.

Cechy produktu kosmetycznego można podzielić na trzy aspekty [6, s.58]:

1. techniczny – elementy wynikające z procesu produkcji takie jak np.: pojemność, skład chemiczny, opakowanie, cena, kraj produkcji;
2. psychologiczny – uczucia związane z nabywaniem i używaniem kosmetyków np.: przyjemność, zmysłowość;
3. socjologiczny – znaczenie w poczuciu prestiżu i uzyskania pozycji w społeczeństwie.

Kosmetyki są dostępne w sprzedaży bezpośredniej, hurtowej, detalicznej w hipermarketach, supermarketach, drogeriach, aptekach a także za pośrednictwem salonów piękności, salonów fryzjerskich, kosmetycznych, gabinetów medycyny estetycznej czy centrów SPA oraz przede wszystkim w Internecie.

Rynek kosmetyczny można podzielić ze względu na charakter produktów kosmetycznych oraz sposób ich dystrybucji na:

1. Segment prestiżowy - zawiera najdroższe kosmetyki sprzedawane najczęściej w specjalistycznych sklepach,
2. Segment kosmetyków masowych - istotnie rozwijający się segment składający się najczęściej z tanich kosmetyków, sprzedawanych w drogeriach, sklepach wielkopowierzchniowych,
3. Segment kosmetyków alternatywnych- składa się z dermokosmetyków, kosmetyków naturalnych, ekologicznych itp.

W aktualnych czasach konsumenci rynku dóbr kosmetycznych oczekują ciągłego kontaktu z producentem. Wymagają porad online lub kompetentnych asystentów w punktach detalicznych. Informacje o produktach kosmetycznych są łatwo dostępne. Można je znaleźć na opakowaniu, a przede wszystkim w Internecie na stronie internetowej producenta, drogerii, blogach kosmetycznych, grupach kosmetycznych w mediach społecznościowych, forach kosmetycznych, blogach internetowych, na portalu YouTube. Oprócz publikowanych informacji przez producenta można znaleźć recenzje, opinie, porównania produktów publikowane przez osoby, które stosowały specyfikę i dzielią się swoją opinią. Jest to bardziej wiarygodne źródło informacji od źródeł zależnych od producenta. Kobiety często i chętnie polecają sobie produkty, a kosmetyki niewątpliwie do nich należą.

Warto zaznaczyć, że w przypadku sytuacji kryzysowych konsument szybciej zrezygnuje z perfum, kremu czy dezodorantu niż z odzieży lub tym bardziej produktów żywnościowych.

Czynnikami kształtującymi popyt na dobra kosmetyczne mogą być: dochód, ceny produktów, gusty konsumentów i panujące trendy, marka, opakowanie, a także struktura wieku i płci konsumentów.

Czynnikiem kształtującym popyt na rynku kosmetycznym jest wiek i płeć konsumentów. Płeć w sposób oczywisty dzieli kosmetyki na przeznaczone dla kobiet i mężczyzn. Mimo, że większą część stanowią kosmetyki dla kobiet, to jednak oferta produktów dla mężczyzn ciągle się rozszerza. Zmiana struktury wieku konsumentów wpływa na liczbę wytwarzanych produktów przeznaczonych dla odpowiednich kategorii wiekowych.

Cena jest to ważnym determinantem popytu na kosmetyki. W Polsce jedną z najważniejszych determinant podejmowania decyzji zakupowych są czynniki ekonomiczne, do których zalicza się cena. Konsumenci są w stanie dostosować wydatki na kosmetyki do poziomu zarobków. Silna konkurencja na rynku kosmetycznym skutkuje dużym wyborem spośród wielu produktów kosmetycznych, co powoduje zróżnicowanie wariantu cenowego. Polscy konsumenci coraz częściej oczekują dobrej jakości produktów kosmetycznych za stosunkowo niską cenę. Najchętniej kupowane są produkty kosmetyczne z niższej półki cenowej, ponieważ niższa cena często współgra z wysoką jakością. Jednak część konsumentów preferuje kosmetyki z wyższej półki cenowej, charakteryzujące się wyróżniającym, selektywnym składem bądź prestiżową marką.

Warto wspomnieć o aktualnych trendach na rynku kosmetycznym w celu wyjaśnia-

nia i przewidzenia zmian w zachowaniach konsumentów, które mogą wpłynąć na konsumentów w najbliższych latach. Trendy wynikające z zachowań konsumenckich uwarunkowane są odrębną tradycją, kulturą, religią oraz czynnikami społeczno-ekonomicznymi. Trendy rozprzestrzeniają się i zmieniają codzienną rutynę pielęgnacyjną.

Najszybciej rozwijającym się segmentem na rynku kosmetycznym są produkty do pielęgnacji skóry. Jest to spowodowane wzrostem zmiany pokoleniowej, w której młodzi konsumenci wchodzi na rynek. Zmiana ta jest też skutkiem rozpowszechnienia mediów społecznościowych, międzynarodowych i e-commerce (rodzaj handlu prowadzony w Internecie), które mają wpływ na zachowania zakupowe produktów kosmetycznych. Można zaobserwować wzrost zakupów produktów kosmetycznych w Internecie.

Ważnym trendem na rynku kosmetycznym jest coraz większa świadomość ekologiczna przez konsumentów należących do społeczeństwa wysoko rozwiniętego. Konsumentci są coraz bardziej wrażliwi na zanieczyszczenie środowiska podczas pozyskiwania, użytkowania produktów co za tym idzie coraz większą popularnością cieszą się produkty odpowiadające ochronie środowiska. Definicja ochrony zdrowia jako zaniechanie działań bezpośrednio szkodliwych, została rozwinięta na potrzeby konieczności kontroli odżywiania, stylu życia, higieny, zabiegów kosmetycznych i rekreacyjnych [9, s.21].

Kolejnym trendem na rynku kosmetycznym jest większe zainteresowanie produktami przeciwzmarszczkowymi, co jest efektem zwiększających się rozmiarów segmentu grupy wiekowej powyżej 50 roku życia, w związku ze spadkiem przyrostu naturalnego i starzejącym się społeczeństwem. Produkty przeciwzmarszczkowe mają za zadanie spowolnienie postępującego starzenia się skóry. Jednak warto podkreślić, że konsumenci w każdym wieku używają produktów kosmetycznych więc formuły muszą być zróżnicowane, dopasowane do konkretnych potrzeb skóry. Im więcej wariantów, tym większe szanse na to, że produkt spełni oczekiwania klienta.

Silny trend, który możemy zaobserwować na rynku dóbr kosmetycznym to promowanie produktów skierowanych dla mężczyzn, innych niż środki do i po goleniu przeznaczone do pielęgnacji skóry mężczyzn.

Następnym trendem wśród zachowań konsumentów na rynku kosmetycznym jest dbanie o zdrowy styl życia, w celu zapewnienia dobrego samopoczucia, doprowadzenia do uzyskania harmonii pomiędzy ciałem, duchem i umysłem. Ciągły pośpiech, stres, życie pod presją, konieczność zadbania o swoje zdrowie psychiczne zdominowały codzienność konsumentów.

Popularne stały się produkty redukujące oznaki czasu, regenerujące, zapewniające ochronę przed zanieczyszczeniami znajdującymi się w środowisku oraz redukujące stres.

Innym trendem, który można zaobserwować wśród zachowań konsumentów na rynku dóbr kosmetycznych jest zwiększony popyt na środki dezynfekujące, myjące i czyszczące spowodowany przez pandemię COVID-19. Konsumenci zwracają szczególną uwagę na higienę i czystość.

Z powodu tego, że skóra stanowi największy organ człowieka, a wszystkie zastosowane substancje w produktach kosmetycznych wnikają w jej głąb, na zachowanie konsumenta wpływa skład specyfiku, a nie tylko na przyciągające wzrok opakowanie. Zdecydowanie mniejsza część społeczeństwa postrzega skład jako wyznacznik jakości kosmetyku, z powodu niedostatecznej wiedzy umożliwiającej przeanalizowanie składu specyfiku.

BIBLIOGRAFIA

1. Begg D., Fischer S., Dornbusch R., Mikroekonomia, PWE, Warszawa 2007;
2. Kamerschen D. R., McKenzie R. B., Nardinelli C., Ekonomia, Fundacja Gospodarcza NSZZ „Solidarność”, Gdańsk 1991;
3. Kotler P., Marketing. Analiza, planowanie, wdrażanie, kontrola, Gebethner & S-ka, Warszawa 1994;
4. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/rynek;3970464.html>, [dostęp: 19.08.2022.]
5. Osuch J., Determinanty zachowań konsumentów produktów kosmetycznych na rynku polskim, Poznań, 2009;
6. Peters I. B., Kosmetyka. Stom Rea, Warszawa 2002;
7. Słownik współczesny języka polskiego; t.2, Przegląd Reader's Digest, Warszawa 1998;

8. Starnawska S., Ewolucja konsumeryzmu w krajach zachodnich, Marketing i Rynek, 1996, nr 8-9;
9. Wrzosek W., Funkcjonowanie rynku, Polskie Wyd. Ekonomiczne, Warszawa 2002;
10. <https://sjp.pwn.pl/szukaj/kosmetyka.html>, [dostęp: 19.08.2022.]
11. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/kosmetyki;3926140.html>, [dostęp: 19.08.2022.]
12. Branża kosmetyczna- Wzrost znaczenia polskich producentów na świecie, Biuro Strategii i Analiz Międzynarodowych, Wrzesień 2020, s. 10.
13. Raport o stanie branży kosmetycznej w Polsce 2017 15 lat rozwoju, Deloitte, wrzesień 2017 r., Warszawa, s.16.

ПЕРЕГОВОРИ І МОДЕЛЬ ПЕРЕГОВОРНОГО ПРОЦЕСУ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ І СВІТОВІЙ ПОЛІТИЦІ XXI СТОЛІТТЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ, ПСИХОЛОГО-КОМУНІКАЦІЙНИЙ ТА ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНИЙ ДИСКУРСИ

***Ціватий Вячеслав Григорович,**
кандидат історичних наук, доцент,
Заслужений працівник освіти України,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
член правління Наукового товариства історії дипломатії
та міжнародних відносин (м. Київ, Україна)
tsivatyi@gmail.com
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1505-7483>*

В умовах сьогодення дослідження актуальних проблем сучасного суспільства з позицій історії, міжнародного права, міжнародних відносин, політології, соціології, стає важливим і затребуваним для представників модернізованого суспільства XXI століття. Соціокультурний напрям такого історіософського, інноваційного та політико-системного осмислення набуває актуальності та нового вмотивування, застосування прикладного аналізу та осмислення етапів інституціонального розвитку соціуму. Суспільство ставить перед собою завдання віднайти відповіді на прагматичні запитання про соціальні регулятори та їх місце в сучасному суспільстві, про індивідуальності в глобалізованому світі сьогодення, про особливості міжнародних відносин сьогодення [1].

Наукове обґрунтування і концептуалізація таких соціальних регуляторів сучасного світоустрою, як переговори і переговорний процес – це новий перспективний напрям досліджень у сфері міжнародних відносин, міжнародного права, публічного управління та публічного адміністрування, інституціональної історії, міжнародної політики, публічної дипломатії, діаспорології, туризмології, міжкультурної комунікації, комунікавістики, психології, філософії зовнішньої політики і дипломатії в умовах поліцентричного світоустрою XXI століття [2, с. 32–37].

Сучасна модель мондіалізованого світоустрою XXI століття і трансформаційні процеси європейського публічного простору здійснюють свій вплив на історико-культурний інституціональний розвиток Європи та світу.

Нові міжнародні реалії потребують і нових моделей міжнародних переговорів. Переговори – це засіб вирішення конфлікту або проблеми, коли за наявності у сторін суперечливих інтересів існує їхня певна взаємозалежність, яка дозволяє сторонам дійти взаємоприйнятних рішень. Переговори є комбінацією двох чинників: захисту власних інтересів, з одного боку, і залежності від опонента – з іншого. Переговори – це самостійне соціальне вміння, яке не можна зводити ні до процесу співробітництва, ні до процесу боротьби; вони містять у собі обидва компоненти в їх діалектичній взаємодії. Технологія переговорів – сукупність послідовних дій, до

яких звертаються сторони в ході переговорів і принципів їх реалізації. Вона включає принципи, способи подачі позиції та тактичні прийоми взаємодії з опонентом. Існують три методи ведення переговорів: м'який, жорсткий і принциповий. Переговорний процес – це специфічний вид комунікативної взаємодії в ситуації, коли цілі, інтереси або позиції сторін містять у собі протиріччя [3].

Основним завданням спілкування в міжнародній сфері та під час ведення переговорів є ефективне досягнення цілей у вирішенні міжнародних питань або міжнародних конфліктів, інституціонального виробництва або міжнародного бізнесу. Однак у процесі спілкування, може скластися ситуація непорозуміння, яка призводить до конфлікту або до розірвання ділових відносин. Для того, щоб не припускати подібних помилок у спілкуванні, корисно знати психологічні типи характеру наших співрозмовників. Менші за кількістю класи людей, на відміну від культурних спільнот, розглядаються в психологічних типологіях. На загальному рівні їх можна поділити на мотиваційні, безпосередні пов'язані з організацією діяльності індивіда, та когнітивні, тобто такі, що описують особливості її мислення. Загальний алгоритм ведення професійних переговорів складається з двох стадій: підготовка до переговорів та особистий процес ведення міжнародних або ділових переговорів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблематики, показав, що такі українські та зарубіжні науковці як: Г. Белова, В. Бугров, Б. Гуменюк, М. Гюргадзе, Л. Джакелія, А. Зленко, В. Копійка, С. Корсунський, Ю. Кочубей, А. Кудряченко, М. Кулінич, С. Лиман, І. Майдан, В. Макар, М. Мальський, В. Матвієнко, О. Машевський, М. Мергелішвілі, І. Патриляк, Р. Петюр, Ю. Подрез, С. Пурич, Т. Путкарадзе, С. Русаков, О. Сагайдак, П. Сардачук, В. Сергійчук, Ю. Скороход, О. Сліпченко, К. Смирнова, М. Станчев, В. Теоса, Н. Тимошенко, Д. Ткач, С. Троян, І. Турянський, Г. Удовенко, В. Хандогій, В. Ціватий, В. Цибух, Т. Шинкаренко, Н. Яковенко та інші, присвятили свої наукові розвідки окремим аспектам практичної дипломатії, акцентуючи увагу як на досвіді України, так і зарубіжних переговорних практиках. Стан наукової розробки даної теми потребує свого інституціонального розвитку та системного підходу, комплексного дослідження цього унікального соціокультурного і політико-дипломатичного явища.

Автор даної статті продовжує свої попередні дослідження з актуальних питань теорії, історії та практики державного протоколу, дипломатичного протоколу, церемоніалу та етикету міжнародної ввічливості, моделей переговорів і переговорного процесу, національних та міжкультурних особливостей переговорів як в історичній ретроспективі, так і в умовах мондіалізованого світоустрою XXI століття та трансформації дипломатичних систем держав світу [4, с. 268–274; 5, с. 232–241; 6, с. 112–114].

У цій статті розглядається поняття міжнародно-правового, політико-дипломатичного чи регіонального конфлікту, технології та альтернативні способи їх вирішення. Проводиться правовий аналіз одного з найпопулярніших способів вирішення міжнародних та політико-правових конфліктів – міжнародні чи дипломатичні інституціональні переговори. Концепт «Переговори» – це спосіб вирішення політико-правового конфлікту, з акцентуацією на відмінностях переговорів від інших альтернативних способів вирішення політико-правових конфліктів. Переговори, як один із найбільш популярних способів вирішення політико-правового конфлікту, повинні проводитися у формі діалогу, метою якого є знаходження компромісного та взаємoprийняттого рішення. У процесі переговорів відбувається планомірне виявлення інтересів кожного з опонентів, відбувається визначення бажаних результатів [7].

Якщо в процесі переговорів протиборчі сторони політико-правового конфлікту так і не змогли дійти згоди з причин, які від них не залежали, то на даному етапі слід підключити до процесу переговорів третю особу, яка в конфлікті не бере участі, але так чи інакше зацікавлена в її вирішенні. Третя особа, виступаючи посередником у переговорах, може дати будь-які слушні поради, рекомендації, які для суб'єктів політико-правового конфлікту не наділені властивістю обов'язковості та їх виконання.

Переговори мають низку переважних якостей перед застосуванням інших форм вирішення міжнародно-правових, політико-дипломатичних та юридичних конфліктів. По-перше, у ході переговорів здійснюється безпосереднє контактування та взаємодія протиборчих сторін конфлікту. По-друге, учасники конфлікту мають інструменти максимального контролю всіх аспектів своєї взаємодії (встановлювати межі та тимчасові рамки обговорення, впливати на сам процес переговорів та на їх кінцевий результат, встановлювати рамки угоди, досягнутої в результаті переговорів). По-третє, переговори дають можливість протиборчим сторонам конфлікту виробити таку угоду, яка має своїм результатом змогла б задовольнити кожну з протиборчих сторін. Переговори, як спосіб вирішення міжнародно-правових, регіональних та національних конфліктів, як правило, включають три алгоритмічні (інституціональні) стадії: 1) підготовку до проведення переговорів; 2) процес ведення переговорів; 3) підсумки та аналіз результатів переговорів, досягнутих як наслідок вирішення конфлікту, шляхом переговорів [7; 8].

Підготовка переговорів передбачає роботу організаційного і змістовного характеру і включає досягнення угоди про необхідність проведення переговорів, як способу вирішення наявного протиріччя, проблеми або конфлікту [9]. Моделювання міжнародних відносин і розробка моделей переговорів надає можливість вибору інституціональних шляхів вирішення політико-правових і політичних конфліктів. Переговори у сфері міжнародних відносин і дипломатії є найдієвішим і найраціональнішим способом для вирішення міжнародно-правових і політико-дипломатичних протиріч і конфліктів [10]. У глобалізованому і кроскультуральному соціумі XXI століття з'являються нові наукові проблеми, а науковці пропонують інноваційні підходи їх інституціонально-системного аналізу, обґрунтування, розв'язання і вирішення [11].

Мета дослідження – здійснити наукову рефлексію, орієнтовану на критичний аналіз й усвідомлення теоретичного знання, об'єктом і предметом якого є соціорегулятор сучасного суспільства – переговори і переговорний процес, а також висловити власну точку зору щодо теоретико-методологічних засад дослідження цього світового і національного феномена з врахуванням глобалізаційних процесів. Головним дослідницьким завданням цієї наукової розвідки – є репрезентація інституту переговорів, моделей і технологій переговорного процесу як сукупності дієвого та ефективного інструментарію в арсеналі сучасної дипломатії, як структурного елементу моделі дипломатії та функціональної складової дипломатичних систем держав світу, а також характеристика співставності та компаративного аналізу особливостей елементів національного і міжнародного переговорного процесу, моделей і форм переговорів, типів і переговорних процедур у політико-дипломатичних практиках сьогодення [2, с. 36–37; 11].

Станом на сьогодні, у цій царині переговорних практик (міжнародних, регіональних, національних) є багато новел і нових дипломатично-соціальних явищ, що мають бути закріплені чинним законодавством, а не керуватися усталеністю, модельністю або традиційністю дипломатичних практик [2, с. 34–37]. Концепт «Переговори», концепт «Переговорний процес» і концепт «Техніки і технології ведення переговорів» на сьогодні є дослідженими ще не в повній мірі як теоретико-методологічно, так і узагальнено-практично: відсутнє комплексне узагальнення та аналітика зазначених соціально-комунікативних явищ дипломатичного середовища і сучасних дипломатичних практик [2, с. 36–37; 11].

Знання основних правил спілкування між державами (міждержавної комунікації) і народами (міжкультурної комунікації) забезпечує взаємовідносини між ними, що є необхідною константою для вирішення різноманітних найскладніших проблем у сучасному глобалізованому світі, для налагодження ефективних інформаційно-комунікативних зв'язків у сучасному суспільстві. На сьогодні актуальною проблемою і важливою складовою етапу інституціоналізації міжнародного співробітництва в сучасному суспільстві і міждержавних відносинах, є розвиток практичної дипломатії, ефективних моделей переговорів, технік і технологій переговорного

процесу, моделей дипломатії та дипломатичних систем держав [12]. Незважаючи на зміни, що відбуваються у світовому співтоваристві, стабільними залишаються форми, методи та інструменти дипломатичної роботи, серед них – переговори і переговорний процес [15; 16, с. 66–79].

У дипломатичній практиці неприпустиме порушення норм, правил і алгоритмів переговорів і переговорного процесу. Це може мати наслідком – втрата довіри! В умовах сьогодення актуалізувалося питання особливої мови културної дипломатії та переговорних практик (знакової, семантичної, семіотичної) [17]. Необхідно акцентувати увагу, що однією із характеристик переговорів і переговорного процесу є обов'язкове врахування традицій, культури, звичаїв і національних особливостей країн. Теоретико-методологічні аспекти дослідження міжнародних і ділових переговорів, церемоніалу та етикетних норм переговорного процесу полягають у формулюванні дефініцій, категорій і понять (категорійно-понятійний апарату) [6, с. 112–117].

Україна як велика європейська держава не може бути осторонь глобальних процесів на континенті та світі. Її пріоритетами мають стати: удосконалення соціокультурної моделі сучасного суспільства та зміцнення національної безпеки України [3; 15; 18, с. 30–33]. Сучасне суспільство постійно задає для свого інституціонального розвитку нові види і форми дипломатії, моделі переговорів, моделі та форми переговорного процесу [19; 20, с. 546–554]. Пропонується класифікувати моделі переговорного процесу в такий спосіб (базова класифікація): діяльнісна модель; принципова модель; фазова модель; позиційна модель «перемога-поразка»; комунікативна модель; міжкультурно-комунікаційна модель; психолого-комунікаційна модель; особистісна модель; технічна модель; управлінська модель; дипломатична модель [2, с. 32–37; 21, с. 364–369; 22, с. 424–436; 23, с. 50–55; 24, с. 48–53; 25].

Отже, переговори і переговорний процес – регулюють міжнародні відносини та дипломатичні практики, і ґрунтуються на принципах міжнародної ввічливості та здійснюються за допомогою норм і правил етикету. Теоретико-методологічне обґрунтування та наукова складова дослідницьких розвідок моделей переговорів і переговорних практик – це інституціоналізація і нормування переговорів, технік і технологій ведення переговорів, церемоніалу та етикету в переговорах у сучасному суспільстві, в умовах поліцентричного та глобалізованого сьогодення, в умовах трансформації сучасної дипломатичної системи світу та національних дипломатичних систем держав ХХІ століття.

У процесі проведення міжнародно-правових або політико-дипломатичних переговорів, ділових переговорів або бізнес-переговорів для переконуючого впливу на свідомість реципієнта-переговорника (переговорника; перемовника) найбільш ефективні такі форми, як: переконання, вплив, виховання і навчання; при впливі на підсвідомий рівень – сугестія, вплив, психологічне зараження і наслідування. Виділяють три основні форми психологічного впливу: переконання, нав'ювання і примус, останній чітко регламентований законодавством. Оскільки проблематика переговорного процесу носить суто прикладний характер, то вона користується широким попитом при вирішенні або прикладному моделюванні цілком конкретних ситуацій, у яких спостерігається зіткнення інтересів двох або більшого числа сторін (міжнародних акторів).

Список використаних джерел і літератури:

1. Вайнагій М. В. Теоретико-правові проблеми переговорного процесу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ 2021. 19 с.
2. Ціватий В. Г. Дипломатичний інструментарій, норми протоколу та етикету міжнародної ввічливості провідних держав Європи та України доби раннього Модерного часу: інституціональний і комунікативний аспекти. *Гуманітарний корпус: збірник наукових статей* / За ред. С. С. Русакова. Вінниця–Київ, 2022. Вип. 44. С. 32–37.
3. A Study of Diplomatic Protocol and Etiquette. From Theory to Practice. Editors Jiali Zhou, Guobin Zhang. World Affairs Publishing House 2019. Foreign Language Teaching and Research Publishing Co., Ltd 2022. 274 p.

4. Циватий В. Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект). *Науковий вісник Дипломатичної академії України: науковий журнал*. К., 2000. Вип. 4. С. 268–274.
5. Лиман С. І. Дзвінки струни меридіанів: міжнародні відносини у творчості В.Г. Циватого (до 30-річчя початку його науково-педагогічної діяльності). *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 232–241.
6. Циватий В. Г. Навчання державних службовців: особливості формування професійних компетентностей із міжкультурної комунікації та діаспорології (інституціональний дискурс). *Освітньо-професійна програма за спеціальністю 281 «Публічне управління та адміністрування»: відповідь на виклики сьогодення: збірник наукових статей*. Київ: НАДУ, 2021. С. 112–114.
7. Рахліс В. Л., Павленко О. О. Переговори і медіація: підручник для підготовки професійного переговорника. Дніпро ТОВ «Дріант», видання 2-е перероблене, 2021. 344 с.
8. Біцай А. Участь адвоката в медіації: монографія. К.: Алерта, 2017. 260 с.
9. Кравчук І. А. Ведення переговорів з терористами [Електронний ресурс]. Форум права. 2010. № 4. С. 526–530. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/> (дата звернення 22.08.2022).
10. Understanding International Diplomacy. Theory, Practice and Ethics. Second Edition Corneliu Bjola and Markus Kornprobst. First edition published by Routledge 2013. Second edition published 2018. 305 p.
11. Гуменюк Б. І. Дипломатична служба: правове регулювання: Навчальний посібник. К.: Либідь, 2007. 224 с.
12. Циватий В. Г. Теорія, історія і практика венеціанської дипломатії раннього Модерного часу: модель, інституціоналізація, міжнародні актори. *International scientific conference «Scholarly disputes in philosophy, sociology, political science, and history amidst globalization and digitalization»: conference proceedings (December 28–29, 2021. Venice, Italy)*. Riga, Latvia: Publishing House “Baltija Publishing”, 2022. С. 37–41.
13. Зленко А. М. Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму: (Виступи, промови, інтерв'ю, статті). К.: Преса України, 2001. 370 с.
14. Хандогій В. Д. Дипломатичні сюжети. Невигадані історії кап'єрного дипломата. Київ: Саміт-книга, 2017. 608 с.
15. Eastern Europe. Regional Studies: Monograph / V. Teosa, M. Matsaberidze, V. Tsviatyi. Chişinău: USM: TSU, 2017. 355 p.
16. Петюр Р. К. Дипломатичний протокол як інструмент багатосторонньої дипломатії. *Міжнародні відносини: науковий журнал. Серія «Політичні науки»*. 2015. № 09. С. 66–79.
17. Modern Diplomacy in Practice. Written and Edited by Robert Hutchings, Jeremi Suri. Springer Nature Switzerland AG, 2020. 260 p.
18. Кочубей Ю. М. Імідж дипломата – імідж країни. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2001. Вип. 5. С. 30–33.
19. Слипченко А.С. Дипломатическая кухня. Киев: Генер. дирекция по обслуживанию иностр. представительств, 2020. 2-е изд. 490 с.
20. Майдан І.Г. Як я був першим послом незалежної України в Ірані. *Україна дипломатична*. 2015. Вип. 16. С. 546–554.
21. Циватий В.Г. Застольный/столовый этикет, традиции питания и тренды украинской национальной кухни: институционально-региональное измерение. *Традиционная культура в современном мире. История еды и традиции питания народов мира*. 2015. С. 364–369.
22. Циватий В.Г. Гастрономическая дипломатия и дипломатическая гурманстика: еда в политико-дипломатическом диалоге культур (институциональный аспект). *Традиционная культура в современном мире. История еды и традиции питания народов мира*. 2016. С. 424–436.
23. Циватий В.Г. Публічна та культурна дипломатія Республіки Польща ХХІ століття: інституційний аспект. *Зовнішні справи*. 2012. № 11. С. 50–55.
24. Циватий В.Г. Дипломатія та дипломатична служба Китайської Народної Республіки в умовах глобалізаційного простору: інституційний аспект. *Зовнішні справи*. 2012. № 9. С. 48–53.
25. Тихомирова С.Б., Постоловський С.Р. Конфліктологія та теорія переговорів. Суми: ВТД «Університетська книга», 2022. 240 с.

НЕОПАТРИМОНІАЛІЗМ ЯК НАУКОВА ПАРАДИГМА У ДОСЛІДЖЕННІ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Чіхорія Разден

*Аспірант Університету імені Яна Кохановського в Кельцях
razhdeni@gmail.com*

*Науковий керівник: Доктор габілітований Університету імені Яна
Кохановського в Кельцях, професор Магдалена Томала*

Стаття присвячена вивченню питання наскільки старі концепції та теорії актуальні та прийнятні на практиці під час дослідження історичних процесів, в тому числі сучасних політичних змін. Саме це автор намагається прослідкувати на прикладі дослідження парадигми неопатримоніалізму.

Поява неопатримоніалізму як теоретичної парадигми пов'язана з провалом політики модернізації, оскільки формування демократичних інститутів у багатьох країнах, що розвиваються на території Азії, Африки та Латинської Америки відбувалося в рамках синтезу традиційних і нових політичних інститутів. Започаткована на початку 1970-х рр. теорія неопатримоніалізму була створена на основі рефлексії наукового доробку німецького соціолога М. Вебера та його концепції патримоніалізму як типу традиційного правління. Питанням легітимності стало ключовим для німецького соціолога, а зокрема розуміння джерел легітимності влади: на чому ґрунтується лояльність до влади? Який мотив підпорядкування керованим? Як правитель узаконує свою владу? Чи можна вважати владу авторитарною, якщо більшість її підданих приймає та визнає її легітимність?

Вебер використовував термін «панування» (нім. Herrschaft) для опису поняття влади. Німецький соціолог розрізняє примусове і добровільне підкорення. Легітимізація означає стан, коли підлеглі добровільно підпорядковуються і свідомо надають правителю повноваження приймати рішення. Інакше кажучи, легітимізація — це визнання суспільством легітимності існуючих інститутів влади, права панувати, згода їй підкорятися. Це означає, що правління не є простим здійсненням влади, але вимагає надання повноважень підлеглим.

Для Вебера легітимність має вирішальне значення, оскільки правитель не може довго проіснувати силою примусу, це вимагає, щоб більшість його підлеглих визнали його владу. Йдучи цим шляхом, необхідним є існування певних цінностей, переконань, згідно з якими досягається покора підлеглих [21, с.51-66]. Легітимізація - це концепція, яка походить від взаємодії переконань та цінностей між громадянами та правителями. Така взаємодія спрощує підпорядкування, позбавляє правителя необхідності застосовувати силу для примушування до покори або зводить застосування сили до мінімуму.

Вебер виділив три типи патримоніального правління як однієї з форм традиційної влади.

Традиційний тип правління заснований на переконанні людей в існуючій системі норм та традицій, які склалися в процесі історичного розвитку і передаються з покоління в покоління. Ці традиції визначають характер всього політичного процесу, в тому числі й процесу альтернативи влади. Основним «мотивом покори» в цьому типі здійснення влади є «віра не тільки в законність, але навіть у святість давніх порядків і авторитетів». Традиційний тип правління базується на релігійних цінностях, вірі, традиціях і емоційному досвіді людей і, таким чином, включає більш емоційні основи або мотиви людської покори.

Харизматичний тип правління, на відміну від традиційного, має принципово інші основи - це унікальні особистісні якості правителя, харизма, його лідерські та ораторські здібності, особливий дар переконання та лідерства, люди, які роблять його більш гідним мати владу, ніж інші. Основним «мотивом покори» в цьому типі

панування є любов до лідера, віра в його особисті якості, які забезпечать прийняття правильних та ефективних рішень. Харизматичний тип домінування заснований на тісних емоційних стосунках з лідером, які, однак, виникають не з традиції, а через безпосередню потребу в сильному лідерстві. Таким чином, цей вид домінування також використовує емоційну основу.

Легалістський тип правління базується на законодавчо встановленому порядку, якому підпорядковуються як правителі, так і керовані. Основним «мотивом підпорядкування» в цьому типі правління є раціональні правила, які люди самі встановили для себе. Легалістський тип правління встановлює єдині для всіх правові норми (рамки), забезпечує прозорі та зрозумілі механізми альтернативи влади та підвищує раціональність політичного процесу. Люди піддаються владі, хоча й переконані, що правові норми дають їм силу. Легалістський тип правління — єдиний тип правління, який включає раціональні мотиви покори людей, оскільки передбачає дотримання певного закону, процедури, а не емоційне ставлення до влади, як у попередніх двох типах.

Патримоналізм розвивається, коли правитель розширює свою особисту владу на великі території. Поряд з територіальним розширенням виникає проблема неможливості здійснення влади, і тому правитель змушений ділитися своєю владою. Для цього необхідна поява особистого апарату (адміністративного та військового) як продовження влади правителя, його особистого інструменту забезпечення здійснення влади. Патримональне правління є різновидом децентралізації влади.

Патримональна влада повністю персоналізована. Правитель розглядає всі справи, як політичні, так і адміністративні, як суто особисті, а політична влада вважається частиною його особистої власності, і немає розподілу чи розмежування обов'язків у здійсненні влади. [22, с.1028].

Правитель зміцнює та відновлює свою легітимність через особисті зв'язки з керованими. Немає механізму захисту керованих від правителя, який виступає як арбітр: помилує і карає на основі власних уподобань.

Поки панування базується на цінностях традиції, воно, згідно з Вебером, має патримональний характер. Теза Вебера про те, що патримональне панування може існувати в будь-якому суспільстві та на будь-якому етапі його розвитку, сприяла подальшому переформулюванню концепції патримоналізму. Одну з перших спроб ввести цю категорію в науковий обіг зробив у 1968 р. німецький соціолог Г. Рот. Адаптуючи концепцію Вебера до проблеми модернізації, Рот помітив, що в багатьох нових країнах традиція втратила свою легітимуючу роль, а лояльність до правителя базується не на вірі у виняткові особистісні якості правителя чи традиції, а асоціюється з матеріальними стимулами та нагородами. Правитель надає своїм підлеглим «матеріальні заохочення та нагороди», щоб завоювати та підтримувати їхню лояльність до існуючого порядку. Цю нову форму легітимності влади, яка позбавлена традиції, Рот називає сучасним патримоналізмом [17, с. 196-197].

Теорія, запропонована Ротом, була розвинена в уже складну концепцію ізраїльським соціологом С. Ейзенштадтом, який також дійшов висновку, що патримоналізм може бути використаний для аналізу сучасних форм політичних систем. Ейзенштадт звернув особливу увагу на необхідність усвідомлювати як схожість, так і відмінності між традиційними та сучасними формами. У зв'язку з цим автор запропонував використовувати префікс «нео», щоб вловити різницю між сучасним патримоналізмом і традиційним патримоналізмом. Фундаментальна ідея концепції неопатримоналізму полягала в тому, що поведінка політичних акторів визначається не формальними правовими нормами, а неформальними правилами.

Префікс «нео» означає, що функціонування влади лише поверхово підлягає формальним юридичним нормам, тоді як реальна практика є неформальною і визначається традиційними (неформальними) методами здійснення влади [8, с. 12].

Неопатримоналізм передбачає існування попередньої патримональної системи здійснення влади, яка була інтегрована в те, що вважається легалістським типом правління. Запроваджені нові політичні інститути не повністю витіснили ті, що

існували раніше. У процесі взаємодії вся система почала функціонувати по-іншому, в якій легалістський тип здійснення влади співіснує із традиційними (недемократичними) правилами управління і ми маємо справу з «включенням патримоніальної логіки у функціонування формальних інститутів» [9, с. 95-119]. Цей симбіоз не став проміжним етапом політичної системи, а набув значної стабільності та власної логіки розвитку, детермінованої різноманітними культурними, соціальними чи історичними досвідами держави.

Спочатку в сфері зацікавлень дослідників опинилась категорія клієнтелізму, яку вперше запровадив Г. Рот. Німецький дослідник ототожнював сучасний патримоніалізм із клієнтелістською політикою.

Типове поняття політичного клієнтелізму розумілося як ситуація, в якій політики намагаються отримати політичну вигоду – підтримку та голоси громадян шляхом надання їм індивідуальних матеріальних благ. Перш за все, еліта мобілізує політичну підтримку, використовуючи своє громадянське становище. Адміністративні посади та суспільні блага є товарами клієнтелістських відносин. Таким чином, неопатримоніалізм асоціюється з присвоєнням офіційних функцій, активною та пасивною корупцією, клієнтелізмом, який пронизує весь державний апарат.

Французький вчений Жан-Франсуа Медард першим застосував неопатримоніальний підхід до вивчення сучасної африканської політики [13, с. 162-192].

Вагомий внесок у наукову дискусію про неопатримоніалізм зробили американські дослідники Майкл Бреттон і Ніколас Ван де Валле, які у книзі *«Демократичні експерименти в Африці: зміни режимів у порівняльній перспективі»* розвинули цю концепцію та адаптували її до аналізу соціальних змін. Посилаючись на приклади невдалих транзитів на африканському континенті, автори повністю відкинули припущення про те, що легалістичне правління та традиційне правління є взаємовиключними. Неопатримоніалізм став моделлю змішаного типу, наслідком співіснування патримоніальної та легалістичної логіки. Керуючись такою логікою, влада використовує легальні інститути у формі демократичних норм і процедур для власної легітимності. Це означає, що сучасні інститути не виконують своїх відповідних функцій.

Бреттон та Ван де Валле намагаються операціоналізувати, використовуючи три показники: 1. Концентрація політичної влади в руках однієї особи, 2. Систематичний клієнтелізм як головна основа політичної підтримки 3. Присвоєння та використання державних ресурсів для приватної чи політичної вигоди [3, с. 63-65]. Домнуючою парадигмою розуміння африканської політики протягом більшої частини постколоніальної ери була теза про те, що африканська політична динаміка визначалася набором неформальних інститутів, які вони називали «політикою великої людини», «персональним управлінням», «політикою живота» або нео-патримоніалізмом.

Ніколас ван де Валле, яким висунув тезу про те, що клієнтелізм – це невід’ємний компонент патримоніальних режимів на африканському континенті, розрізняв три форми клієнтелізму (даннину, елітарний клієнтелізм та масовий клієнтелізм). Африканські неопатримоніальні режими в основному практикують елітарний клієнтелізм, який обмежується вузькою політичною елітою через слабку фіскальну спроможність. Автор зазначає, що «центром елітарного клієнтелізму зазвичай є викавчача влада уряду, а місцем масового клієнтелізму частіше є політичні партії та законодавча влада» [20, с. 6]. Насправді автор доводить, що політичний клієнтелізм у тій чи іншій формі є конститутивним для всіх політичних систем, і з цієї причини він висуває тезу про те, що зміцнення демократії має призвести до переходу від елітарного клієнтелізму до клієнтелізму масового: «чим більш демократичніша держава, тим більш перерозподільний буде клієнтелізм, навіть якщо логіка клієнтелізму завжди полягатиме в тому, щоб забезпечити відносно привілейованій меншості доступ до суспільних благ» [20, с. 10].

Основна критика теорії неопатримоніалізму

У літературі на цю тему неопатримоніальний підхід неодноразово критикував-

ся. У 1982 р. англійський вчений Р. Теобальд першим спробував критично розглянути неопатримоніалізм, постулюючи, що ця концепція має тенденцію трансформуватися у концепцію *catch-all*, яка загрожує втратою власної аналітичної ефективності [18, с. 548-559]. Найбільша складність використання цього поняття полягала в тому, що чим частіше це поняття використовувалося, тим більше розмивалася його суть, перетворюючись на поняття «не завжди дуже точне аналітично», [3, с. 63], «погано визначене кодове слово для політичної проблеми, яка стосується континенту» [15, с. 314-322]. Німецькі вчені Г. Ердман і У. Енгель, посилаючись на неопатримоніальний характер країн, що розвиваються, повністю поставили під сумнів виправданість використання цього «невловимого» поняття [9, с. 95-119]. Основним аргументом авторів був той факт, що кожне нове застосування цього поняття до держав чи конкретних практик, концептуального його розширювало. Надмірне узагальнення та недостатня точність у визначенні зменшили аналітичну користь та евристичну цінність парадигми. Єдиною перевагою цього поняття була його багатозначність.

У світлі викладених вище міркувань американський дослідник А. де Грассі у своїй праці «Неопатримоніалізм і розвиток сільського господарства в Африці: вклади та обмеження спірної концепції» поставив цілком закономірне запитання: «якщо концепція неопатримоніалізму має такі глибокі недоліки, чому вона поширюється?». [7, с. 121]. Головні критики неопатримоніального підходу вказують на те, що спроба зробити з неопатримоніалізму «*deus ex machina*», [7, с. 110], «універсальну парадигму» [1, с. 275-294] стала результатом «неправильного прочитання Вебера» [16, с. 126]. Веберове розуміння патримоніального правління відрізнялося від того, яку типологію пізніші автори приписували йому. Те, що Вебер виділив як типологію форми правління, тлумачиться як класифікація типів режимів. Неопатримоніалізм почали трактувати як іншу категорію режиму, як альтернативу дихотомії демократія-авторитаризм (М. Вавронек). Однак необхідно розрізняти типи влади та типи політичних режимів.

На думку А. де Грассі, ця концепція насправді не пояснює, що таке неопатримоніальні суб'єкти? Це національні уряди чи політичні режими? Міністерства чи органи місцевого самоврядування? Суспільство чи культура? Географічно визначені території? Чи твердження, що режим є неопатримоніальним, означає що неопатримоніальна динаміка пронизує всю територію держави? Якщо ні, то звідки ми знаємо, де існує неопатримоніалізм? Яка частина землі та населення даної країни має бути неопатримоніальною та наскільки довго, щоб так визначати національну державу?» .

Хоча між патримоніалізмом і неопатримоніалізмом існує певна визнана різниця, більшість аналітиків, які посилаються на цю концепцію, застосовують поняття патримоніалізму до дуже широкого спектру явищ, включаючи визначення, опис та диференціацію типів політичних режимів. Під неопатримоніалізмом розуміють різновид політичної системи (політичного режиму), де люди, які перебувають при владі, їхні родини, друзі та партнери використовують державу в приватних цілях – для збагачення та отримання прибутку. Специфічна практика використання свого державного становища для особистої вигоди відома як корупція, і вона в тій чи іншій формі існує в усіх політичних системах, хоча масштаби та прояви дуже різноманітні. Тому часто неопатримоніалізм використовують як синонім корумпованих, недіючих режимів. Патримоніалізм передбачає міцний зв'язок лояльності між правителем (патроном) і підлеглими (клієнтами). Патронами зазвичай є особи, які обіймають посади в державних установах, які використовують державний, громадський або адміністративний ресурс для отримання (політичної та виборчої) лояльності

Значна частина літератури про неопатримоніалізм здебільшого трактує корупцію як квінтесенцію невдалого соціально-економічного розвитку, політичної та інституційної нестабільності та слабкої демократичної консолідації.

Влада є основним інструментом збагачення, а багатство — найважливішим засобом утримання влади. Французький вчений Ф. Барр описав цю форму правління

ня як «політику живота», в рамках якої відбувається боротьба за доступ до державних ресурсів [2, с. 24-25].

Випадкова асоціація неопатримоніалізму з грабіжницькими та дисфункціональними формами політики (корупція, часткові реформи, погане управління тощо) також сприяла тому, що це поняття стало синонімом «антирозвитку». Багато авторів також вбачали причинно-наслідковий зв'язок між неопатримоніалізмом і низькими результатами розвитку держави. З іншого боку, Вебер ніколи не розглядав патримоніалізм як прояв нерозвиненості. Патримоніалізм не був синонімом «корупції», «поганим управлінням», «насильства чи доказів слабкості держави», а окремою формою набуття політичної легітимності [16, с 126]. Для Вебера неформальні інститути слід відрізняти від неефективних.

Американський вчений де Грассі пропонує «уникати апріорних припущень про існування неопатримоніалізму» [7, с. 122]. Неопатримоніальна парадигма була підхоплена багатьма дослідниками, які «безпосередньо не перевіряють її основні постулати, а приймають її як даність». [19, с. 41].

У результаті неопатримоніалізм почав сприйматися в редуktivному сенсі як відхилення від ідеалу легалістської та традиційної моделі Вебера. Хоча Вебер постулював, що жоден із трьох ідеальних типів не є точним еквівалентом реальності, а є абстракцією для розуміння реальності. Ідеальний тип — це методологічна конструкція, призначена для розуміння того, наскільки добре певний феномен підходить до ідеальних типів, щоб отримати емпіричне знання реальності. Попри те що патримоніальна влада в чистому вигляді ніколи не була відчутною в жодному місці чи в будь-якому періоді, деякі нео-патримоніальні автори все ще посилаються на цей ідеальний тип, щоб підкреслити те, що вони вважають недоліками, притаманними державам з неопатримоніальними системами.

У результаті вчені досліджують суспільства за стандартами, які ніде не застосовувалися. Крім того, в літературі на цю тему бракує інформації про те, чи застосування та прояв неопатримоніалізму відрізняються залежно від континенту чи країни. Більшість аналітиків говорять про неопатримоніалізм як про однорідне явище, домінують країн, що розвиваються, внаслідок чого якісні відмінності стираються. Захисники концепції неопатримоніалізму стверджують, що окремі риси відрізняють здійснення влади в африканській державі від її аналогів в інших регіонах світу. Крім того, неопатримоніалізм не можна розуміти як виключно домінують суспільств, що «розвиваються». Це поняття стосується процесів, які сприяють реконфігурації функцій державних інститутів і може стосуватися як країн, що розвиваються, так і розвинутих країн.

А. Пітчер зазначає, що неопатримоніалізм ігнорує «різноманітність історичних ситуацій на континенті». [16, с. 126]. Тому критики неопатримоніалізму прямо стверджують, що ця концепція є надто європоцентричною і її використання неправильне, оскільки вона базується на припущеннях, дійсних лише щодо європейських моделей управління. Концепція базується на ідеалізації західних країн і патологізації незахідних країн (загалом африканських), що призводить до подвійного аналітичного стандарту [19, с. 35-51]. Багато коментаторів підкреслюють, що порівнювати африканський неопатримоніалізм з неафриканськими країнами є недоречним, головним чином тому, що патримоніальні тенденції в західних країнах хоча і визнаються, але недооцінюються та переоцінюються в Африці.

Теза М. Лезара полягає в наступному: африканський досвід не слід розуміти як типовий для інших країн, тому що «неопатримоніалізм в Африці та неопатримоніалізм поза Африкою — це дві різні речі» [14, с. 10] М. Лезар зазначає, що однією з головних рис неопатримоніалізму в Африці є посилення на політику предків, яка виключає конкуренцію та забезпечує солідарність з метою побудови своєї легітимності. За словами Р. Чахора, «на відміну від країн Центральної Європи, трансформація пострадянських держав включала не лише політичний та економічний виміри, а й національні та державотворчі процеси. Цей стан зближує пострадянські держави з постколоніальними африканськими режимами». [6, с. 224].

На мою думку, тут Лезар йде шляхом Братона та Валле щодо неопатримоніалізму як «основної риси постколоніальної політики в Африці». [3, с. 63].

Основи неопатримоніалізму в Африці повинні бути виведені з досвіду колоніалізму в поєднанні з доколоніальним стилем управління. Після приходу колоніальної влади необхідним було домогтися добровільного підпорядкування керіваних. Для того, щоб слабкі державні інститути, залишені колоніальними урядами, здобули лояльність до влади, надавалися матеріальні стимули та винагороди в обмін на визнання правлячого лідера. Іншими словами, легітимність влади досягалася шляхом підкупу керіваних.

Проте, незважаючи на свої обмеження, дослідники намагалися застосувати теорію неопатримоніалізму на пострадянському просторі. Поняття популяризував український вчений О. Фісун. Дослідник пояснює неопатримоніалізм на пострадянському просторі в категоріях соціальних зв'язків, що охоплюють клієнтеліські відносини, які будуються навколо інституту президентської влади. У такій системі політичні лідери керуються не суспільними інтересами, а захищають приватні інтереси. О. Фісун, посилаючись на теоретичну спадщину Бреттона і ван де Валле, перераховує три головні риси неопатримоніальних суспільств на пострадянському просторі: 1) повне привласнення державної влади правлячою елітою; 2) перетворення політичних і адміністративних ресурсів у фінансовий і матеріальний капітал; 3) провідна роль систем патрон-клієнт [10, с. 158-187].

Неопатримоніальна інтерпретація пострадянських трансформацій О. Фісуна базується на припущенні, що правлячі еліти колишніх радянських республік розділені та конкурують переважно за доступ до патронно-клієнтської мережі, у центрі якої знаходиться глава держави. Суть такої політичної боротьби полягає не в боротьбі за голоси потенційних виборців, а за прихильність і заступництво глави держави.

Дослідження логіки патримоніального правління є методологічно більш вимогливим для дослідника. Це пов'язано з тим, що аналітично важко визначити межі між формальним та неформальним. Якщо аналіз концентрації влади можна провести, зосередивши дослідження на конкретних сферах втручання або повноваженнях правителя, очевидно, що важко встановити причинно-наслідкові зв'язки між клієнтелістськими практиками (наприклад, підвищенням зарплат, пенсій або зниженням податків) та політичною мобілізацією. Пільги, які надаються для досягнення політичних цілей, можуть тлумачитися як прояви клієнтелізму, патронажу чи хабарництва, спрямовані на покращення політичної підтримки, але мотивація влади не обов'язково ґрунтується на неопатримоніальній логіці. Тому важливо зосередитися на поясненні ролі та впливу неопатримоніальних практик на діяльність політичних еліт, у т.ч. на політичну легітимність. Тим паче, що це пов'язано зі складнощами в отриманні достовірної та точної інформації про корупцію, патронат, порушення законодавства на вищому рівні тощо. Хоча існують індикатори сприйняття корупції, вони не вимірюють і не враховують корупцію на політичному рівні.

Усі спроби дати визначення неопатримоніалізму (або «сучасному патримоніалізму») намагаються вирішити одну й ту саму запутану проблему: питання взаємодії між патримоніальним і легальним правлінням. Щоб неопатримоніалізм можна було емпірично виявити, дослідити та «виміряти», дослідження йдуть різними шляхами.

Цікаве рішення пропонує американський вчений Р. Айзек, який пропонує зовсім інше розуміння загальноприйнятих інтерпретацій неопатримоніалізму, що, у свою чергу, вимагає концептуального ревізійонізму [11, с. 229-245]. На думку дослідника, необхідно повернутися до традиційної веберівської інтерпретації поняття патримоніалізму, яка фокусувалася на способах легітимації влади, що оминалося у більшості аналізів неопатримоніалізму. Оскільки в теоретичних міркуваннях самого Вебера питання правління є питанням відносин і взаємозалежності між правлячим і керованим, неопатримоніалізм слід розглядати як «комплекс визначених суспільних відносин і способів здійснення влади». [5, с. 16]. Оскільки патримоніалізм

був ідеальним типом щодо форми правління, яка ґрунтувалася на силі переконання в святість усталеної традиції, то неопатримоніалізм слід розглядати як форму правління, в якій джерело легітимності полягає на як на переконанні у правових нормах, так на вікових традиціях.

У зв'язку з цим виникає низка запитань: які причинно-наслідкові зв'язки між неопатримоніалізмом і авторитаризмом, між неопатримоніалізмом і демократією? Чи неопатримоніалізм є серйозною перешкодою для демократичного розвитку країни? Більшість аналітиків, які опирались на цю концепцію, дотримувалися думки, що неопатримоніальна система за своєю суттю є антидемократичною, тобто її потенційно можна знайти в усіх авторитарних, тоталітарних чи гібридних системах. Неопатримоніалізм як форма легітимації може функціонувати в різних типах режимів і не прив'язана до будь-якої форми політичного режиму, а також не співвідноситься з певним рівнем розвитку.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Bach, D. (2011). *Patrimonialism and Neopatrimonialism: Comparative Trajectories and Readings*. Commonwealth & Comparative Politics. 49 (3).
2. Bayart, J-F. (2009). *The state in Africa: the politics of the belly*. Cambridge: Polity.
3. Bratton, M. and van de Walle, N. (1997). *Democratic Experiments in Africa: Regime Transitions in Comparative Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press.
4. Clapham, C. (1982). *Private patronage and public power: political clientelism in the modern state*. London : Frances Pinter.
5. Czachor, R. (2015). *Postradzieckie reżimy polityczne w perspektywie neopatrymonialnej. Wstęp do badań*, Instytut Polsko-Rosyjski, Wrocław.
6. Czachor, R. (2015). *Reżimy polityczne Ukrainy i Białorusi w ujęciu neopatrymonialnym*. Kształtowanie ładu demokratycznego w państwach Europy Środkowej i Bałkanów. Szanse i zagrożenia; Uniwersytet Warszawski.
7. deGrassi, A. (2008). *Neo-patrimonialism and agricultural development in Africa: Contributions and limitations of a contested concept*. African Studies Review, 51(3).
8. Eisenstadt, S. (1973). *Tradition, Change, and Modernity*: New York: John Wiley & Sons.
9. Erdmann, G., Engel, U. (2007). *Neopatrimonialism Reconsidered: Critical Review and Elaboration of an Elusive Concept*. Commonwealth & Comparative Politics. 45 (1).
10. Fisun, A. (2010). *On Rethinking of Post-Soviet Politics: A Neo-Patrimonial Interpretation*. Political Conceptology. 4.
11. Isaacs, R. (2014) *Neopatrimonialism and beyond: reassessing the formal and informal in the study of Central Asian politics* Contemporary Politics 20 (2).
12. Lemarchand, R., K. Legg (1972). *Political Clientelism and Development: A Preliminary Analysis*, Comparative Politics 4(2).
13. Medard, J-F. (1982). *The Underdeveloped State in Tropical Africa: Political Clientelism or Political Neo-Patrimonialism*. Private Patronage and Public Power: Political Clientelism in the Modern State. London: Frances Pinter.
14. Lezaar, M. (2020). *Neo-patrimonial regimes in Africa and the rest of the world and their economic repercussions*. A comparison Paperback
15. Ottaway, M. (2003). Promoting Democracy after Conflict: The Difficult Choices. International Studies Perspectives, 4 (3).
16. Pitcher, A., Moran, M., Johnston, M. (2009). *Rethinking Patrimonialism and Neopatrimonialism in Africa*, African Studies Review, 52 (1).
17. Roth, G. (1968). Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-Building in the New States. World Politics 20 (2).
18. Theobald, R. (1982). *Patrimonialism, World Politics*, 34 (4).
19. Therkildsen, O. (2005) *Understanding Public Management Through Neopatrimonialism: A Paradigm for All African Seasons? African exception*. Aldershot: Ashgate.
20. van de Walle N. (2007). *The Path from Neopatrimonialism: Democracy and Clientelism in Africa Today*.
21. Weber, M. (1978). *Economy and Society*, Berkeley: University of California Press.
22. Zabludovsky G. (1989). The Reception and Utility of Max Weber's Concept of Patrimonialism in Latin America. – International Sociology, Vol. 4. № 1.

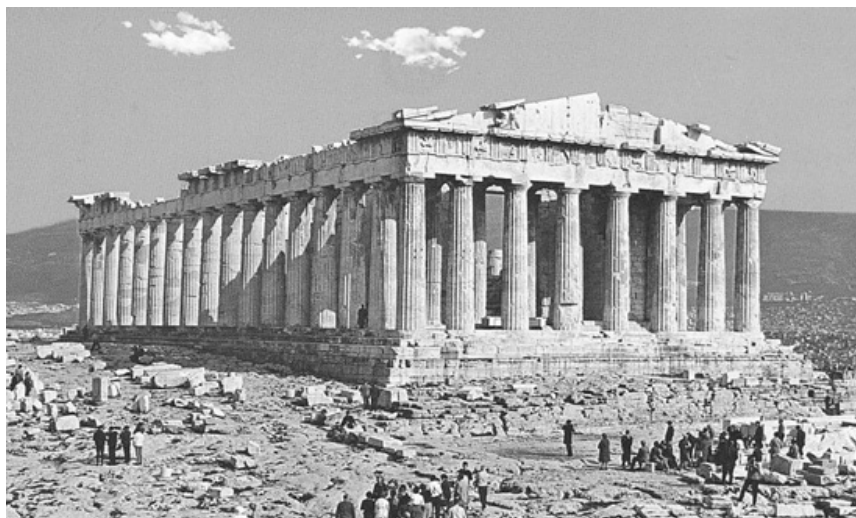

PRZYCZÓLKI JAKO PRZYKŁAD FIGURALNEJ ARCHITEKTURY ATEŃSKIEJ

Majewski Łukasz

*Uniwersytet-Humanistyczno-Przyrodniczy
im. Jana Długosza w Częstochowie
lukas.majewski@gazeta.pl*

Partenon, świątynia powstała ku czci Ateny Partenos, opiekunki Aten, wykonana pod nadzorem Fidiasza, stanowi sztandarowy przykład klasycznej architektury greckiej. Budynek świątyni obiegał dookoła fryz, którego tematem była procesja z darami, odbywająca się podczas święta ku czci patronki miasta [13, s. 124].

Partenon

Fryz Panatenajski

Fryz umieszczony był na zewnętrznej ścianie budowli na wysokości 12 metrów – ciągnął się tuż poniżej stropu. Liczył 160 metrów i składał się ze 115 prostokątnych bloków o wysokości nieco ponad 1 metra. Tematami płaskorzeźb zdobiących fryzy i tympanony greckich świątyń, były zwykle sceny mitologiczne. Odnoszący się do wydarzenia z realnego życia Ateńczyków temat Fryzu Partenonńskiego – jest więc wyjątkowy. Dzieło powstało między 443 a 438 rokiem p.n.e. [9, s. 113-114]

Fryz panatenajski znajduje się pod kolumnadą *pronaosu* i *opistodonu*, następnie przechodzi na ściany *hekatompedonu* i opasa z wszystkich czterech stron całą świątynię na wysokości 11 m od poziomu stylobatu, w cieniu kolumnady. Relief ten jest niezwykle płaski, ale jego oglądanie ułatwia polichromia i padające nań ostre światło słoneczne [5, s. 92]

Stanowi on nowatorskie rozwiązanie Fidiasza. Wprowadzenie tego elementu dekoracyjnego w świątyni nie da się wytłumaczyć wymogami architektonicznymi, ani też poszukiwaniem estetyki. Istnieje pogląd, że musiały istnieć inne – społeczne wymogi, które nakazywały umieszczenie scen procesji panatenajskiej na gmachu Partenonu. Na fryzie przedstawiono 400 postaci ludzkich i ponad 200 zwierzęcych. Nie trudno ulec sugestii, iż był to hymn pochwalny dla Aten. [2, s. 211].

Fragment fryzy Panatejskiego (British Museum)

Ergastinki

władca Aten, Erechteusz, przybrany syn Ateny. Uczczenie boga świętem zakończonym procesją z ofiarnymi darami było typowym rytuałem religijnym w starożytnej Grecji [9, s. 117]

Na fryzie przedstawiony został uroczysty pochód, w którym uczestniczyli przedstawiciele wszystkich warstw społecznych Aten. Ponadto Fidiasz ukazał zgromadzenie bogów, którzy przyglądali się procesji. Sama kompozycja architektoniczna dzieliła fryz na cztery części uwarunkowane formą. Mimo to stanowi ona ściśle całość, gdzie zaznaczony został dokładnie punkt wyjściowy (róg fasady zachodniej) i cel (fasada wschodnia). Te dwa punkty nadają kierunek całej procesji, która podąża od zachodu do wschodu [2, s. 214].

Na fryzie zachodnim pokazana została kawalkada jeźdźców, co wiązało się niewątpliwie z faktem, że Perykles zreorganizował tę formację. Jest to najwcześniej powstała część fryzu, a jej kompozycja jest bardzo przejrzysta. Na uwagę zasługuje fakt, że na fryzie Fidiasz umieścił znacznie więcej jeźdźców i koni niż innych postaci, bo aż 140, a co istotne cechuje je przemyślna różnorodność. W tej części fryzu wypracowany został tzw. koń partenoiński, we wszystkich rodzajach ruchu tego zwierzęcia; jednak jego wyobrażenie jest dalekie od rzeczywistości [5, s. 93]

Na fryzie procesja dzieli się na dwie jednakowe części na ścianie południowej i północnej, a mimo różnic w ich uszeregowaniu grupy osób są analogiczne po obu stronach. W północnej części fryzu znajduje się kilka niezwykle pięknych płyt, na których wyobrażeni zostali ludzie i zwierzęta ofiarne: barany, owce, jałowki (1-5). Za nimi podążają muzycy grający na lirach i *aulosach* (7-8) i starcy niosący gałęzie (9-10). Pochód zamykają jeźdźcy, przed którymi podążają jeszcze wozy zaprzęgnięte w dwa lub cztery konie (11-24). Podobne zgrupowanie zostało przedstawione na reliefach południowej części fryzu, jednak brak tu wielu płyt, gdyż ta jego część została najbardziej zniszczona [13, s. 124].

Na wschodniej stronie Partenonu rozgrywa się kulminacyjny punkt pochodu, mianowicie archont odbiera od dziecka peplos, którym zostanie ustrojony ksoanon bogini. Jednocześnie z przeciwka nadchodzi kapłanka, która wraz z archontem zasiądzie pomię-

Wizja tego dzieła narodziła się prawdopodobnie z chęci ukazania idealnego społeczeństwa Aten, którego częścią czuł się Fidiasz. Dzieło to można nazwać jednocześnie ekswotem całego polis dla patronki miasta [9, s. 113-114].

Fryz *Partenoiński* zwany niekiedy jest również *Panatenajskim* od wyobrażonej na nim tematyki. *Panatenaje* – święto ku czci patronki miasta Ateny – obchodzono uroczystie, co cztery lata. O świcie z ateńskiej dzielnicy *Karameikos* wyruszała procesja, w której uczestniczyli obywatele polis m.in. córki znakomitych rodów ateńskich, młodzieńcy, którzy jechali konno, czy zwycięzcy igrzysk. Dziewczęta niosły pięknie haftowany *peplos* w darze dla Ateny. Pochód kierował się na wschód, ale na *Akropol* wchodzono od strony zachodniej. Po wejściu na *Akropol* procesja przechodziła przez doryckie kolumnady *Propylejów*, a jej celem był pomnik *Ateny Partenos* [13, s. 124].

Ateniskie święto obfitowało w wydarzenia artystyczne, sportowe, religijne. Według legendy ustanowił je legendarny

dzy bogami, którzy rozmieszczeni po obu stronach przyglądają się całej uroczystości [2, s. 213] Z tej części fryzu pochodzi jedna z najpiękniejszych płyt ukazująca majestaticznie kroczące *Ergastinki* [1, s. 140].

Procesja stanowiła jeden z elementów Panatenajów, świąt obchodzonych, co cztery lata, na cześć Ateny – opiekunki miasta. Sam orszak formowany był tuż przy Bramie Dipylońskiej, przechodził przez centrum miasta (agorę), a jego celem była świątynia Ateny na Akropolu i złożenie tam specjalnie utkane go z tej okazji, przez dziewczęta pochodzące ze starych ateńskich rodów, peplosu dla bogini [6, s. 25].

Fryz Panatenajski nie był wynikiem przekazania autorowi tradycji ikonograficznej, ale wynikiem obserwacji naocznego świadka wydarzeń. B. Schweitzer wykazał, że płyty zachodnie fryzu, a także niektóre z należących do jego wschodniej części zostały wykonane wg modelu plastycznego w warsztacie rzemieślniczym, natomiast reliefy fryzu północnego i południowego zgodnie z projektem rysunkowym, bezpośrednio po wprawieniu płyt do ściany świątyni [3. s. 401].

Fryz Partenonński nie przetrwał w całości do czasów współczesnych. Wiele jego fragmentów zostało usuniętych w epoce średniowiecza, gdy świątynię przekształcano w kościół katolicki. Niektóre elementy ze zdjętych w tamtym czasie tablic, udało się później odnaleźć. Wiele zniszczeń przyniosły również późniejsze wojny i konflikty. W XIX wieku duże fragmenty fryzu zostały wywiezione do Anglii [2, s. 215].

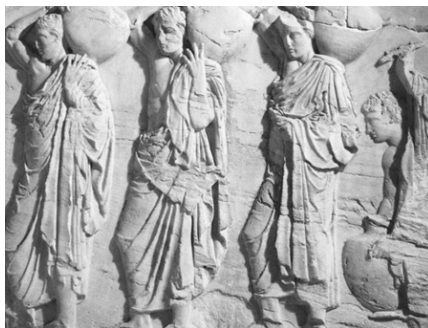
Przyczółki

Przyczółki stanowią kolejny ważny element kompozycji Partenonu. Są „szczytowym osiągnięciem sztuki greckiej w rozwiązywaniu trudnego problemu kompozycji wpiśanej w trójkątne pole tympanonu” [2, s. 214]. Cechą charakterystyczną przyczółków partenonńskich jest unifikacja kierunku ruchu i podporządkowanie całości rytmowi, co w konsekwencji dało jednolitość ich kompozycji. Przyczółki świątyni powstały zgodnie z koncepcją artystyczną mającą na celu ukazanie luźno stojących posągów powiązanych ze sobą wspólnym tematem [7, s. 32]

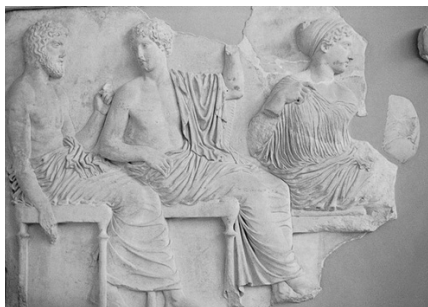
W przyczółkach Partenonu wszystko jest nowatorskie; tematyka, kompozycja i technika. Są one dowodem na konsekwentny rozwój sztuki attyckiej od reliefowej dekoracji do wykorzystania pełnej rzeźby w przyczółkach świątynnych [10. s. 117].

W przyczółku wschodnim artysta przedstawił zgromadzenie bogów asystujących podczas narodzin Ateny. Temat ten wykorzystywany był w malarstwie wazowym, ale nigdy wcześniej w rzeźbie. Oto z głowy ojca bogów Zeusa wychodzi uzbrojona Atena. Przy jej narodzinach obecna jest Ejletyja - bogini połogu. W tym doniosłym momencie Helios zatrzymuje swój wóz, co przedstawione zostało w południowym rogu *tympanonu* [9. s. 113-114].

Akcja rozgrywa się na Olimpie o wschodzie słońca, stąd w drugim końcu przyczółka przedstawiono oddalającą się Selene. Widać wychylający się na zewnątrz łeb konia z zaprzęgu bogini księżycy. Cała dekoracja wschodniej fasady poświęcona jest apoteozie bogów olimpijskich [1, s. 140; 5, s. 92]

Muzeum na Akropolu

Fragment fryzu

Przyczółek wschodni

Przyczółek ten jest bardzo zniszczony i na rysunkach z XVII w. nie pojawia się już grupa centralna. Miał on długość 28,35 m i zawierał najprawdopodobniej 17 posągów. W zaistniałych okolicznościach jego rekonstrukcja jest bardzo trudna i może być jedynie hipotetyczna [8, s. 21].

Zachodni przyczółek sprowadza widza z Olimpu na ziemię attycką. Ukazuje spór *Ateny z Posejdonem* o władanie tą krainą. Scena ta posiadała swoją genezę w lokalnym micie, co dodatkowo zostało podkreślone przez umieszczenie w rogach przyczółka wcielen dwóch rzek attyckich: *Kefisosu* i *Ilissosu* [3, s. 414].

Symbolizuje ona trwającą osiem wieków walkę między Atenami a Eleusis; od czasów Erechteusa, aż po rządy Pizystratydów. Konflikt ten zakończył się zwycięstwem Aten. Przyczółek ten jest bardziej autonomiczny i niezależny od architektury. Należy przypuszczać, że Fidiasz najwięcej uwagi poświęcił właśnie przyczółkom partenonskim i prawdopodobnie sam pracował nad ich dekoracją [12, s. 26]

Fryz Panatenajski i zdobiące Partenon przyczółki stanowią niezwykle i oryginalne dzieło w historii starożytnej sztuki greckiej, której tematyka opierała się głównie na odzwierciedlaniu tematów mitologicznych. Chociaż bogowie są na nim obecni, najważniejszym motywem jest obraz społeczeństwa. Co prawda został wyidealizowany, jednak mógł to być celowy zabieg, dążący do ukazania przyświecających atenińczykom wartości.

BIBLIOGRAFIA:

1. Alpatow M. W., *Historia sztuki. Starożytność*, T. 1., Warszawa 1968.
2. Bernhard M. L., *Sztuka grecka*, Warszawa 1981.
3. Bernhard M. L., *Sztuka grecka V wieku p.n.e.*, Warszawa 1970.
4. Estreicher K., *Historia sztuki w zarysie*, Warszawa-Kraków 1982.
5. Grant M., *Krótką historia cywilizacji klasycznej*, Poznań 1998
6. Kumaniecki K., *Historia kultury starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 1972.
7. Lengauer W., *Starożytna Grecja okresu archaicznego i klasycznego*, Warszawa 1999.
8. Meyer P., *Historia sztuki europejskiej. Od starożytności do schyłku średniowiecza*, T. 1., Warszawa 1973.
9. Michałowski K., *Jak Grecy tworzyli sztukę*, Warszawa 1970.
10. Michałowski K., *Sztuka starożytna*, Warszawa 1955.
11. Plutarch z Cheronai, *Żywoty sławnych mężów*, przeł. M. Brożek, Wrocław 1953.
12. Porębski M., *Dzieje sztuki w zarysie. Od paleolitu po wieki średnie*, Warszawa 1976
13. Żmudziński M., *Świat starożytny i jego cuda*, Wrocław 2003.

ZNACZENIE DYDAKTYCZNE MOYTYWÓW ESCHATOLOGICZNYCH W SZTUCE GOTYCKIEJ

Bekus Ewelina

*Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy
im. Jana Długosza w Częstochowie
ewa.bekus@wp.pl*

Ikonografia w sztuce średniowiecznej pełniła zarówno funkcje zdobnicze jak i dydaktyczne. Według Honoriusza z Augustodunum miała ona trzy cele: historyczny, estetyczny i trzeci, najważniejszy, czyli katechetyczny, gdyż stanowiła literaturę dla ludzi świeckich [10, s. 1215-1216]. Umiejętność czytania i pisania w wiekach średnich była przywilejem dostępnym tylko dla niewielu. Jednostka, która ją posiadała, mogła wspiąć się na wyższe szczeble drabiny społecznej. Ludziom niepiśmiennym stanowiącym większość musiały wystarczyć przekazy słowne oraz różnego rodzaju dzieła ikonograficzne. Już w VI stuleciu papież Grzegorz I Wielki stwierdził, że obrazy pełnią znaczącą rolę w umożliwianiu poznawania historii prostym ludziom. Stanowią one dla nich wspaniałe odpowiedniki czytania [5, s. 176].

Podobne wnioski przyniósł w 1025 roku synod w Arras, gdzie stwierdzono, że ludzie niepiśmienni oglądają na malowidłach to, czego nie mogą poznać właśnie dzięki pismu [7, s. 348.]. Intencją główną, poza nauczaniem, było jednak wywoływanie w odbiorcach silnych emocji, takich jak wzruszenie, a nawet wręcz przerażenie, gdyż im silniejsze wrażenie wywierała na wernych sztuka, tym trwalsze efekty pozostawiała w ich umysłach. W taki sposób lud zdobywał swoją oświatę duchową kontemplując sceny wyrzeźbione na frontach kościelnych lub przedstawione na ścianach kościołów. Miniatura książkowa, nadzwyczaj bogata i pouczająca, dostępna była w nieporównywalnie mniejszym stopniu, podobnie jak i sama książka [6, s. 325].

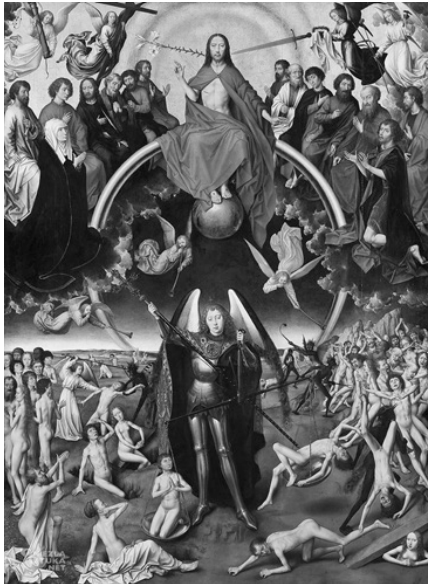
Wydzwięk dydaktyczny średniowiecznych dzieł sztuki mógł mieć charakter zbiorowy, lub indywidualny, w zależności od ilości odbiorców i ich przeznaczenia. Dydaktyzm indywidualny był skierowany do konkretnych jednostek i dotyczył modlitewników, relikwiarzy, czy nawet zdobionych ołtarzy, których przeznaczeniem były prywatne kaplice, dostępne dla niewielu. W zasięgu dydaktyki zbiorowej znalazły się natomiast płaskorzeźby na tympanonach, obrazy tablicowe, monumentalne kompozycje ścienne w kościołach, czy ratuszach, które odgrywały ogromną rolę w życiu patrycjatu

Grzegorz Wielki I

Sąd Ostateczny, tympanon katedry Notre Dame
w Paryżu

Sąd Ostateczny, Hans Memling

Stephan Lochner, Sąd Ostateczny

miejskiego. Dekoracje sal sądowych miały oddziaływać na sprawujących władzę i ich podsądnych [3, s. 9].

Skutecznym środkiem religijnego oddziaływania na wiernych, wpojenia im nadziei na odkupienie i lęku przed zgubą duszy, były przedstawienia zapłaty, jaka ma nadejść wraz z końcem świata w momencie Sądu Ostatecznego. Składały się na nie sceny wskrzeszenia zmarłych, postacie świętych, zbawionych, cierpiących męki grzeszników, przerażające bestie i wizje piekła. Stanowiły one nieodłączny element składowy systemu ikonografii kościelnej i tworzyły połączone między sobą ogniwa jednej opowieści, mającej logiczny ciąg. Wszystkie odnosiły się, zgodnie z ewangeliczną zapowiedzią i nauką teologów, do momentu zakończenia dziejów rodzaju ludzkiego, do nieokreślonej, ale stale oczekiwanej przyszłości. Odpowiednio do tego rozmieszczone były na zachodniej fasadzie katedry, która symbolizowała koniec świata. Wchodząc do świątyni, wierzący kontemlował je. Wzbudzały w nim szacunek oraz lęk przed gniewem Boga i konsekwencjami swych czynów [5, s. 176].

Zasadę organizacyjną ukazywanych na wyobrażeniach Sądu Ostatecznego piekiel, obrazowało zdanie z Księgi Mądrości: „przez co grzeszy, przez to ponosi karę” [Mdr 11, 16]. W myśl tych słów artyści ukazywali męki piekielne, co z kolei kodoowało związek przyczynowo skutkowy między grzechem a karą, oraz porządkowało czyny wedle klasyfikacji moralnej opartej na siedmiu grzechach głównych. Dlatego też dla zobrazowania tej zasady, na przykład ludzie chciwi przedstawiani byli

w czasie Sądu Ostatecznego z uwiązanymi na szyjach sakiewkami. To katalog występków grzeszników narzucał charakter narzędzi, jakimi posługiwali się w piekle okrutne bestie oraz obraz niekończących się krwawych tortur i męczarni [7, s. 403].

Sredniowieczni mistrzowie w tworzeniu wyobrażeń Sądu Ostatecznego kierowali się instrukcjami dyktowanymi przez uczonych komentatorów Pisma Świętego. Ich spełnienie nie było do końca możliwe, zarówno z powodów technicznych jak i merytorycznych. Natchnienie do tworzenia scen i obrazów, które należało przedstawić na zachodnim portalu świątyni, czerpano z *Apokalipsy*, później z *Ewangelii św. Mateusza*, a także z folkloru, co ma swe szczególne odbicie w różnych detalach [4, s. 172].

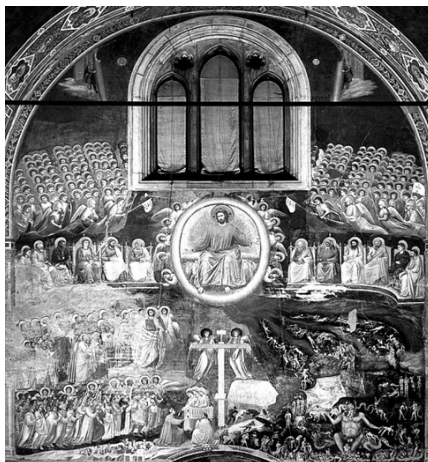
Obrazy piekiel i czekających na potępionych katuszy, przedstawiane w wyobrażeniach Sądu Ostatecznego, były o wiele bardziej różnorodne, aniżeli obrazy rajskiej szczęśliwości wybranych. Ponadto w przeciwieństwie do pozostałych scen końca świata, nie były inspirowane poglądami teologów, a nawet często im przeczyły. Uczni uważali, że piekielne męki mają jedynie znaczenie metaforyczne. Na przykład święty Tomasz z Akwinu określał tortury piekielne jako żal duchowy i wyrzuty sumienia, które czują potępieni, gdy zostają strąceni w otchłań. Dlatego też sceny pełne drastyczności i wy-

pełnione demonami, inspirowane były nie pismami uczonych, lecz kazaniami, hagiografią, wierzeniami ludowymi i exemplami [4, s. 172].

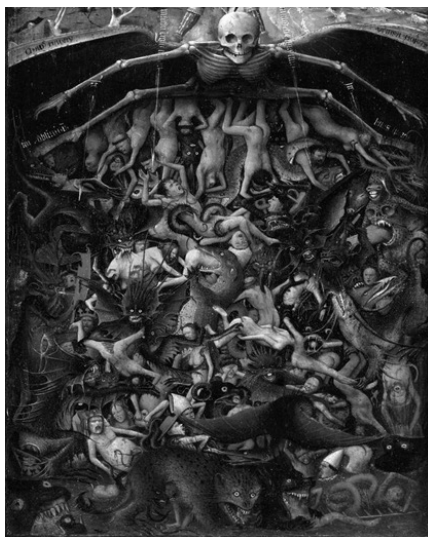
Jednym z najważniejszych elementów tych wyobrażeń był szatan. Zarówno duchowni jak i artyści posługiwali się jego postacią przy wyjaśnianiu wiernym sensu i mechanizmów otaczającej ich rzeczywistości oraz przyczyn rozmaitych zjawisk, takich jak: źródła zła, nieszczęścia, śmierć, pochodzenie pokusy, czy grzech [11, s. 117]. Gest diabła był tak dobrany, by wspomagał funkcję perswazji, a odwołując się do uczuć i wyobraźni prostych ludzi, pobudzał strach, a także uświadamiał nieodwracalność i nieskończoność potępienia. Jego obecność na obrazach ukazujących Sąd Ostateczny była tym bardziej konieczna, gdyż idee zbawienia i sądu nie miałyby racji bytu, a pozbawiony szatana świat ludzki zostałby pozbawiony kontekstu, gdyż to właśnie diabeł był postacią łączącą codzienność człowieka z ustanowionym przez Boga porządkiem świata [8, s. 52-53]

W XIII wieku rola argumentu strachu, stosowanego zarówno w kazaniach, exemplach jak i dziełach sztuki, rosła w siłę. Okrutny diabeł i piekło, poza siłą perswazji wpływającą na ludzi właśnie poprzez wyzwalanie poczucia lęku i zagrożenia straszliwą zapłatą za grzechy, która może nastąpić w każdej, nawet najmniej oczekiwanej chwili, posiadają także moc katharsis, wyzwalającą człowieka od strachu przed niezrozumiałym światem [1, s. 27-30] Podobnie jak duchowni nauczyciele pouczali wierzących, że diabły bezustannie czatują na dogodną chwilę, by odwieść ich od Boga i odebrać możliwość zbawienia, tak i przypominały im o tym w chrześcijańskich świątyniach wizerunki wyrzeźbionych lub namalowanych demonów. Oglądając liczne wersje scen Sądu Ostatecznego i rozpraw czartów z grzesznikami wierni odczuwali pewnego rodzaju katharsis, gdyż artystyczne uosobienie ich lęków przed pozagrobową odplątą oswajało ich z tym, co może dziać się na tamtym świecie i uzmysławiało im, że należy przedsięwziąć środki, aby tej kary uniknąć [9, s. 15].

Sceny Sądu Ostatecznego oglądane przez wiernych na ścianach chrześcijańskich świątyń były odbierane przez nich w specyficzny sposób. Wierni łączyli je w swej świadomości z opowieściami o wędrówkach różnych osób po zaświatach. Relacje te cieszyły się ogromną popularnością we wszystkich kręgach społeczeństwa i częściowo zostały spisane w tzw. literaturze widzeń [4, s. 216]. Mimo ścisłego systemu, według którego sceny te były rozmieszczone na ścianach świątyni, gdzie były podporządkowane biego-

„Sąd Ostateczny” Giotto di Bondone

(detal: piekło) Sąd Ostateczny, Jan van Eyck,

wi historii sakralnej, prości ludzie odczytywali je raczej jako zdarzenia synchroniczne, niż wynikające z układu diachronicznego. Wierzący, którzy słyszeli o wizytach w piekle i raju, z pewnością byli skłonni przenosić swoje wyobrażenia również na przedstawienia oglądane przez nich na dziełach sztuki [11, s. 117].

BIBLIOGRAFIA:

1. Aries P., *Rozważania o historii śmierci*, tłum., E. Bąkowska, Warszawa 2007.
2. Brojer W., *Diabeł w wyobraźni średniowiecznej. Trzynastowieczne exempla kaznodziejskie*, Wrocław 2003.
3. Delumeau J., *Grzech i strach: poczucie winy w kulturze Zachodu XIII-XVIII w.*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa 1994.
4. Guriewicz A., *Kategorie kultury średniowiecznej*, tłum. J. Dancygier, Warszawa 1976.
5. Guriewicz A., *Problemy średniowiecznej kultury ludowej*, tłum. Z. Dobrzyniecki, Warszawa 1987.
6. Karłowska-Kamzowa A., *Komu służyły moralitety Hieronima Boscha? Próba interpretacji treści tzw. Sądu Ostatecznego ze zbiorów wiedeńskich*, [w:] *Pauvres et Riches. Société et Culture du Moyen - Age aux Temps Modernes*, Warszawa 1992.
7. Le Goff J., *Kultura Średniowiecznej Europy*, tłum. H. Szumańska-Grossowa, Warszawa 2002.
8. Le Goff J., *Narodziny czyśćca*, tłum. K. Kocjan, Warszawa 1997.
9. Minois G., *Historia piekła*, tłum. A. Dębska, Warszawa 1996.
10. Zahajkiewicz M., *Honoriusz z Augustodunum*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. VI, pod. red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyka, Z. Sułowskiego, Lublin 1993.
11. Zalewska-Lorkiewicz K., *Książę ciemności: o średniowiecznych wyobrażeniach szatana*, Warszawa 1996.

PSYCHOLOGY

ELDERLY DIGITAL EXCLUSION SYNDROME

Wruckowska Daria

Faculty of Economics, Finance and Management University of Szczecin

Doctoral student

dariawruckowska@gmail.com

Introduction

In Poland, significant changes in the age structure have been observed in the last two decades. The aging process of the population continues, which is caused, on the one hand, by a favorable phenomenon - the extension of life expectancy, and on the other hand - by a low fertility rate. Although CBOS research shows that the environment often shows indifference to the elderly, which is noticed by them on the street (58%), in public transport (51%) and on the part of young people (49%) [9, p. 12]. Today it can be concluded that hardly anyone has heard about the constantly growing demographic aging rate, which shows that the projected share of old people aged 65 and more in the total EU population in 2040 will be 20%, and in 2060 it will increase to 30 % [2, p. 5]. In this situation, it is extremely important to conduct digital education with the participation of young people, encouraging older people to adopt new behaviors in the world of modern technologies. Older people constitute a significant social and generational group that requires a planned social and cultural policy. Each generation functions not only in a specific political and economic system, but also in a cultural one in which the media and information and communication technologies play an increasingly important role. It is therefore worth considering the relationship between older people and new digital media.

Older consumers on the digital technology market have contact with both well-known and more and more often unknown products related to innovative solutions. In relation to market innovations, seniors present a diverse range of behaviors - some of them quickly accept new products, are more open to trying them out, while others present more conservative and stereotypical attitudes. In times of dynamic development of new technologies and new opportunities created by modern digital development, older people can become market creators for new brands and innovative products. Usually, people who do not use them for objective reasons (e.g. inability to connect to the Internet, lack of funds for hardware and software) or for subjective reasons (e.g. lack of willingness to learn, fear of new technologies). It seems that nowadays there are fewer and fewer objective reasons, because computer equipment, despite increasing efficiency, becomes cheaper in relation to household income, and the Internet no longer has to be run through a cable, because the appearance of its mobile version meant that it may be available almost anywhere on earth and at any time of the day or night. Hence, it can be concluded that the digital exclusion of older people lies in subjective reasons, such as, for example, fear of new knowledge or lack of motivation. So are the elderly mainly exposed to digital exclusion and does it actually occur in modern society?

Social exclusion and digital exclusion

The definition of social exclusion can be found in the National Strategy of Social Integration for Poland (one of the key acts in force in Poland), according to which social exclusion is "the lack or limitation of the possibility of participation, influence and use of

basic public institutions and markets, which should be available to all , especially for the poor ”[4, p. 22]. In this definition, three important elements can be found: the exclusionary situation, which is a series of factors or conditions that exclude, the excluded individual, i.e. a person or group of people in an exclusionary situation. The phenomenon of social exclusion is one of the most complex contemporary social problems. Social exclusion hinders the fulfillment of both individual and group needs, has a destructive impact on the socioeconomic development of the country, and stands in the way of social progress.

We are currently witnessing a digital revolution, the rapid development of information and communication technologies affecting all areas of human life, and the emergence of a new type of society, i.e. the digital society. In turn, digital exclusion, most generally, “is the result of the lack of the ability to use civilization technological achievements, hence the phenomenon can be initially defined as a new division (stratification) of society into those who have access to computers and the Internet, and those for whom access to these civilization achievements is limited, or sometimes almost impossible [10, p. 11] ”. The digital divide can be caused not only by a physical lack of access to technologies, but also a lack of willingness to use them. This approach to digitization could be termed ‘digital self-exclusion’.

According to Jan van Dijk and Kenneth Hacker, there are four types of barriers that may hinder or prevent representatives of various social groups or categories from effectively using new communication technologies:

- the first barrier - has an emotional and psychological character, and is referred to as “computer”, it is associated with the fear of using new technologies.
- the second barrier - is related to the lack of material access to computers and Internet connections (material access).
- the third barrier - skills access.
- the fourth barrier - the lack of sufficient experience in using personal computers (usage access) [1, p. 113].

The most important barrier to participation in the digital society is the lack of sufficient experience in using personal computers, using the network and navigating its resources.

Barriers of technologies using by the elderly

The degree to which a social group shows interest in innovative mobile technology solutions depends primarily on existing needs, the level of compatibility with their values, and previous experience. According to A. Parasuraman, technological readiness refers to an individual’s acceptance of modern technologies in the context of achieving their professional and private goals. This is a multi-faceted design that includes four dimensions [6, p. 14]:

1. Optimism - a positive view of technology and a belief that it offers people increased control, flexibility, and efficiency in their lives.
2. Innovativeness - a tendency to be a technology pioneer.
3. Discomfort - a perceived lack of control over technology and a feeling of being overwhelmed by it.
4. Insecurity - distrust of technology and scepticism about its ability to work properly.

Optimism and innovativeness are key factors that encourage people to use new technologies, while discomfort and insecurity build consumers’ reluctance to adopt new solutions in the field of modern technologies, causing feelings of anxiety, insecurity and discomfort [6, p.15]. Although health-related mobile platforms and applications are perceived as promising technologies that can promote health behaviour, the readiness of older people to use mobile technologies can be problematic. The exclusion of the elderly caused by modern technology must be considered from the point of view of the behaviour and attitudes of seniors themselves, and the behaviour of those who offer goods and services [5, p. 26]. Knowledge about how older people perceive mobile technology is the

key aspect that should be taken into account by government institutions and innovative companies rendering services both by and for seniors.

Older people are a social group that is prevented from using new technologies by a lack of knowledge about how to use them, a sense of loss of control over information about themselves, a fear of the device breaking, and therefore the high costs of repair. Given the sensory changes that occur in a person's life, such as poorer visual acuity and deteriorating hearing, mobile technologies should be adapted to seniors at a level of difficulty that will not be an obstacle to their use. With age, sensory hypersensitivity changes, and this means that older people start reacting excessively to stimuli, including touch, sound, sight and smell. Hypersensitivity to environmental stimuli makes seniors experience the world differently to younger people, and describe their everyday sensations as irritating, overwhelming, disrupting and distracting. These experiences mean that the elderly need more time to be able to deal with their responses to environmental stimuli, which often leads to a feeling of exhaustion, and even isolation [3, p. 10]. Seniors are more likely to have incorrect colour perception, reduced sensitivity, and poorer resistance to glare. They are slower than young people at processing and recognising patterns. Ageing people need better lighting to read properly, and with age, correct assessment of the localisation of objects decreases. Although these limitations are present in up to 15-20% of the adult population, it is hearing loss that is the most common chronic condition reported by the elderly. Approximately 30 - 35% of people over the age of 65 have this type of ailment. Hearing impairment is associated with poorer hearing, and a lack of proper perception and localisation of sounds; therefore, when designing an interface or website for seniors, the sound should fall within a certain frequency range. Table 1 shows the progression of the sense of sight and hearing during an individual's lifespan between 35 and 70 years old.

Table 1. Progression of sensory sensitivities across lifespan

Progression of sensory sensitivities across lifespan		Age at which the sensory ability starts to change
Sight	Enhanced need for light	35
	Decreasing accommodation width	40
	Increased glare sensitivity	40
	Reduced depth perception	40
	Reduced eyesight	50
	Reduced adaptation to darkness	55
	Restricted visual field	55
	Diminished colour perception	70
Hearing	Diminished hearing	35
	Distraction by background noises	45
	Diminished localisation of sound	70
	Hearing loss of higher frequencies	70

Source: Own study based on: American Academy of Neurology, 2012.

In terms of digital exclusion, we can also speak of other regularities: less access characterizes women, the elderly, less educated, low-income people from rural areas [7, p. 42]. As the CBOS research shows, among the factors that divide Polish society in terms of

having digital competences, two most important can be distinguished - age and education. For young people, digital competences constitute a natural component of the socialization process and are acquired independently of other features that determine their position in the social structure. Hence, in the case of older generations, digital competences depend on cognitive activity, certain skills that make it possible to navigate the Internet. These skills are strongly related to education: educated people find it easier to navigate the Web, and at the same time using various forms of Internet activity may be a factor contributing to the further development of these skills.

The low level of digital competences in the group of older people may generate problems in terms of professional activity and the possibility of retraining, and thus contribute to their exclusion not only digital, but also economic exclusion, in access to information and goods, as well as culture and education. Just a few years ago, one of the biggest problems of people over 50 is the lack of orientation in the possibility of using new technologies, the Internet, and this causes the lack of education of the need to use them. This is directly reflected in the statistical reports. It turns out that when it comes to the level of digital competences of people over 45, it is very low in our country, compared to the competences of younger people. The Central Statistical Office in the report on the quality of life of older people published in February 2021, but containing data for 2018 - i.e. before the pandemic. As we read in the study: "The results of the 2018 Social Cohesion Survey show that only 30% of older people (aged 65 and over) used the Internet during the 3 months preceding the survey. For comparison, the corresponding percentage for the entire study population (people aged 16 and more) was approximately 76% ". [GUS - <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/dochody-wydatki-i-warunki-zycia-ludnosci/jakosc-zycia-osob-starszych-w-polsce,26,2.html>].

The promotion of the idea of lifelong education is still the most effective method of preventing the fight against the syndrome of digital exclusion of seniors. When introducing the idea of e-education, the following indications for older people should be taken into account [8, p. 11]:

- eliminating the differences in digital exclusion by enabling seniors to participate in e-services as a factor conditioning the development of modern society;
- supporting initiatives preparing for the effective use of information technology among people in post-working age;
- raising awareness of e-education among the elderly;
- developing methodology for creating e-learning courses for people in retirement age along with the methodology of their conduct;
- continuation of research on the relationship between the education of seniors and e-learning;
- promoting the idea of lifelong education with the use of e-learning.

Summary

The use of digital technologies by older people is important for their consumer potential in purchasing a variety of goods and services. And in many industries, not only those related to modern technologies. The fight against the digital exclusion of seniors is therefore one of the factors in building the "silver economy". Some older people still remain outside the digital world or on its periphery, feeling even more confused about barriers to access to information and support. You also need to remember about these people, reach out to them and offer support. However, digital technologies are certainly a very important (especially in the difficult times of the Covid-19 pandemic) improvement and sometimes the only possibility of contacts and ways of supporting the growing and diverse group of elderly people.

BIBLIOGRAPHY:

1. Batorski D., *Cyfrowy podział w Polsce: nowe technologie a szanse życiowe i wykluczenie społeczne*. W: *Społeczna przestrzeń Internetu*. Red. D. Batorski, M. Marody, A. Nowa k. Warszawa 2006.
2. Ciura G., Jolanta Szymańczak J., *Starzenie się społeczeństwa polskiego*, Biuro Analiz Sejmowych,

2012.

3. Kinnealey, M., Oliver, B., Wilbarger, P., A Phenomenological Study of Sensory Defensiveness in Adults. *The American Journal of Occupational Therapy*, 49, 444-451. DOI: 10.5014/ajot.49.5.444, 1995.
4. Kurowski, P., Szarfenberg, R., *Narodowa Strategia Integracji Społecznej dla Polski*. Warszawa: Ministerstwo Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej, 2003.
5. Frąckiewicz, E. *Nowe technologie na rynku srebrnych konsumentów. Stan, uwarunkowania, perspektywy*. Warszawa: CeDeWu. ISBN: 9788381022712, 2019.
6. Parasuraman, A., Technology readiness index (TRI): A multiple-item scale to measure readiness to embrace new technologies. *Journal of Service Research*, 2. DOI: 10.1177/109467050024001, 2000.
7. Szpunar M., *Digital divide, a nowe formy stratyfikacji społecznej w społeczeństwie informacyjnym - próba typologizacji*. W: Społeczeństwo informacyjne. Red. K. Wód z, T. Wieczorek. Warszawa 2007.
8. Tomczyk Ł., *E-edukacja seniorów jako element budowy społeczeństwa informacyjnego* [http://www.e-mentor.edu.pl/arttykul_v2.php?numer=30&id=659 (07.06.2022)]
9. Wądołowska K., *Obraz typowego Polaka w starszym wieku*, Komunikat CBOS, BS/2/2010.
10. Władawska, E., Wysocka, E., Wieczorek, Z., *Wyznaczniki wykluczenia cyfrowego i dostępności stron internetowych instytucji publicznych*. Częstochowa: Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, 2014.

Internet sources:

1. GUS- <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/dochody-wydatki-i-warunki-zycia-ludnosci/jakosc-zycia-osob-starszych-w-polsce,26,2.html> (07.07.20220)].

List of figures:

1. Progression of sensory sensitivities across lifespan

CHARAKTERYSTYKA RELACJI ZAWODOWYCH OPARTYCH NA ZAUFANIU

Dr inż. Myjak Krzysztof

*Katedra Kanonicznego Prawa Karnego, Administracyjnego i Procesowego,
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Wydział Prawa Kanonicznego, student,
Warszawa
e-mail: k.myjak@gmail.com*

Pfarrer Myjak Krzysztof

Wprowadzenie

Prawie we wszystkich relacjach międzyludzkich można zauważyć element niezbędny do ich zaistnienia, którym jest zaufanie. Jest to zjawisko tak powszechne, że od dzieciństwa po późną starość musimy dawać wiarę innym i sami być wiarygodni, gdy chcemy coś osiągnąć. W rozdziale tym zostanie ukazane znaczenia terminu zaufanie, następnie konieczność jego wystąpienia wobec innych ludzi. Następnie zaufanie zostanie uszczegółowione do relacji wymagających wyższego jego poziomu. W zawodach zaufania społecznego i publicznego, w których występuje niesymetryczność relacji, wymagana jest określona postawa fachowców. Stąd w końcowej części tego rozdziału zostanie przedstawiona charakterystyka relacji pomocniczej.

Pojęcie zaufania

Zaufanie to pojęcie filozoficzne, teologiczne, ale także socjologiczne i psychologiczne. Słowo to posiada znaczenie naukowe wąskie, wewnątrz dyscyplinarne oraz silną tendencję pragmatyczną codziennego użycia, dlatego trudne jest do jednoznacznego zdefiniowania. W literaturze występuje jako rzeczownik i czasownik, zarówno jako cecha osobowości, jak i przekonanie w odniesieniu do innych. Zaufanie jest nie tylko różnie definiowane ale także różnie mierzone [9, s. 83-84].

Słownik języka polskiego wyjaśniając słowa zaufanie i zaufać zwraca uwagę na przekonanie co do osoby, jej umiejętności czy informacji od niej wypływających. „Zaufanie: 1. «przekonanie, że jakiejś osobie lub instytucji można ufać»; 2. «przekonanie, że czyjeś słowa, informacje itp. są prawdziwe»; 3. «przekonanie, że ktoś posiada jakieś umiejętności i potrafi je odpowiednio wykorzystać». Zaufać: 1. «powierzyć swoje sprawy osobie lub instytucji, której się ufa»; 2. «uznać, że czyjeś słowa, informacje itp. są prawdziwe»; 3. «uznać, że ktoś posiada jakieś umiejętności i potrafi je odpowiednio wykorzystać» [7, dostęp 21.11.2019].

Zaufanie jest czymś powszechnym i pojawia się już od samego dzieciństwa człowieka towarzysząc mu aż do śmierci: „Dziecku niezbędne jest zaufanie do matki, by czuło się przy niej bezpieczne i mogło się prawidłowo rozwijać, uczniowi konieczne jest zaufanie do nauczyciela, bo wtedy traktuje go jak autorytet, który go nie oszuka, przekazując mu wiedzę o świecie, pacjent musi ufać lekarzowi, wtedy jest większe prawdopodobieństwo skuteczności jego terapii, żołnierz musi ufać swemu dowódcy, że nie zawiedzie go na polu walki, kupiec musi zaufać swojemu pośrednikowi, że zamówiony przez niego towar zostanie dostarczony w odpowiednim czasie, wreszcie obywatele muszą ufać swojemu rządowi, że właściwie chroni i reprezentuje ich interesy w kraju i zagranicą” [4, s. 8].

Zaufanie może przyjmować różne postaci ze względu na konieczność wzajemnej współpracy między różnymi podmiotami. Zaufanie ma wartość pragmatyczną umożliwiającą współpracę. Jej większy poziom może ułatwić współpracę i sprawić by przynosiła lepsze efekty [8, s. 292]. Tak więc zaufanie jest stanem stopniowalnym. Pomiar poziomu zaufania, podobnie jak samo zaufanie, jest przedmiotem zainteresowania wielu nauk i badań. Pokazuje to, że nie istnieje jedno źródło zaufania, a wręcz przeciwnie, można wskazać różne jego przyczyny. Należy dodać, że jak wysoki poziom zaufania niesie korzyści, tak jego niski poziom czy wręcz nieufność prowadzi do zachwiania ładu społecznego [2, s. 11-12].

Kultura danego kraju pociąga ludzi do tworzenia więzi społecznych i to różnego rodzaju charakterystycznych dla nich. Zaufanie jest tu kluczowym elementem, a jego stopień decyduje o skali organizacji: czy ufa się tylko swoim czy swoim i obcym. Stąd zaufanie łączy się z normą społeczną i jest pewnego rodzaju mechanizmem zakładającym, że członkowie danej społeczności są uczciwi względem normy kulturowej i kooperacyjnie ją zachowują. Zaufanie zależy od stopnia, w jakim grupa ludzi uznaje wspólne normy i wartości. Zaufanie wymaga, aby swe osobiste dobra odłożył dla szerokiego dobra całej grupy [5, s. 20-28]. „O zaufaniu możemy mówić wtedy, gdy wspólnota dzieli wartości moralne w takim stopniu, że ludzie mogą stale oczekiwać od siebie nawzajem przewidywalnego zachowania. Wtedy gdy inni członkowie społeczeństwa podzielają nasze podstawowe założenia, to my mniej ryzykujemy, podejmując decyzje o wspólnych działaniach. Dlatego też obdarzanie innych ludzi zaufaniem jest przykładem tolerancji różnych poglądów, gdyż wszyscy uczestnicy owej interakcji dostrzegają wspólne wartości i cele, które stawiają wyżej niż dzielące ich różnice” [5, s. 153].

Zaufanie jest oparte na koniecznemu zawierzeniu z powodu braku informacji lub po prostu z niewiedzy. Konsekwencją zaufania jest poleganie na osobach czy abstrakcyjnych systemach. Można więc wyróżnić zaufanie bierno oparte na akceptacji symboli władzy ustanowionych zwyczajowo czy przez tradycję lub zaufanie aktywne, które musi być odnawiane, zakłada otwartość, możliwość zdobywania nowych informacji. Cechą zaufania aktywnego jest monitorowanie uczciwości drugiej osoby w sposób otwarty i ciągły [9, s. 84].

Zaufanie, to coś w rodzaju przewidywania działań innych ludzi, efektu i konsekwencji ich czynności. Można powiedzieć, że chodzi o postawę pojedynczego człowieka, ale także całej zbiorowości tworzącej kulturę. Jest więc ufnosć dotycząca krewnych (zaufanie osobiste); dotyczące określonych ról społecznych czy zawodów (zaufanie pozycyjne); do produktów czy firmy (zaufanie komercyjne); do różnego rodzaju systemów technicznych (zaufanie technologiczne); do organizacji (zaufanie instytucjonalne); do ustroju i gospodarki (zaufanie systemowe) [15, s. 70-71].

W relacjach interpersonalnych zaufanie prowadzi do gotowości współpracy, a podejrzliwość przeciwnie, do rywalizacji. Tworzenie zaufania jest procesem, w którym odbywa się nawiązanie kontaktu oraz szeroko rozumiane komunikowanie. Różność relacji w życiu człowieka prowadzi do typologii, w której wyróżnić można zaufanie osobiste, instytucjonalne, komercyjne i pozycyjne. Pierwsze z nich odnosi się do konkretnych ludzi. Można wśród nich wymienić członków rodziny i przyjaciół. Ważnym elementem są cechy osoby oparte na wiarygodności, autentyczności, empatycznych zdolnościach i jej sposobie funkcjonowania. Zaufanie instytucjonalne skierowane jest do różnych instytucji czy organizacji. Natomiast komercyjne do określonego produktu. Względem określonych ról społecznych, zawodów czy stanowisk budzi się zaufanie pozycyjne. Można tu mówić o pewnym autorytecie, nawet niezależnie od przymiotów osobistych konkretnego człowieka [1, s. 67].

Współcześnie w społeczeństwach demokratycznych zaufanie jest warunkiem koniecznym sprawności organizacji i instytucji [4, s. 4]. Zaufaniem społecznym można nazwać uogólnione zaufanie obejmujące relacje z ludźmi, zajmującymi różną pozycję środowiskową oraz relację do grup ludzi niezależnie od ich charakteru i wielkości. Podstawą tak szerokiego zaufania jest doświadczenie pośrednie własne oraz przekazywane informacje o funkcjonowaniu instytucji publicznych i ich liderach. Takie zgeneralizowane zaufanie może być możliwe przy konkretnie ustalonym kształcie instytucji oraz określonym sposobie ich działania. Zaufanie uogólnione powinno się traktować jako dobro wspólne. Stanowi ono fundament życia społecznego, zapewniający skuteczność i efektywność zbiorowych działań mających na celu dobro społeczne [9, s. 86]. Gdy mówimy o uogólnionym zaufaniu można nazywać je kulturą zaufania. Wytworzenie jej w społeczeństwie prowadzi do korzyści takich jak: otwartość w działaniu, innowacyjność, spontaniczność. Zaufanie także wzmacnia dotychczasowe i pobudza nowe interakcje między ludźmi, wzmacnianiu więzi społeczne i scala wspólnoty. Kultura zaufania wpływa pozytywnie na samonapędzający się mechanizm, poszerzania i utrwalania zaufania w społeczeństwie [3, s. 312].

W tego rodzaju zaufaniu można widzieć wzorzec kulturowy danej społeczności, który można sprowadzić do stwierdzenia: wszyscy ufają to i ja będę ufał. Takie zaufanie uogólnione jest niezbędnym elementem więzi społecznych. Mając takie przekonanie można spokojnie współpracować z ludźmi nas otaczającymi i wierzyć, że inni działają jak najlepiej potrafią [8, s. 294].

Charakterystyka relacji zawodowych opartych na zaufaniu.

Podstawą jakichkolwiek relacji ludzkich, zawodowych i pozazawodowych, jest zaufanie. Wynika ono z traktowania człowieka jako podmiotu, który posiada wyjątkową godność, ale także poczucie odpowiedzialności za siebie, innych i cały świat [14, s. 15]. Człowiek żyjący w społeczeństwie musi polegać na innych. Każdego dnia powinien komuś zaufać, a życie wspólnotowe bez tego nie jest możliwe. Jest to więc subiektywny stan, wskazujący na predyspozycje do tego, aby w stosownych okolicznościach ufać innym [1, s. 67].

Istnieje wiele koncepcji na temat zaufania w znaczeniu wiarygodności i tego, jak wiarygodność kształtuje nasze zaufanie do ludzi. Odnosi się to do działania innych, gdyż darzymy kogoś zaufaniem, jeśli wierzymy, że osoba nim obdarzona, chce uczynić to, czego od niej oczekujemy [4, s. 4]. Stwierdzenie, że ktoś jest godny zaufania, wiąże się więc z uznaniem, że będzie się on zachowywał w sposób przewidywalny i powszechnie akceptowany. Należy podkreślić ufność, że będzie działał na korzyść osoby a nie będzie występował przeciw niej [12, s. 254].

Motywy, które ukierunkowują człowieka do bycia tym, którego można obdarzyć zaufaniem, są różne. Pierwszą podstawową korzyścią jest utrzymanie relacji z ufającym. W podmiotowym traktowaniu człowieka sam fakt odniesienia do kogoś stanowi zdecydowany i wystarczający powód do bycia wiarygodnym. Innym motywem jest zakotwiczenie w kulturze i wypracowanych w niej zasadach moralnych, dostrzegania zobowiązania wynikającego z nich. Do bycia wiarygodnym i otwartym na innych może skłaniać nasz

altruistyczny charakter [4, s. 4].

Wiarygodność należy budować przez odpowiednie kształtowanie wzajemnej relacji. Zaufanie nie jest więc towarem, który można sobie kupić, ale czymś zadanym. Podstawowe czynniki od których zależy obdarowanie kogoś zaufaniem, to ocena wiarygodności w sytuacji współzależności, oczekiwania oraz prawdopodobieństwo, niepewność i stopień ryzyka [8, s. 293-294].

„Ufać komuś, to znaczy posiadać odpowiednie informacje na temat osoby będącej przedmiotem naszej ufności, zwłaszcza dotyczące jej intencji względem nas. Można mylnie komuś ufać lub nie, ponieważ posiada się niewłaściwe informacje na jej temat” [6, s. 26]. W zaufanie wpisane jest ryzyko, które może pojawić się wtedy, gdy zaufamy komuś niegodnemu tego. Skutki otwartości wobec takiej osoby mogą być fatalne. Trzeba jednak wiedzieć, że zawsze ryzykujemy działając w oparciu o zaufanie, dlatego że prawdopodobieństwo oszustwa i niedotrzymania słowa jest trudne do oszacowania [4, s. 8]. Dlatego w definicjach zaufania podkreśla się prawdomówność i godziwość czynów. Należy także podkreślić, że trudno obdarzyć zaufaniem tych, którzy pouczają w sprawach moralności, a sami żyją w sposób moralnie zły lub tych, którzy posługują się manipulacją. Dyskwalifikuje także w relacjach międzyludzkich niekompetencja osób, od których oczekujemy fachowości. Zaufanie może być utracone, a człowiek, który wielokrotnie się zaufiódł, może stać się nieufnym [1, s. 68]. Należy tu wspomnieć o pewnej zależności, że wiarygodność potwierdzona działaniem obdarzonej osoby czy instytucji zaufaniem ułatwia nam obdarowanie zaufaniem innych. Można zaobserwować również proces odwrotny, mianowicie brak zaufania do jednej instytucji stymuluje i wzmagą dalszą nieufność [4, s. 6].

Człowiek chcący obdarować kogoś zaufaniem bierze pod uwagę pewne elementy składowe. „Najczęściej wyróżniane są trzy grupy czynników kształtujących zaufanie: zdolność, życzliwość i uczciwość. Zdolności są rozumiane jako kompetencje oraz umiejętność wykonywania określonych zadań. Życzliwość jest kojarzona z zaangażowaniem, troskliwością, lojalnością, dostępnością i otwartości na nowe idee. Uczciwość utożsamiana jest ze sprawiedliwością, spełnianiem obietnic, konsekwencją oraz niezawodnością” [8, s. 295].

W większości relacji międzyludzkich zaufanie ma prowadzić do obustronnej korzyści. Wówczas moja skłonność do określonego postępowania jest rozumiana jako ofiarowanie i oczekiwanie wzajemności. Niczym w lustrzanym odbiciu oczekuje potraktowania mnie przez osobę której ufam, w taki sam sposób, jak ja bym potraktował w podobnych okolicznościach. Celem jest wzajemna korzyść i poczucie obdarowania wzajemnym szczęściem. W wiarygodności mocnym argumentem jest ufać komuś będąc przekonanym, że interesy jednej strony służą korzyściom drugiej [4, s. 5].

„Proces wymiany jest najbardziej naturalnym i chyba najpowszechniejszym przykładem relacji opartych na zaufaniu. Wymieniając towar, usługi, wiedzę, zawieramy rodzaj niepisanej lub spisanej umowy, która obliguje nas do dotrzymania danego słowa, danej przysięgi, zobowiązania. Zaufaniem najczęściej darzymy tych, których znamy, z którymi już wspólnie działaliśmy i których kompetencje poznawcze, organizacyjne, a przede wszystkim moralne jesteśmy w stanie ocenić jako wiarygodne” [4, s. 6].

Szczególnością rodzajem relacji są te, które służą pomocniczości. Nie są one symetryczne z obustronną korzyścią. Z jednej strony mamy fachowca, z drugiej osobę w potrzebie. Najważniejszą cechą w profesjach zaufania społecznego jest troska o drugą osobę. Ta opiekuńczość budzi wzajemne zaufanie. Nieetyczne byłoby wchodzić w bliższe relacje personalne związane z wypełnianiem czynności zawodowych w celu uzyskania właściwych korzyści. Niedopuszczalne jest przy ich sprawowaniu nieprzestrzeganie zasad etycznych i poddawanie się pokusom takim, jak: ambicja, żądza sukcesu, pokusa popularności i popularności, wreszcie żądza pieniędzy czy władzy. Wszelkie relacje osobowe i towarzyszące temu moralność muszą się wzajemnie wspierać w duchu miłości [13, s. 12].

Osoba pomagająca powinna być partnerem, a nie osobą demonstrującą swoją wyższą pozycję. Jednocześnie nie można zagubić roli względem osoby potrzebującej pomocy. Ich pozycja w relacji nie jest równorzędna i powinna być przestrzegana zasada asymetrii. To psycholog powinien kontrolować sytuacje i cały przebieg kontaktu oraz

mieć świadomy wpływ na zachowanie osoby, której służy [17, s. 25].

Związana z zaufaniem odpowiedzialność zawodowa wobec klienta i społeczności wymusza dbanie o ścisłe przestrzeganie roli zawodowej i unikanie sytuacji konfliktu ról społecznych. Relacja zawodowa ma charakter formalny i obie strony we wzajemnym kontakcie pełnią określoną pozycję określoną w kontrakcie. Unika się stąd wchodzenie w relację zawodową z osobą bliższą, przyjaciółmi czy rodziną, by w ten sposób nieświadomie nie zniekształcać interpretacji uzyskanych informacji ale także by zachować autonomię klienta do podejmowanych decyzji, które muszą być uszanowane przez służącego pomocą. Wszelkie starania tego typu uwidaczniają wieloaspektowość pomocy, która wymaga właściwych warunków, by była pod każdym względem profesjonalna i oparta na całkowitym zaufaniu oraz braku poczucia wstydu przed bliskimi [16, s. 86-88].

Tajemnica, sekret, intymność w relacjach opartych na zaufaniu

Podstawą humanistycznego widzenia świata i człowieka jest traktowanie człowieka jako podmiot i uznanie przysługującej mu godności. Przypisanie osobie ludzkiej nieporównywalnej godności znaczy przede wszystkim, że nie wolno człowieka sprowadzać do poziomu rzeczy lub istoty dla kogokolwiek użytecznej. Człowiek jest osobą, czyli istotą mogącą o sobie decydować, wyznaczającą sobie cele i środki działania. Nie może być też traktowany jako środek do osiągnięcia jakiegoś zewnętrznego, obcego mu celu [10, s. 21].

Ogólną i podstawową normą etyczną każdego człowieka jest poszanowanie godności innych. Najpełniej wyraża się ona w miłości. Obowiązek ten dotyczy wszystkich ludzi. Wynika on z uniwersalnego prawa. Są jednak zawody i funkcje społeczne, w których obowiązek ten staje się wymogiem koniecznym indywidualnie i społecznie. Miłość tkwi w najgłębszych pokładach naszego istnienia. W niej koncentruje się świadomość niepowtarzalności i odrębności każdego z ludzi. Cechuje ją świadomość bycia osobą. Każdy młody, chory, kaleki, stary, niepełnosprawny, upośledzony umysłowo stanowi osobę należącą do odrębnej kategorii bytów w ewolucji świata [11, s. 22-23].

Z tego ogólnego prawa szacunku wynika poszanowanie praw poszczególnych osoby, a wśród nich prawa do intymności, czyli tajemnicy naturalnej. I chociaż bywa ona często nieuznawana przez prawo i przez ludzi, jest faktem istniejącym w każdym człowieku. Trzeba ją szanować również dlatego, że jest ona naturalną cechą życia ludzkiego, powinna powodować u każdego obowiązek dyskrecji. Oczywiście takt i dyskrecja tkwią w kulturze moralnej. Wynikają z opanowania siebie, z umiejętności władania sobą, z samostereowania. W tym temacie zawiera się opanowanie nad słowem przyjmowanym od innych oraz wypowiedianym i pisanym przez siebie [11, s. 28-30].

BIBLIOGRAFIA:

1. Bukalski S., *Zaufanie*, w: *Niedziela* 47 (2008), s. 67-68.
2. Chmielewski J., *Zasady budzenia zaufania w ogólnym postępowaniu administracyjnym*, Warszawa 2018.
3. Czajkowska M., *Kultura zaufania w organizacji. Istota – potrzeba – kształtowanie*, w: *Annales. Etyka w życiu gospodarczym*, 1 (2008), s. 311-319.
4. Drabarek A., *Zaufanie jako podstawowa wartość przestrzeni publicznej w wymiarze lokalnym*, w: *Studies in global ethics and global education*, 2 (2014), s. 3-11.
5. Fukuyama F., *Zaufanie: kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Warszawa 1997.
6. Hardin R., *Zaufanie*, Warszawa 2009.
7. Hasło Zaufanie w: www.sjp.pwn.pl/szukaj/zaufanie.html, dostęp 21.11.2019.
8. Marzec M., Baran G., *Znaczenie zaufania w strategiach marketingowych opartych na współtworzeniu wartości z klientami*, w: *Problemy zarządzania, finansów i marketingu*, 25 (2012), s. 287-302.
9. Miłaszewska D., *Zaufanie jako wartość społeczna*, w: *Studia Ekonomiczne. Zeszyt naukowy Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, nr 259 rok 2016, s. 80-88.
10. Olejnik S., *Etyka lekarska*, Katowice 1995.
11. Osińska K., *Ogólne obowiązki lekarza*, w: Osińska K., *Refleksja nad etyką lekarską*, Warszawa 1990, s. 22-31.
12. Sagan A., *Zaufanie a wartości osobowe konsumentów w świetle logiki dominacji usługowej s-d logic*, w: *Zeszyt naukowy Politechniki Śląskiej*, 97 (2016), s. 253-262.
13. Stepulak M., *Psycholog jako zawód zaufania społecznego*, Lublin 2007.

14. Stepulak M., *Tajemnica zawodowa psychologa*, Lublin 2001.
15. Sztompka P., *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Kraków 2007.
16. Toeplitz-Winiewska M., *Podstawowe zasady, które powinny być respektowane przez psychologa*, w: Szkudlarska M. (red.), *Etyka zawodu psychologa*, Warszawa 2008, s. 82-97.
17. Wojtala E., *Etyka w pomocy psychologicznej*, *Remedium* 4 (2008), s. 24-25.

TAJEMNICA ZAWODOWA W PROFESJACH OPARTYCH NA ZAUFANIU

mgr lic. Szpunar Paweł
Parafia Św. Marii Magdaleny w Szczucinie
student, Szczucin
szpaulus@gmail.com

ks. Paweł Szpunar

Wprowadzenie

Potrzeba posiadania tajemnic jest obecna w życiu wszystkich ludzi, bo każdy z nas ma swoje tajemnice. Jest to intymny, mały świat, dzięki któremu możemy zachować granice własnego ja. Co więcej sferę tę rozbudowujemy przez całe życie i zaciekle jej bronimy, jeśli zajdzie potrzeba [10, s. 10]. Już małe dzieci mają tajemnice, zazwyczaj ważne dla nich sprawy, o których nie mówią nawet rodzicom. Dzięki temu naturalnemu procesowi dziecko buduje własną tożsamość, intymność i autonomię w relacji ze światem. Dziecko ma prawo zachować swoją sferę prywatności. Kochający rodzic powinien dać mu na to przyzwolenie. W przypadku rodzica zbyt dociekliwego i nadmiernie krytycznego jest inaczej. Wtedy posiadanie tajemnic i zatajanie ważnych spraw stają się dla dziecka sposobem ochrony [7, s. 21].

Dyskrecja wiąże się z tajemnicą i sekretem. Mówimy wtedy o obowiązku, że dana rzecz trzeba zachować dla siebie czyli nie przekazywać dalej pewnej informacji [11, s. 400]. Tajemnica to coś tajnego, rzecz, która nie ma wyjść na jaw. Przez tajemnicę lub sekret rozumie się wszelką wiadomość dotyczącą życia osobistego lub rodzinnego jednostki, której na mocy moralnego zakazu nie wolno ujawnić innym osobom [15, s. 81].

Profesje oparte na zaufaniu

Wykonujący zawód zaufania publicznego dzięki swojej specjalistycznej wiedzy i umiejętnościom wywierają duży wpływ na życie innych ludzi. Specyfika każdego z tych zawodów powoduje, że w ramach swej grupy zawodowej tworzą pewne standardy, dlatego etyka zawodowa staje się w nich koniecznością. Określenie wyjątkowych profesji wzbudzających zaufanie spowodowało dyskusje prawników nad tym, jakie cechy można przypisać tym zawodom. Na pewno zaufania potrzebują relacje służące pomocy ludziom w sytuacjach ważnych życiowo oraz w zagrożeniu ich dóbr osobistych, czy w sytuacjach kryzysów, których człowiek nie potrafi rozwiązać bez pomocy profesjonalisty. Ponieważ w prawie nie znajdziemy wymienionych cech tych profesji, niektórzy sami dokonują takiej charakterystyki: uzyskanie od klienta informacji dotyczących prywatnych, intymnych spraw; obowiązek zachowania tajemnicy zawodowej; kierowanie się w relacji z klientem zasadami etyki zawodowej; posiadanie specjalistycznego wykształcenia, przygotowującego do wykonania tego zawodu [19, s. 82].

Pojęcia **zawód zaufania publicznego** czy **społecznego, wolny zawód** oraz **zawód regulowany** odnoszą się do tego samego zakresu profesji, a różnica między terminami jest w etymologii. W Polsce brak legalnych definicji takich profesji, a z opisu wynika, że odnosi się w nich do usług, których wykonywanie wymaga specjalistycznej wiedzy, która jest udokumentowana i potwierdzona certyfikatem. Wszystkie te sformułowania ukazują inny aspekt charakterystyki pracy psychologa i innych zawodów tego pokroju [9, s. 3-4].

Wolny zawód

Jak już zostało zaznaczone pojęcie **wolnego zawodu** nigdy nie było zdefiniowane wprost w prawie polskim, ani w prawie Unii Europejskiej. Określenie odnosi się do wymagającego wysokich kwalifikacji profesjonalnych zawodu wykonywanego samodzielnie i polegającego na oferowaniu usług intelektualnych [3, s. 21]. Pojawia się już w Rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 czerwca 1927 r. – *Prawo przemysłowe a pojęcie wolnego zawodu* obejmowało, nie będącą przemysłem, pracę „zawodów adwokatów, obrońców sądowych, notariuszy, inżynierów, architektów, budowniczych (techników budowlanych), geometrów, mierniczych, rzeczników patentowych, działalność literacką, twórczość artystyczną, wykonywanie nakładu własnych utworów, wydawnictwo i sprzedaż czasopism, pracę zawodową lekarzy, farmaceutów, felczerów, lekarzy weterynarii, pielęgniarek i położnych, sanitariuszy, masażystów i kosmetyków” [1, s. 130]. W rozporządzeniu jednak nie zdefiniowano pojęcia wolnego zawodu a jedynie są w nim one wymienione. Obecna dyrektywa w Unii Europejskiej pojawiła się 2005/36/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 7.09.2005 r. w sprawie uznawania kwalifikacji zawodowych.

Na podstawie przepisów regulujących wymienione profesje pod wspólną nazwą, można wynioskować, że termin ten odnosi się do usług wykonywanych na podstawie odpowiedniego wykształcenia, wykonywanych na własną odpowiedzialność w sposób niezależny zawodowo. Podejmowane czynności służą w interesie klienta lub publicznym. Sprawowanie takiego zawodu jest misją, wiąże się z tajemnicą zawodową i innymi normami etycznymi, które mają służyć, by wykonywane zlecenie było odpowiedzialne [9, s. 7-10]. Na podstawie różnych cech łączących profesje wymienione w rozporządzeniach powstawały własne definicje wyjaśniające wolne zawody. Takiej próby podjęła się np. Krystyna Wojtczak: „osobiste i systematyczne wykonywanie wewnętrznie spójnego zespołu czynności o charakterze intelektualnym, wymagających wysokich kwalifikacji: wiedzy i praktyki; (...) służące zapewnieniu świadczeń i usług klientom oraz ochronie istotnych wartości interesu ogólnego, zgodnie z obowiązującymi normami prawnymi, zasadami etycznymi i deontologicznymi [21, s. 82].

Zawód regulowany

Jest to profesja, w której potrzeba odpowiednich kwalifikacji, uzyskania zezwoleń, spełnienia określonych wymogów [9, s. 10-11]. „Zawód regulowany to działalność zawodowa lub zespół działalności zawodowych, których podjęcie, wykonywanie lub jeden ze sposobów wykonywania wymaga, bezpośrednio lub pośrednio, na mocy przepisów ustawowych lub administracyjnych, posiadania specjalnych kwalifikacji zawodowych; w szczególności używania tytułu zawodowego zastrzeżonego na mocy przepisów ustawowych, wykonawczych i administracyjnych dla osób posiadających odpowiednie kwalifikacje zawodowe stanowi sposób wykonywania działalności zawodowej” [2, dostęp 21.11.2019].

Zawód zaufania publicznego

Deontologia niesie zobowiązania wobec konkretnego człowieka. Realizowanie ich dokonuje się w dobrze ukształtowanym sumieniu. Wymagania społeczne stawiane wobec reprezentujących daną profesję głęboko kształtują ich sumienie. Prowadzi to do wzajemnego zaufania i na odwrót brak zaufania uniemożliwia uczciwość działalności zawodowej. Dlatego czasem używa się zwrotu zawód zaufania publicznego i odnosi się to pojęcie do zawodów reprezentujących instytucje publiczne [16, s. 12]. Zawody te charakteryzują się wykonywaniem zadań o szczególnym charakterze z punktu widzenia interesu publicznego [3, s. 20-21].

Prawna koncepcja zawodu zaufania publicznego jest prowadzona przez art. 17 Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 (Dz. U. Nr 78, poz. 483 ze zm.). Regulacje państwowe dotyczą profesji, które ze względu na swe społeczne znaczenie wymagają kwalifikacji merytorycznych i moralnych, nazywając je zawodami zaufania publicznego. Pojęcie określające te profesje jest specyficzną cechą polskiego systemu prawnego i nie

jest szerzej znane w innych krajach. Także nie jest wyjaśnione legalistycznie, ani nie ma sprecyzowanych atrybutów tych profesji [1, s. 131-135]. We własnej próbie wyjaśnienia pojęcia i nakreślenia cech zawodów zaufania publicznego Jerzy Hausner wylicza takie istotne przymioty: „powierzanie uprawiającym taki zawód informacji dotyczących życia prywatnego osób korzystających z usług; uznawanie tych informacji za tajemnicę zawodową, która nie może być ujawniona; objęcie osób dysponujących taką tajemnicą immunitetem zwalniającym ich od odpowiedzialności karnej za nieujawnienie informacji; niepodleganie regułom hierarchii urzędniczej; występowanie sformalizowanej deontologii zawodowej [8, s. 93-94].

W Polskim systemie prawnym występuje „15 zawodów zaufania publicznego:

- samorządy reprezentujące zawody związane z wykonywaniem prawa (adwokatów, radców prawnych, notariuszy, komorników i kuratorów sądowych);
- samorządy reprezentujące zawody medyczne i pokrewne (lekarzy, lekarzy weterynarii, aptekarzy, pielęgniarek i położnych, diagnostów laboratoryjnych i psychologów);
- samorządy reprezentujące zawody powstałe w wyniku rozwoju gospodarki rynkowej (biegłych rewidentów, doradców podatkowych i rzeczników patentowych);
- samorządy reprezentujące zawody związane z budownictwem (architektów, inżynierów budownictwa i urbanistów)” [3, s. 25].

Psycholog jako zawód znajduje się w grupie profesji medycznych i pokrewnych. Położenie to jest nie do końca trafne, ponieważ tylko część psychologów pracuje w służbie zdrowia i prowadzi działalność około kliniczną [4, s. 407].

Zawód zaufania społecznego

Należy jednak podkreślić, że psycholog poprzez wykonywanie swoich czynności zawodowych wchodzi w znacznie głębsze i bezpośrednie relacje z pacjentem. Relacja ta ma z natury rzeczy charakter społeczny, stąd też można powiedzieć, że zawód psychologa jest zawodem sensu stricto zaufania społecznego. Lepiej pokazuje to zaistniała w profesji relacja interpersonalna o charakterze pozainstytucjonalnym [16, s. 24].

Te niezwykle profesje cieszące się społecznym zaufaniem mobilizowane są do podejmowania trudu starania się o podwyższenie jakości profesji. Chodzą przede wszystkim o troskę w spełnianiu wymogów poznania naukowego, o zdobywanie nowej wiedzy i korzystania z niej w praktyce zawodowej [16, s. 12].

Tajemnica zawodowa w profesjach opartych na zaufaniu

W pracy osób wykonujących zawody zaufania społecznego jeden z podstawowych problemów moralnych występujących w praktyce stanowi zagadnienie tajemnicy zawodowej. Zagadnienie to pojawia się już u początku powstania nauk medycznych w przysiędze Hipokratesa: „Cokolwiek przy leczeniu albo też poza leczeniem w życiu ludzi ujrzę lub usłyszę, czego ujawniać nie można, milczał o tym będę, za świętą tajemnicę to mając”. Obowiązek tajemnicy zawodowej ma więc długą historię. Należy dodać, że przytoczona formuła bezwzględne milczenia uległa z biegiem czasu ewolucji [17, s. 23].

Tajemnica zawodowa może być rozważana dwojako. Z jednej strony istotne jest zachowanie w tajemnicy pewnych informacji, które posiada profilaktyk, a z drugiej strony poszanowanie tajemnicy pacjenta czy klienta. Nie jest zatem czymś godziwym stosowanie podstępnych metod, technik i narzędzi służących do odkrywania i ujawniania cudzych, głęboko skrywanych sekretów na poziomie prywatnym i intymnym sekretów. Takie postępowanie mogłoby nieść niebezpieczeństwo wykorzystania poufnych informacji na szkodę drugiej osoby [18, s. 22]. Dylematy etyczne w tych kwestiach są złożone i trudne. Mogą dotyczyć nie tylko kwestii poufności, ale także prowadzenia dokumentacji czy rodzaju i czasu trwania usługi [12, s. 48].

Większość pomagających jednak nie ma zagwarantowanego prawa do zachowania tajemnicy zawodowej. Mogą oni zostać wezwani np. do złożenia przed sądem zeznań dotyczących treści rozmów z klientami lub sąd może też zażądać dostępu do ich dokumentacji [12, s. 298-299].

Tajemnica zawodowa obliguje do poszanowania otrzymywanych informacji. Stąd

w literaturze można znaleźć różnego rodzaju podziały ze względu na wykonywany zawód i siłę zobowiązania zachowania sekretu.

W literaturze można wyróżnić trzy podstawowe rodzaje tajemnicy zawodowej:

- Sekret przyrzeczony (*secretum promissum*). Jest obietnicą daną przez osobę, która już wie o informacji, która ma stanowić przedmiot niewyjawiania. Obowiązek zachowania tajemnicy wzmacniany jest poprzez wyraźną deklarację zachowania milczenia. Obietnica strzeżenia tej tajemnicy jest poczyniona samorzutnie lub pod wpływem prośby osoby zainteresowanej.

- Sekret powierzony (*secretum comissum*). Rodzi się z wyraźnej lub domyślnej umowy zawartej między osobami przed zaznajomieniem jednej z nich z konkretną informacją. Ten typ sekretu uwarunkowany jest zatem uprzednim zapewnieniem dyskrecji. Właśnie do tej grupy sekretu należy zaliczyć sekret urzędowy, który można nazwać tajemnicą zawodową. Tajemnica powierzona obowiązuje m.in.: lekarza, adwokata, sędziego, psychologa, a także pracownika zaangażowanego w profilaktykę. Szczególnym przykładem sekretu powierzonego jest spowiedź święta. Tajemnicy sakramentalnej podlegają grzechy wyznane na spowiedzi osobie duchownej.

- Sekret naturalny. Rodzi się, kiedy wyjawienie wiadomości choćby względem tylko pewnych osób może spowodować pogwałcenie określonego dobra (dobrej sławy, zdrowia, życia), do którego konkretna osoba ma rzeczywiste prawo moralne.

- Sekret roztropnościowy. Nie posiada on wielkiej mocy obowiązującej. W zakres wchodzi te informacje, których ukrywanie podpowiada zdrowy rozsądek lub obawa przed narażeniem się na kłopoty materialne [18, s. 22].

Przykładem innej typologii jest podział:

- Sekret obiecany, kiedy obietnica jego strzeżenia podjęta jest dopiero po poznaniu treści. Najczęściej pod wpływem prośby zainteresowanej osoby.

- Sekret zlecony, kiedy przekazanie jego treści jest poprzedzone i uwarunkowane zapewnieniem dyskrecji.

- Sekret naturalny, który dotyczy dóbr osobistych osoby, których naruszenie spowodowałoby ewidentną szkodę [13, s. 553].

Typologia utworzona względem przepisów prawa wyróżnia dwa rodzaje dyskrecji:

- Formalna - Zasady jej określają przepisy prawne.

- Osobista zależy od pomagającego i jest niezależna względem reguł przyjętych w miejscu pracy. Innymi słowy, jeśli rodzaj pracy (np. w szkole czy placówce reedukacji) uniemożliwia traktowanie informacji uzyskiwanych jako poufnych, musi się wyjaśnić to klientowi, zanim ujawni ci swoje problemy. Wówczas klient może sam zdecydować, czy powie o jakichś kontrowersyjnych sprawach. Jeżeli pomagający jest w stanie zapewnić dyskrecję osobistą, to musi ją zachować i w żadnych okolicznościach nie powinien ujawniać tego, co powierzono mu w zaufaniu. Jeżeli np. pracuje się z dziećmi lub młodzieżą, musi się mówić im, jakie informacje będą przekazywane ich rodzicom i nauczycielom, a jakie pozostaną utrzymane w tajemnicy [12, s. 298-299].

Wynika z tego, że istotą wzajemnej relacji osoba pomagająca — klient, jest dialog, a jego kształt zależy jest od obu uczestników. Oparciem jest wzajemna interakcja, tworząca się pomiędzy dwoma podmiotami, podejmującymi autonomiczne, uzgadniane i respektowane decyzje [14, s. 24]. To wzajemne poszanowanie zasad prowadzi do czegoś podstawowego w byciu z kimś - dwustronnego zaufania. Dobrze tę prawdę wyraził św. Tomasz z Akwinu: „Ludzie nie mogliby żyć razem, gdyby nie mieli do siebie zaufania, czyli gdyby nie przekazywali sobie prawdy” [20, II-II, q. 109, a. 3].

Od pomagających wymaga się zdolności do tolerowania wieloznaczności, niepewności i ambiwalencji. Uczucia lęku towarzyszące tym stanom mogą być tyleż nieprzyjemne, co niebezpieczne. Być może najtrudniejszym wymogiem etycznym jest konieczność przedkładania dobra klientom nad potrzeby własne i nadrzędnej organizacji [12, s. 48].

Osoby z różnych zawodów, które pomagają innym, posiadają pewne wspólne przekonania względem innych i siebie. Obraz ludzi u takiej osoby musi być pozytywny, optymistyczny, jako tych którzy mogą działać a nie bezsilnie przyjmujących, co przyniesie życie. Osoby te charakteryzują się indywidualizmem, widząc w człowieku i jego życiu nad-

rzędną wartość, stąd pozytywne nastawienie do ludzi jako godnych zaufania, pomocnych i przyjaznych. Pomagający powinien akceptować klienta jako osobę wartościową bez względu na to, kim jest, co mówi, lub co robi. Utożsamia się z innymi. Powinien umieć komunikować empatyczne zrozumienie perspektywy klienta i upewnić go, że czuje i rozumie jego problemy z jego punktu widzenia. Swoje strategie działania i pomocy wprowadza w zgodzie z własnym systemem wartości [12, s. 39]. Osoby udzielające pomocy dalekie są od niechęci i alienacji. Kontakty tego typu są dla nich okazją do poznawania ludzi [6, s. 112].

Każdy zawód zaufania społecznego wymaga świadomości obowiązujących zasad i postawy moralnej zgodnie z tymi normami. Każda z nich wyraża szacunek dla godności każdej osoby ludzkiej bez wyjątku. To docenianie i poszanowanie wartości człowieka stanowi podstawę i niejako start w kierunku etyki. Uświadomienie sobie tego faktu jest bezsporną koniecznością. Nie trzeba być zdeklarowanym personalistą, by dostrzegać potrzebę zachowania szacunku dla każdego człowieka i to tak bardzo, żeby nie przedkładać własnego szczęścia przez krzywdzenie innych ludzi. Przy takich założeniach poszanowania godności ludzkiej będzie on stał na straży godziwości umów społecznych, prawa pozytywnego i będzie stawał ustanowienie prawa w służbie człowiekowi [5, s. 30-31].

BIBLIOGRAFIA:

1. Antkowiak P., *Polskie i europejskie standardy wykonywania wolnych zawodów*, w: *Przegląd Politologiczny* 1 (2013), s. 129-142.
2. Art. 3 ust. 1 lit. A dyrektywa 2005/36/WE, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32005L0036&from=EN>, dostęp 21.11.2019.
3. Bednarek D., *Zawód psycholog. Regulacje prawne i etyka zawodowa*, Warszawa 2016.
4. Brzeziński J., Toeplitz-Winiewska M., *Psycholog jako zawód. Sześć powodów, dla których powinniśmy być razem*, w: *Przegląd Psychologiczny*, nr 4 (2015), s. 405-418.
5. Chyrowicz B., *Etyka jako filozoficzny namysł nad moralnością*, w: Brzeziński J. (red.), *Etyka zawodowa psychologa*, s. 15-55.
6. Grzesiuk L., *Spotkania, które leczą*, Warszawa 1987.
7. Jabłoński K., *Zwierzenia kontrolowane*, w: *Charaktery* 1 (2007), s. 21-23.
8. Kmiecik R., *Asymetria w rozwoju samorządu zawodowego i gospodarczego w Polsce*, w: Wykrętowicz S. (red.), *Spór o samorząd gospodarczy w Polsce*, Poznań 2005, s. 90-98.
9. Krasnowolski A., *Zawody zaufania publicznego, zawody regulowane oraz wolne zawody. Geneza, funkcjonowanie i aktualne problemy*, Warszawa 2013.
10. Król-Fijewska M., *Tajemnice tajemnic*, w: *Charaktery* 1 (2007), s. 10-15.
11. Kurzowa Z. (red.), *Słownik synonimów polskich*, Warszawa 1998, s. 400.
12. Okun B., *Skuteczna pomoc psychologiczna*, Warszawa 2002.
13. Olejnik S., *W odpowiedzi na dar i powołanie Boże*, Warszawa 1979.
14. Opoczyńska-Morasiewicz M., Morasiewicz, J., *Etyka i psychoterapia*, w: *Psychoterapia* 4 (2015), s. 21-34.
15. Skorupka S., Auderska H., Lempicka Z., *Mały słownik języka polskiego*, Warszawa 1989.
16. Stepulak M., *Psycholog jako zawód zaufania społecznego*, Lublin 2007.
17. Stepulak M., *Tajemnica zawodowa psychologa*, Lublin 2001.
18. Stepulak M., *Tajemnica zawodowa w profilaktyce — cz. I*, w: *Remedium* 4 (2011), s. 22-23.
19. Toeplitz-Winiewska M., *Podstawowe zasady, które powinny być respektowane przez psychologa*, w: Szkudlarska M. (red.), *Etyka zawodu psychologa*, Warszawa 2008, s. 82-97.
20. Tomasz z Akwinu, *Suma Teologiczna*, Warszawa 1978.
21. Wojtczak K., *Zawód i jego prawna reglamentacja. Studium z zakresu materialnego prawa administracyjnego*, Poznań 1999.

PROFILAKTYKA UZALEŻNIEŃ BEHAVIORALNYCH. PRZEGLĄD TEORII

Chomicka Angelika

*Studentka, Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie
a.chomicka99@gmail.com*

Promotor -

Dr Agnieszka Fudali-Czyż

Instytut Psychologii

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

Wstęp

Funkcjonowanie człowieka opiera się na wielu złożonych procesach fizjologiczno-psychicznych. Jednym z takich procesów jest aktywność układu nagrody w mózgu. Nasze zachowanie wciąż jest kierowane przez pierwotne lęki, takie jak lęk przed głodem, niebezpieczeństwem, czy brakiem akceptacji społecznej [4, s. 29-31]. Tym co odróżnia nas od pradawnych ludzi jest sposób ich wyrażania. Hansen w swojej książce “Wyloguj swój mózg” zauważa iż takimi sposobami są, między innymi, zachowania kompulsywne, przeradzające się w uzależnienia behawioralne, takie jak patologiczne używanie smartfonów. Artykuł ten ma na celu przybliżenie problematyki uzależnień behawioralnych i przeciwdziałaniu im. Omówiona zostanie w nim definicja uzależnień behawioralnych, z wykorzystaniem współczesnych klasyfikacji diagnostycznych, a także przytoczone zostaną obszary zaburzeń funkcjonowania osób uzależnionych oraz wybrane mechanizmy powstawania uzależnień. Ze względu na potencjalne negatywne konsekwencje uzależnień behawioralnych, istotnym jest, aby zaprezentować dostępne i skuteczne techniki, które mogą pełnić funkcje prewencyjne, które również zostaną zaprezentowane w niniejszej pracy.

Definicja uzależnień behawioralnych

Na wstępie warto wyjaśnić czym właściwie są uzależnienia behawioralne. Uzależnieniami behawioralnymi określa się zaburzenia związane z niekontrolowanym wykonywaniem pewnych czynności, u podłoża których nie leży przyjmowanie substancji psychoaktywnych. Jednak samo angażowanie się w problemowe zachowanie, nie jest wystarczającym czynnikiem stwierdzenia uzależnienia - w klasyfikacji zwraca się również uwagę na intensywność podejmowania zachowań oraz ich konsekwencje [18 s. 6]. Od 1 stycznia 2022 roku obowiązuje Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych ICD-11, jeśli chodzi o diagnostykę zaburzeń psychicznych. W nowej wersji pojawił się podział na zaburzenia spowodowane przyjmowaniem substancji psychoaktywnych, zaburzenia spowodowane zachowaniami uzależniającymi oraz zaburzenia kontroli impulsów. Przy zaburzeniach spowodowanych zachowaniami uzależniającymi figurują następujące rozpoznania: patologiczny hazard, uzależnienie od gier, inne określone zaburzenia spowodowane zachowaniami uzależniającymi; zaburzenia spowodowane zachowaniami nałogowymi, nieokreślone. W obrębie zaburzeń kontroli impulsów znajdują się: patologiczne podpalanie, patologiczne kradzieże, kompulsywne zaburzenia zachowania seksualnego oraz zaburzenia eksplozywne przerywane [15, s. 16-17; 11]. Aby zdiagnozować u kogoś uzależnienie behawioralne, zwraca się uwagę na następujące symptomy: silne niepohamowane pragnienie wykonywania danej czynności, sprzyjanie zmianie nastroju i redukcja napięcia, zmniejszenie zdolności kontroli nad zachowaniem związanym z uzależnieniem, zmiana tolerancji na działanie danego zachowania, pojawienie się objawów abstynencyjnych, wykonywanie danej czynności mimo świadomości szkód, jakie to zachowanie przynosi [9, s. 27-28].

Uzależnienia wiążą się z występowaniem objawów nieswoistych (wspólnych) oraz objawów swoistych (zróżnicowanych). Do objawów nieswoistych zalicza się uzależnienia fizyczne, psychiczne oraz społeczne. Uzależnienia fizyczne wiążą się z uzależnieniem organizmu od obecności substancji chemicznej, bez której nie może on normalnie funk-

cjonować. Brak środka chemicznego powoduje wystąpienie reakcji fizjologicznej, tzw. zespołu abstynencyjnego. Uzależnienie psychiczne wiąże się z potrzebą lub przymusem dostarczania sobie danej substancji lub wykonywania danej czynności, co wiąże się z uzyskaniem efektów natury emocjonalnej, takich jak odprężenie czy przyjemność. Istotą uzależnienia społecznego natomiast, jest silne związanie jednostki z grupą, w której istnieją normy zażywania środków psychoaktywnych lub wykonywania określonych czynności, co wiąże się z koniecznością przystosowania do tych norm [5, s. 210-211]

Uzależnienia behawioralne są poważnym problemem społecznym, ze względu na negatywne następstwa ich występowania. Osoba uzależniona traci zainteresowanie innymi sferami życia, niż przedmiot uzależnienia, co przekłada się na zubożenie wobec własnego zdrowia, zaniedbanie obowiązków edukacyjnych lub zawodowych, poczucie przygnębienia, zaburzenia w obrazie własnego Ja oraz dezintegrację tożsamości, a także zubożenie kontaktów społecznych. Osoby uzależnione wymagają pomocy terapeutycznej, a czasem także lekarskiej [18]

Warto poświęcić szczególną uwagę na uzależnienie od Internetu, które jest specyficznym i w miarę nowym zaburzeniem, stającym się powszechnym zjawiskiem. To zaburzenie nie zostało dodane do klasyfikacji diagnostycznych ICD-11 ani DSM-V, ze względu na brak jego specyficzności – nośniki internetu, takie jak smartfony czy komputery, są wykorzystywane przy pracy, nauce oraz życiu społecznym, zatem trudno w dzisiejszych czasach byłoby z nich zrezygnować. W dodatku osób uzależnionych od Internetu mogłoby być więcej, niż tych, które nie mają takiego problemu [9, s. 213]. Zaburzeniem pokrewnym do uzależnienia od Internetu jest komórkomania. Poprzez powszechność narzędzia jakim są smartfony, trudnym wydaje się zapobieganie uzależnieniu od nich. Patologiczne używanie telefonu oraz Internetu wiąże się z chorobami układu ruchu, wzroku, zaburzeniami psychicznymi, takimi jak depresja, deprywacja snu; pogorszeniem funkcjonowania społecznego, czy zwiększeniem poczucia samotności [19, s. 14; 17, s. 96]

Przyczyny występowania uzależnień

Najsukuczniejszą walką z uzależnieniami jest zapobieganie ich powstawaniu. Nie zawsze jest to łatwe, jednak psychoedukacja stanowi w tej kwestii kluczową rolę. W zależności od rodzaju wykonywanej czynności uzależniającej, ważne jest, aby poznać mechanizm powstawania uzależnienia. Istnieje wiele hipotez oraz modeli próbujących wyjaśnić genezę tego procesu. Nurt psychoanalityczny wyjaśnia genezę wytwarzania się uzależnień na wiele sposobów. Jednym z nich jest Koncepcja Własnego "Ja", której zadaniem jest między innymi radzenie sobie z emocjami i przeżyciami. U osób uzależnionych poczucie własnego "Ja" bywa osłabione, wówczas jednostka przeżywa trudności w różnych obszarach funkcjonowania, na przykład w regulacji emocji i tolerowaniu dwuznaczności uczuć. Czynniki uzależniające pełnią zatem funkcję pomocową w radzeniu sobie z trudnymi doświadczeniami. Mimo iż regulacja ta ma charakter destrukcyjny, jest ona często jedynym znanym sposobem jednostki do ustabilizowania własnych wewnętrznych procesów [14]. Ciekawą koncepcję przedstawia również podejście humanistyczno-egzystencjalne, według którego człowiek posiada naturalną tendencję do poszukiwania zmienionych stanów świadomości. Ow stany mogą być osiągnięte w sposób konstruktywny, na przykład poprzez medytację lub w sposób destruktywny, na przykład poprzez używanie środków odurzających [8, s. 24]. Nurt poznawczo-behawioralny także proponuje wiele hipotez genezy powstawania u człowieka uzależnienia. Są to między innymi hipoteza redukcji napięcia, uczenie się poprzez warunkowanie czy transmisję kulturową [4, s. 73-81]. Ważną kwestią przy profilaktyce uzależnień behawioralnych jest także zaproponowany przez Bandurę (1973) mechanizm uczenia się poprzez modelowanie. Dotyczy on szczególnie dzieci, ale nie tylko. Istotnym jest, aby dawać dobry przykład innym ludziom własną postawą. Uzależnianie swojego dobrostanu od ilości zakupionych przedmiotów lub wygranych w grze jest istotną informacją dla otoczenia. Rodzic, jako osoba szczególnie znacząca w życiu dziecka jest ważnym nośnikiem wiedzy o świecie. Dzieci obserwując postawy i przyzwyczajenia rodziców, przyswajają tę wiedzę, która staje się częścią obrazu ich świata. Jest zatem możliwe, aby dzieci przejęły w ten sposób nieadaptacyjne zachowania osób znaczących, które mogą prowadzić do uzależnienia [13,

Innym mechanizmem tłumaczącym powstawanie uzależnienia jest Model Procesów Przeciwnych Salomona (1997), według którego przedmioty uzależnień posiadają trzy wspólne cechy: wywoływanie przyjemnego stanu emocjonalnego, wytwarzanie tolerancji oraz wywoływanie objawów abstynencyjnych w przypadku zaprzestania korzystania z nich. Substancja lub czynność powodują przyjemność, jednak w wyniku wykształcenia się tolerancji, do uzyskania w przyszłości tego samego stopnia przyjemności potrzeba większej ilości substancji lub dłuższego czasu wykonywania aktywności. Jednocześnie, w wyniku odstawienia przedmiotu uzależnienia, poziom przyjemności spada poniżej poziomu sprzed zażycia substancji/wykonania czynności, co motywuje jednostkę do sięgnięcia po substancję/czynność, utrwalając w ten sposób cykl nałogowy [4, s. 66-69]

Kolejnym znanym mechanizmem wyjaśnienia powstawania uzależnień jest Psycho-bio-społeczny Model Uzależnienia (PBS), zaproponowany przez Melibrudę (1997). Pomimo iż pierwotnie został on stworzony z myślą o alkoholizmie, współcześnie stanowi także wyjaśnienie innych form uzależnień [12, s. 132-137]. Według tego modelu uzależnienie powstaje na skutek trzech mechanizmów: mechanizmu nałogowego regulowania uczuć, mechanizmu iluzji i zaprzeczania oraz mechanizmu rozpraszania i rozdławiania "Ja". Pierwszy z nich sprawia, że bodziec uzależniający staje się źródłem wywołania emocji. Głównymi ośrodkami emocjonalnej aktywności u człowieka są ośrodek przyjemności oraz ośrodek bólu. Substancje uzależniające, takie jak alkohol czy narkotyki, a także czynności uzależniające, na przykład korzystanie z Internetu, mogą w prosty i szybki sposób dostarczyć pozytywnych doznań oraz przytłumić doznania negatywne. Pierwsza faza uzależnienia rozpoczyna się odkryciem przez jednostkę pozytywnych konsekwencji i miłych doznań, płynących z zażycia substancji lub wykonania danej czynności. Z biegiem czasu jednostka odkrywa również, iż uzależnienie wywołuje stany nieprzyjemne, które przedmiot uzależnienia łagodzi. Wkrótce staje się on głównym źródłem przyjemności [12, s. 132-137]. Równocześnie rozwija się również mechanizm iluzji i zaprzeczania, mający wpływ na procesy poznawcze, zwłaszcza spostrzeganie oraz myślenie. Celem tego instrumentu jest, przede wszystkim, zaprzeczanie własnemu uzależnieniu poprzez uniemożliwienie jego rozpoznania oraz ukrywanie tego faktu przed innymi ludźmi.. W efekcie osoba uzależniona przestaje dostrzegać racjonalne argumenty wyjścia z uzależnienia, a zaczyna szukać powodów jego kontynuowania. Wśród mechanizmów obronnych pojawiają się między innymi: racjonalizacje, fantazje, odwracanie uwagi, zaprzeczenie, czy intelektualizacje. Ważnym krokiem w pomocy uzależnionej osobie jest osłabienie mechanizmu iluzji i zaprzeczania Trzecim mechanizmem modelu Melibrudy jest mechanizm rozpraszania i rozdławiania "Ja". Ten aparat zaburza obraz własnej osoby i poczucie tożsamości, odczuwane jako "odlot" od samego siebie, czy zanurzenie w nieokreślonym i bezgranicznym stanie, kiedy problemy i wydarzenia stają się mniej rzeczywiste [16, s. 8-29]. W wyniku działania tego mechanizmu jednostka może doświadczyć rozdławiania "Ja", czyli odczuwania dwóch wizji samego siebie - jednej wszechmogącej, drugiej bezwartościowej [12, s. 132-137].

Zgodnie z modelem Osoba – Afekt – Poznanie – Wykonanie (*ang.* Person – Affect – Cognition – Execution; I – PACE), rozwój uzależnienia behawioralnego wiąże się z interakcją między indywidualnymi predyspozycjami (np. genetycznymi) a sytuacjami, które jednostka napotyka w swoim życiu. Ta interakcja może prowadzić do doświadczeń gratyfikacyjnych i/lub kompensacyjnych związanych z określonym zachowaniem [2, s. 1-10]. Nadmierne przejawianie danego zachowania może skutkować negatywnymi konsekwencjami (np. obniżenie wyników w nauce, czy zwolnienia z pracy). Dodatkowo, Brand i in. (2019) podkreślają istotność deficytów mechanizmów kontrolnych w rozwoju uzależnienia behawioralnego. Jednostki, mające trudności z kontrolowaniem swojej reakcji na wyzwalacze (np. bodźce związane z grą) mogą łatwiej popaść w uzależnienie behawioralne (np. uzależnienie od gier). W związku z tym Brand i in. (2016, 2019) podkreślają znaczenie depresji, deficytów samokontroli i samotności jako predyktorów tego typu uzależnień [za: 3, s. 2].

Profilaktyka uzależnień behawioralnych

Działania profilaktyczne można podzielić na: uniwersalne, selektywne oraz celowane. Aktywności uniwersalne obejmują szkoły, zakłady pracy tudzież społeczności lokalne. Działania selektywne są skierowane do konkretnych grup osób, zwykle podatnych na uzależnienia, takich jak na przykład dzieci rodzin dysfunkcyjnych. Natomiast działania celowane są skierowane do osób zagrożonych uzależnieniem lub przejawiających pierwsze symptomy uzależnienia [9, s. 95]. Wśród interwencji profilaktycznych Grzegorzewska oraz Cierpialkowska wymieniają głównie działania mające na celu wzmacnianie czynników ochronnych jednostki i koncentrację na jej mocnych stronach. Do takich czynników należą: samoświadomość oraz inteligencja emocjonalna, umiejętności zarządzania stresem, pozytywna samoocena, poczucie koherencji, rozwijanie zainteresowań.

Świadomość powstawania uzależnienia może pomóc w zauważeniu niepokojących sygnałów, zwiastujących zachowanie zaburzeniowe. Obserwując swoje emocje i mając świadomość, że lęk może być wyzwalaczem zachowania uzależnieniowego, dana osoba może spróbować obniżyć poziom odczuwanego doznania w sposób konstruktywny, na przykład angażując się w czynność zastępczą albo wypróbować techniki oddechowe i relaksacyjne. W profilaktyce uzależnień behawioralnych warto jest zaznaczyć istotność ruchu fizycznego, który redukuje napięcie oraz obniża poziom kortyzolu we krwi, co przekłada się na lepsze samopoczucie i tym samym zmniejsza ryzyko sięgania po niekonstruktywne metody radzenia sobie z napięciem [10, s. 185-200].

Hansen (2019) przedstawił ciekawe sposoby przeciwdziałania nadmiernemu korzystaniu z telefonów i aplikacji. Bazując na mechanizmie działania układu nagrody zaleca, aby wyłączyć w swoim smartfonie kolory wyświetlacza. Czarno-biały ekran nie pobudza tak układu dopaminergicznego jak kolorowy wyświetlacz, w związku z czym łatwiej jest nam odłożyć smartfon, gdy z niego nie korzystamy. Pomocnym może być także ustawianie limitu czasu, po upływie napięcie oraz obniżyć poziom kortyzolu we krwi, co przekłada się na lepsze samopoczucie i tym samym zmniejsza ryzyko sięgania po niekonstruktywne metody radzenia sobie z napięciem [10, s. 185-200].

Hansen (2019) przedstawił ciekawe sposoby przeciwdziałania nadmiernemu korzystaniu z telefonów i aplikacji. Bazując na mechanizmie działania układu nagrody zaleca, aby wyłączyć w swoim smartfonie kolory wyświetlacza. Czarno-biały ekran nie pobudza tak układu dopaminergicznego jak kolorowy wyświetlacz, w związku z czym łatwiej jest nam odłożyć smartfon, gdy z niego nie korzystamy. Pomocnym może być także ustawianie limitu czasu, po upływie napięcie oraz obniżyć poziom kortyzolu we krwi, co przekłada się na lepsze samopoczucie i tym samym zmniejsza ryzyko sięgania po niekonstruktywne metody radzenia sobie z napięciem [10, s. 185-200].

Hansen (2019) przedstawił ciekawe sposoby przeciwdziałania nadmiernemu korzystaniu z telefonów i aplikacji. Bazując na mechanizmie działania układu nagrody zaleca, aby wyłączyć w swoim smartfonie kolory wyświetlacza. Czarno-biały ekran nie pobudza tak układu dopaminergicznego jak kolorowy wyświetlacz, w związku z czym łatwiej jest nam odłożyć smartfon, gdy z niego nie korzystamy. Pomocnym może być także ustawianie limitu czasu, po upływie napięcie oraz obniżyć poziom kortyzolu we krwi, co przekłada się na lepsze samopoczucie i tym samym zmniejsza ryzyko sięgania po niekonstruktywne metody radzenia sobie z napięciem [10, s. 185-200].

Podsumowanie

Istnieje wiele sposobów walki z uzależnieniami, jednak nie ma jednej niezawodnej metody, która zapewni ochronę przed wykształceniem się zaburzenia. Każdy człowiek ma niepowtarzalny zbiór cech oraz doświadczeń, które wpływają na jego decyzje, sposób funkcjonowania oraz nawyki. Przy profilaktyce należy brać pod uwagę każdego człowieka w sposób indywidualny. Myślę, że najważniejszą metodą prewencyjną jest szerzenie świadomości oraz wsparcia wśród osób uzależnionych, zagrożonych uzależnieniem a także tych, które nie przejawiają żadnych skłonności do uzależnienia, aby mogły przekazywać wiedzę innym osobom i w ten sposób przyczynić się do popularyzowania jej. Warto jest znać mechanizmy powstawania zaburzenia oraz umieć rozpoznawać wyzwalacze, aby móc odpowiednio na nie zareagować.

BIBLIOGRAFIA

1. Brand, M., Young, K.S., Laier, C., Wöfling, K., Potenza, M.N. (2016). Integrating psychological and neurobiological considerations regarding the development and maintenance of specific Internet-use disorders: An Interaction of Person-Affect-Cognition-Execution (I-PACE) model. *Neuroscience Biobehavioral Review*, 71, 252–266.
2. Brand, M., Wegmann, E., Stark, R., Müller, A., Wöfling, K., Robbins, T.W., Potenza, M.N. (2019). The Interaction of Person-Affect-Cognition-Execution (I-PACE) model for addictive behaviors: Update, generalisation to addictive behaviors beyond internet-use disorders, and specification of the process character of addictive behaviors. *Neuroscience Biobehavioral Review*, 104, 1–10.
3. Cudo, A., Wojtasiński, M., Tużnik, P., Fudali-Czyż, A., Griffiths, M. D. (2022). The Relationship between Depressive Symptoms, Loneliness, Self-Control, and Gaming Disorder among Polish Male and Female Gamers: The Indirect Effects of Gaming Motives. *International Journal of Environmental Research, Public Health*, 19, 10438.
4. Cierpiałkowska, L. (2000). *Alkoholizm. Przyczyny, leczenie, profilaktyka*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza
5. Cierpiałkowska, L. (2019). *Psychopatologia*. Warszawa: Wydawnictwo Scholar
6. Dodziuk van Kooter (2020). Trauma dzieciństwa i ich wpływ na dorosłe życie. Regionalny Program Przeciwdziałania Uzależnieniom Fundacji im. Stefana Batorego. Materiał wideo. Pobrano z: Anna Dodziuk: Trauma dzieciństwa i ich wpływ na dorosłe życie - YouTube (data dostępu: 14.05.2022).
7. Ganczarek, J. (2019). *Wykłady z psychologii poznawczej*. Uniwersytet Pedagogiczny im KEN w Krakowie.
8. Greaves, G (1971). An Existential Theory of Drug Dependence. *NIDA Research Monograph (30)*. 24-28.
9. Grzegorzewska, I., Cierpiałkowska, L. (2018) *Uzależnienia behawioralne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA.
10. Hansen, A. (2019). *Wyloguj swój mózg. Jak zadbać o swój mózg w dobie technologii*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
11. ICD-10. (2019). Pobrane z: <https://icd.who.int/browse10/2019/en#/F63> (data dostępu 15.05.2022)
12. Jabłońska, M. (2018). *Człowiek w cyberprzestrzeni. Wprowadzenie do psychologii Internetu*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
13. Jędrzejko, M., Neroj, A., Wojcieszek, K., Kowalewska, A. (2009). Teorie uzależnień od substancji psychoaktywnych. W: Jędrzejko, M. (red.), *Współczesne teorie i praktyka profilaktyki uzależnień chemicznych i nie chemicznych*. (s. 76- 78). Warszawa: Wydawnictwo Pedagogium.
14. Kocjan, K. (2016). *Psychoanalityczne rozumienie perwersji w uzależnieniach*. Pobrano z: Psychoanalityczne rozumienie perwersji w uzależnieniach - Psychologia.net.pl (data dostępu: 14.05.2022)
15. Krawczyk, P., Święcicki, Ł. (2020). ICD-11 vs. ICD-10 - przegląd aktualizacji i nowości wprowadzonych w najnowszej wersji Międzynarodowej Klasyfikacji Chorób WHO. *Psychiatria Polska (54)* 1, 7-20.
16. Mellibruda, J. (1997). Psycho-bio-społeczna koncepcja uzależnienia od alkoholu. *Alkoholizm i narkomania* 3, (28), 1-29.
17. Rębisz, S., Sikora, I., Smoleń-Rębisz, K. (2016). Poczucie samotności a poziom uzależnienia od Internetu wśród adolescentów. *Edukacja-Technika-Informatyka 1*, (15), 90-98.
18. Rowicka, M. (2015). *Uzależnienia behawioralne. Profilaktyka i terapia*. Warszawa: Wydawca Fundacja Praesterno.
19. World Health Organization (2014). *Public health implications of excessive use of the Internet, computers, smartphones and similar electronic devices. Meeting report*. Geneva, Switzerland: The WHO Document Production Services.

PRZYSTOSOWANIE JEDNOSTKI DO ZMIAN ADAPTACYJNYCH W UJĘCIU PSYCHOSPOŁECZNYM

Nowak Krystian

student Wyższej Szkoły Humanitas w Sosnowcu
nowak.krystian@icloud.com

Pietrzak Karolina

studentka Wyższej Szkoły Humanitas w Sosnowcu
ina.pietrzak@gmail.com

Wrona Agata

studentka Wyższej Szkoły Humanitas w Sosnowcu
awrona98@icloud.com

Szereg dyscyplin naukowych, wśród których znajdziemy psychologię, pedagogikę, socjologię czy antropologię, interesuje się dzieciństwem jako procesem społecznym, klasyfikującym jednostkę w danej fazie biografii społecznej. Dzieci zalicza się do adaptacyjno-dziecięcej części społeczeństwa, której celem jest wykształcenie możliwości, gotowości i aktywności jako aspektów wskazujących na przygotowanie do pełnienia dalszych ról społecznych w kolejnych fazach. Oznacza to, że dzieciństwo jest takim okresem życia człowieka, w którym zdobywa on szereg kompetencji, określanych jako kulturowe wzory, będące uzewnętrznieniem zdobytych przez dziecko w procesie socjalizacji cech i umiejętności [1]. Wyróżniamy wzory obejmujące zachowania komunikacyjne, poznawcze, czynnościowe, percepcyjne, ekspresywne, interakcyjne oraz autoidentyfikacyjne [2]. Zaburzenia osobowości stanowią część zaburzeń w zakresie wzorów kulturowych.

Dzieciństwo jako proces społeczny, mający na celu socjalizację społeczną, podlega wpływom szeregu czynników, które determinują kierunek zmian, jakim podlega jednostka. Proces kształtowania danych wzorów kompetencji podporządkowany jest dynamicznym wpływom cech środowisk bytowych, w których jednostka podejmuje swoją aktywność, ale również dziedzicznym cechom bio- oraz psychogennym, za sprawą których obserwuje się zróżnicowaną skalę indywidualizacji.

Złożoność procesu socjalizacji, który badany i opisywany jest przez naukowców pochodzących z różnych dyscyplin nauk społecznych, nie pozwala na izolowane rozpatrywanie poszczególnych aspektów, mogących wpływać na dynamikę owego procesu. Jednocześnie wraz z postępem cywilizacji oraz szybkim rozwojem wiedzy pedagogicznej, psychologicznej, socjologicznej i antropologicznej, dzieciństwo w XXI wieku rozpatrywane jest w coraz to nowych kategoriach [1].

Kolejne stulecie przyniosło nowe wyzwania, w tym obecnie szeroko dyskutowany wpływ pandemii COVID-19 oraz związanych z nią zmian na proces socjalizacji społecznej w ostatnich latach [3]. Niedawne wydarzenia stwarzają niepowtarzalną okazję do zbadania nowych aspektów zmian społecznych zachodzących w okresie dzieciństwa, rozumianego jako fazy życia społecznego, w której kształtuje się większość, jeśli nie wszystkie dalsze kompetencje społeczne oraz osobowość. Można więc zaproponować hipotezę, że wśród jednostek, które w czasie pandemii COVID-19 zaliczały się do dziecięcej części biografii społecznej, będą obserwowane istotne różnice w stopniu wykształcenia kompetencji społecznych w stosunku do jednostek, których dzieciństwo nie przy padało na okres pandemii.

Mając na uwadze powyższe, osiã niniejszych rozważań staje się wpływ pandemii COVID-19, a w szczególności związanej z nią izolacji społecznej na rozwój kompetencji społecznych oraz zaburzeń osobowości. Należy zauważyć, że rozwój jednostek odbywa się w środowisku zewnętrznym, czyli w społeczeństwie, na które składają się różne obszary, m.in. rodzina, szkoła, relacje rówieśnicze [4]. W każdym z tych obszarów pandemia i towarzyszące jej zmiany będą mogły wykazywać różny wpływ, a co za tym idzie – wpływać na szereg pojawiających się zależności, ale także zaburzeń w rozwoju poszczególnych kompetencji według wzorów kulturowych. Nasuwa się hipoteza, że te wzory,

których źródło znajduje się w relacjach rodzinnych, nie ulegną tak silnym zmianom, w porównaniu do wzorów pochodzących i rozwijających się najintensywniej w placówkach edukacji oraz w kontaktach rówieśniczych.

Zmiany rozwojowe okresu dzieciństwa nie są jednak jedynymi, które można rozważać w kontekście konsekwencji pandemii COVID-19. Inne grupy wchodzące w skład cyklu pokoleniowego, a więc jednostki zaliczane do fazy specjalizacyjnej, reprodukcyjnej czy retrogresywnej [5,6], również przejawiać mogą zmiany, których źródeł doszukiwać się można w izolacji społecznej w trakcie pandemii. Zmiany te będą miały jednak różny charakter oraz nasilenie, co związane jest bezpośrednio z pełnionymi przez dane grupy rolami społecznymi.

Można przypuszczać, że analogicznie do dzieciństwa, okres młodzieńczy będzie podobnie podatny na wpływ izolacji na rozwój kompetencji społecznych. W tym przypadku należy zauważyć, że grupa ta znaczącą część swojego rozwoju opiera na kontaktach rówieśniczych, szczególnie w placówkach edukacji, a to właśnie ten kontakt został w czasie pandemii najsilniej ograniczony. Jednocześnie młodzież posiada już możliwości i drogi wspierania relacji społecznych na odległość, których większość dzieci będzie pozbawiona. To samo tyczy się osób dorosłych oraz starszych, czyli fazy reprodukcyjnej i retrogresywnej cyklu pokoleniowego, gdzie najbliższa rodzina jest osią dla rozwoju kompetencji społecznych, a relacje rówieśnicze z powodzeniem realizowane są często na odległość.

W psychologii rozwoju człowieka wyróżniamy dwa zasadnicze cele badawcze: opisowy, który kategoryzuje etapy rozwoju, oraz teleologiczny, który opisuje genezę procesów rozwojowych [7]. W dalszej części niniejszego tekstu niezbędne będzie przytoczenie teorii więzi, opracowanej przez psychoanalityka Johna Bowlby'ego. Teoria ta pozwoli nakreślić niezbędne tło do znaczenia relacji, jak i uwidocznienia różnic w zachowaniu jednostek. Główne założenia zawarte w teoretycznym systemie, zwane szerzej jako „teoria przywiązania, teoria więzi” skupia się na opisach rozwojowych bliskich relacji emocjonalnych. Jest to swoisty system biologicznych impulsów, niezbędnych do zapewnienia przetrwania w pierwszych latach życia. Nurt ten zajmuje się również skutkami negatywnego oddziaływania, jaki wywiera na rozwój utrata obiektów znaczących – biologicznych opiekunów w wyniku deprecjacji uwagi i zaangażowania [8]. Wczesny styl przywiązania może wpłynąć na jakość relacji międzyludzkich, jak i procesów socjalizacyjnych.

Socjalizacja jest złożonym procesem oddziaływania zwłaszcza ze strony rodziny, szkoły i środowiska społecznego zmierzającym do uczenia się człowieka istoty społecznej [9]. Dzięki procesowi socjalizacji człowiek zostaje przystosowany do uczestnictwa w życiu społecznym, aby stać się jego pełnowartościowym członkiem. Wpływ poszczególnych komórek społecznych jest nieoceniony w kształtowaniu się tożsamości społecznej jednostki. Proces socjalizacji niesie ze sobą pewnego rodzaju oczekiwania społeczne, nie tylko wobec samego socjalizującego się, ale przede wszystkim wobec osób socjalizacyjnie znaczących. Zaburzenia tegoż procesu rzutują często na dalsze funkcjonowanie społeczno-psychologiczne jednostki.

ICD-10 (*International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems 10th Revision*) jest to międzynarodowa klasyfikacja WHO, która jest wykorzystywana w klasyfikacji zaburzeń psychicznych i zaburzeń zachowania. Dzięki tej kategoryzacji jesteśmy w stanie nadać odpowiedni kod zaburzenia czy choroby, co w późniejszym efekcie pozwala nam na bardziej precyzyjne kierowanie procesem leczenia danej osoby.

Istnieją jednak słowa sprzeciwu wobec modelu kategorialnego, którego reprezentantem jest ICD-10. Zauważa się:

- niejednoznaczność kryteriów;
- wielowymiarowy charakter cech (forma łagodna lub ciężka);
- niejasne granice między normą a patologią (kiedy nasilenie cechy jest łagodne);
- kategorie diagnostyczne, które nie wykluczają się nawzajem;
- zaburzenia osobowości, które nie są jedyną diagnozą (współwystępują z innymi zaburzeniami);

- zaburzenia, które występują z utajnionymi objawami (szczególnie przy osobowości narcystycznej czy antyspołecznej);
- brak oceny niepatologicznych wariantów;
- brak istotności danych kryteriów;
- stygmatyzację i podejście przedmiotowe.

Z owych powodów możemy mówić, że dana jednostka spełnia lub nie spełnia podanych kryteriów, co jest jednoznaczne z podleganiem pod daną kategorię lub nie. Kłopotliwym jest, że w tym modelu nie zostaje wyróżnione to co pozostaje między spektrum kategorii. Model kategorialny jest prostszy pod względem klasyfikacji, jednak może być mylący, gdyż dwie osoby o podobnym zaburzeniu będą miały niewiele podobnie zaburzonych cech [10].

Niżej spis zaburzeń osobowości wg ICD-10.

1. Specyficzne zaburzenia osobowości:

- paranoiczna;
- schizoidalna;
- dyssocjalna;
- chwiejna emocjonalnie (typ: impulsywny i borderline);
- histrioniczna;
- zależna;
- anankastyczna;
- lękliwa (unikająca);
- inne określone zaburzenia osobowości, takie jak: osobowość niedojrzała, narcystyczna i bierno-agresywna;

zaburzenia osobowości, nieokreślone.

2. Zaburzenia osobowości mieszane i inne.

3. Trwale zmiany osobowości i wskazówki z uszkodzenia ani z chorób mózgu.

By dane zaburzenie osobowości zostało rozpoznane, musi spełniać ogólne kryteria zaburzeń osobowości (F60) i jednocześnie wykazywać objawy w minimalnej liczbie wskazanej przez ICD-10, czyli od trzech do pięciu w zależności od zaburzenia.

W opisach klinicznych i wskazówkach diagnostycznych opisano zaburzenia osobowości jako ciężkie zaburzenie struktury charakteru i sposobu zachowywania się, które obejmuje kilka wymiarów osobowości i jest prawie zawsze związane z dostreżalnym zaburzeniem funkcjonowania indywidualnego i społecznego. Jako wskazówki diagnostyczne podaje się:

a) wyraźne dysharmonijne postawy i zachowania, obejmujące zazwyczaj wiele zakresów funkcjonowania, np. uczuciowość, pobudliwość, kontrolę popędów, sposoby postrzegania i myślenia oraz styl związków z innymi ludźmi;

b) wzorzec nieprawidłowego zachowania jest długotrwały, nie ogranicza się do epizodów choroby psychicznej;

c) wzorzec nieprawidłowego zachowania jest całościowy i wyraźnie niedostosowany w stosunku do rozmaitych sytuacji indywidualnych i społecznych;

d) wymienione trudności zawsze pojawiają się w okresie dzieciństwa lub w okresie młodzieńczym i utrzymują się w wieku dojrzałym;

e) zaburzenia prowadzą do wyraźnie złego samopoczucia (distresu), które może pojawić się dopiero w późniejszym okresie;

f) zaburzenie zazwyczaj, ale nie zawsze, współwystępuje z istotnymi trudnościami w zakresie sprawności zawodowej i społecznej.

Analogicznie do klasyfikacji ICD-10 wyróżniamy jeszcze jedną, a mianowicie DSM-5 (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders 5th Revision*), klasyfikacja zaburzeń psychicznych Amerykańskiego Towarzystwa Psychiatrycznego.

Tak jak wcześniej w rewizji DSM-IV-TR (2000), a teraz DSM-5 (APA, 2013a) w sekcji II przedstawiono trzy wiązki zaburzeń:

1. wiązka A – zaburzenia osobowości charakteryzujące się dziwacznością i eskcentrycznością;

2. wiązka B – zaburzenia odznaczające się dramatycznością, emocjonalnością i

lekceważeniem konsekwencji;

3. wiązka C – zaburzenia osobowości charakteryzujące się napięciem, lękiem i przerażeniem;

4. NOS (*not otherwise specified*) – kiedy zaburzenie nie spełnia kryteriów wiązek A, B i C, winno być zaklasyfikowane do owej kategorii [11].

Dla każdej z powyższych wiązek wyodrębnione zostały zaburzenia osobowości, jednak by zostały zdiagnozowane u danej jednostki, trzeba rozpoznać cztery lub pięć kryteriów diagnostycznych [12].

Zaburzenia osobowości dla wiązki A:

- schizotypowa;
- schizoidalna;
- paranoiczna.

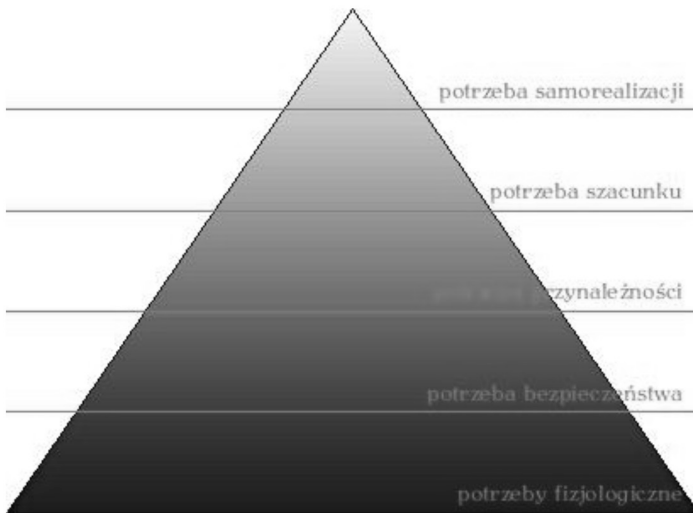
Zaburzenia osobowości dla wiązki B:

- borderline;
- antyspołeczna;
- narcystyczna;
- histrioniczna.

Zaburzenia osobowości dla wiązki C:

- unikająca;
- zależna;
- obsesyjno-kompulsywna.

Zaburzenia osobowości najczęściej pojawiają w wieku późnego dzieciństwa lub w wieku młodzieńczym i trwają w wieku dojrzałym. Co więcej, rozpoznanie zaburzenia przed osiągnięciem szesnastego czy siedemnastego roku życia jest mało prawdopodobne. Zaburzenia osobowości dotyczą struktur funkcjonowania jednostki, a nie przemijających cech czy epizodu chorobowego. Cechy zaburzeń osobowości obejmują cały zakres czynników określających „jaki ktoś jest”, a więc uczciwość, dynamikę pobudliwości, kontrolę impulsów, sposoby postrzegania rzeczywistości, sposób myślenia, styl relacji z innymi ludźmi.

Rys. 1. Hierarchizacja potrzeb wg Abrahama Masłowa

Powstanie zaburzenia osobowości jest konsekwencją oddziaływania niekorzystnych czynników psychospołecznych, biologicznych czy genetycznych. Zaburzenia osobowości wpływają bezpośrednio na samoocenę oraz obraz siebie, dlatego tak ważną jest praca na sobą i podejmowanie wszelkich możliwych działań, aby znormalizować różnice między stanem chorobowym, a stanem wyjściowym (zdrowym).

Człowiek wzrasta i rozwija swoją osobę dzięki procesowi jakim jest samorealizacja. Możliwe jest to dzięki odkryciu własnych możliwości oraz uświadomieniu sobie celów, które człowiek chce osiągnąć. Już na etapie kształtowania się pierwszych teorii potrzeb, a w zasadzie hierarchizacji ich, samorealizacja była jedną z głównych przesłanek rzutujących na życie człowieka. Ważność procesu samorealizacji bardzo często podkreślał wybitny psycholog – Abraham Maslow, który zakładał, że samodoskonalenie i rozwój są potrzebami znajdującymi się na szczycie tzw. hierarchii potrzeb. Aby rozpocząć proces samorealizacji, spełnione muszą zostać potrzeby niższego rzędu, do których zaliczamy: potrzeby fizjologiczne, bezpieczeństwa, przynależności i uznania [13].

Hierarchia potrzeb każdego człowieka reguluje jego działania i reakcje podejmowane w związku ze zmieniającymi się uwarunkowaniami. Nie każda potrzeba motywuje człowieka w ten sam sposób. Abraham Maslow twierdził, że człowiek dąży do zaspokojenia potrzeb zgodnie z hierarchią przedstawioną na rysunku 1.

Mając do wyboru zaspokojenie potrzeb podstawowych, fizjologicznych (jak np. jedzenie) oraz wyższego rzędu (np. drogic ubranie), zwykle w pierwszej kolejności zaspokajamy te podstawowe. Warto zaznaczyć, że hierarchizacja potrzeb została wykorzystana do opracowania nowej teorii, która rzuciła nowe światło na temat samorealizacji, mowa tutaj o teorii ERG. Teoria ERG jest teorią motywacji wskazującą, że potrzeby ludzkie są ułożone w trzech nakładających się kategoriach – egzystencji (E – *Existence*), związku (R – *Relatedness*) i wzrostu (G – *Growth*), pomiędzy którymi można się swobodnie poruszać, a kolejność tych potrzeb może być różna [14].

Zgodnie z teorią ERG postępującemu procesowi zaspokajania potrzeb wyższych kategorii towarzyszy proces frustracji, który jest związany z niezaspokojeniem innych potrzeb. W konsekwencji utrzymującej się frustracji jednostka powróci do potrzeb niższego poziomu i zacznie na nowo szukać sposobów ich realizacji. Zjawisko frustracji definiuje stan przykrego napięcia emocjonalnego wywołany niemożnością zaspokojenia jakiejś potrzeby lub osiągnięcia jakiegoś celu [15]. Dzięki pełniejszemu zaspokojeniu potrzeb niższego rzędu zanika frustracja. Teoria dopuszcza możliwość równoczesnego motywowania przez więcej niż jedną kategorię czynników. Oznacza to, iż jednostka może być jednocześnie motywowana pragnieniem egzystencji, kontaktów z ludźmi oraz rozwoju [16].

Samorealizacja jest procesem rozwijania autostukotności, co bezpośrednio wpływa na obraz swojego „ja”, jak i zaspokojenia satysfakcji życiowej. Samorealizacja jest procesem trwającym całe życie. Jednak człowiek współczesny poprzez nieustanny kontakt z wyidealizowanym oraz wykreowanym przez media obrazem „jedynego słusznego” wzoru człowieka, do którego osoba ta winna dążyć, proces samorealizacji zamienia na perfekcjonizm. Jednostkę zewsząd uderzają informacje o tym, jak powinna wyglądać, co robić, jak żyć aby stać się „ideałem”.

Jak podaje serwis Centrum Dobrej Terapii: „Perfekcjonizm można określić jako tendencję do wyznaczania sobie (lub/i innym) nierrealistycznie wysokich standardów funkcjonowania, łącznie z niemożnością zaakceptowania błędów czy niedoskonałości (choć znane jest powiedzenie, że „błędów nie robi ten, kto nic nie robi”). Może się on przejawiać np. w dbałości o wygląd, uporządkowanie spraw w domu, pracy, może mu też towarzyszyć obsesja „domykania spraw”, dążenia do ideału. Perfekcjonizm uwzględnia dwa elementy: niezwykłe wygórowane standardy („wysoka poprzeczka”) oraz zachowania dążące do ich spełnienia przy konieczności uniknięcia błędów. Wysokie standardy wpływają na możliwość ich realizacji („tak bardzo się staram, że ciągle jestem spięty”), co można określić mianem „perfekcjonizmu upośledzającego”. W rezultacie usilne dążenie do ideału może stać się zasadniczą przeszkodą na drodze do jego osiągnięcia” [17].

Dlatego tak ważnym jest, aby rozgraniczyć termin „samorealizacja” a „samodoskonalenie”. Mimo iż te dwa terminy stosowane są w literaturze zamiennie, „samorealizacja” oznacza rozwój, który nie określa celu, ważny jest proces. Natomiast „samodoskonalenie” nacechowane jest dążeniem do „doskonałości”, jednak nie da się osiągnąć doskonałości, gdyż jest to pojęcie abstrakcyjne. Perfekcja nie istnieje, więc jak możemy dążyć do czegoś, co jest nieosiągalne?

Podsumowanie

Niniejszy artykuł opiera się na przeglądzie literatury, omawiającym szereg zagadnień dotyczących szeroko pojętych procesów adaptacyjnych. Skupiono się na opisanie zjawiska izolacji, jego przyczyn oraz konsekwencji socjopsychologicznych, jak również przybliżono klasyfikację ICD-10 w zakresie zaburzeń osobowości. W dalszej części prac poszukiwane będzie powiązanie pomiędzy izolacją wywołaną pandemią COVID-19, jak również innymi sytuacjami wymuszającymi odizolowanie, a rozwojem kompetencji społecznych i pojawianiem się zaburzeń osobowości w wybranych grupach społecznych. Funkcją łącznika, wiążącego zjawisko izolacji z zaburzeniami osobowości, może pełnić proces samorealizacji wraz z jego groźnymi aspektami, omówionymi powyżej.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Krauze-Sikorska H., Klichowski M. (red.), *Pedagogika dziecka. Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, 2020
- [2] Bakiera L., Harwas-Napierała B., *Wzory osobowe w rozwoju człowieka*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, 2016
- [3] Warzywoda-Kruszyńska W., Kruszyński K., „Katastrofa pokoleniowa” – skutki pandemii COVID-19 dla dzieci, [w:] *Problemy społeczne. Trwałość i zmienność w dynamicznej rzeczywistości. Księga jubileuszowa z okazji 45-lecia pracy naukowej i dydaktycznej Profesor Jolanty Grotowskiej-Leder*; Kacprzak A., Gońda M., Kudlińska-Chróścińska I. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 2022
- [4] Babicki Z., *Socjalizacyjna funkcja opieki a wzory opiekuńczości*, [w:] *Spółceństwo. Edukacja*. Język, Wydawnictwo Naukowe Mazowieckiej Uczelni Publicznej w Płocku, Płock, 2022
- [5] Modrzewski J., *Socjalizacja i uczestnictwo społeczne*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, 2007
- [6] Szymański M., *Socjologia edukacji*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków, 2013
- [7] Trempała J., Harwas-Napierała B., *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka. Tom 2*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2004
- [8] Schacter D.L., Gilbert D.T., Wegner D.M., *Psychology*, Worth Publishers, Nowy Jork, 2011, [s.440]
- [9] Okoń W., *Wszystko o wychowaniu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2001
- [10] Nowak K., *Dymensjonalne podejście do zaburzeń osobowości – osobowość w DSM-V*, *Psychiatria, Via Medica*, Kraków, 2015 - dostęp cyfrowy: <https://journals.viamedica.pl/psychiatria/article/view/42209/28767>
- [11] *International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems, ICD-10, Volume I*, 1992
- [12] Cierpialkowska L., Sęk H. (red.), *Psychologia kliniczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2018
- [13] Doliński D., Strelau J., *Psychologia podręcznik akademicki*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk, 2008 - dostęp cyfrowy: <https://docer.pl/doc/nex0x0s>
- [14] Griffin R., *Podstawy zarządzania organizacjami*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2002, [s.521-523]
- [15] SJP, definicja „frustracja” - dostęp cyfrowy: <https://sjp.pwn.pl/slowniki/frustracja.html>
- [16] Karaś R., *Teorie motywacji w zarządzaniu*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań, 2004 - dostęp cyfrowy: https://mfiles.pl/pl/index.php/Teoria_ERG
- [17] Dostęp cyfrowy: <https://www.centrumdobrejterapii.pl/materialy/czym-jest-perfekcjonizm/>

THE ROLE OF SOCIAL MEDIA IN COMPANY'S ACTIVITY

Kostrzewska Martyna

doktorantka Uniwersytetu Szczecińskiego, Wydziału Ekonomii, Finansów i Zarządzania

martyna.diana.kostrzewska@gmail.com

In assessing the tools characteristic of new media and the attitude of companies towards these tools, an attempt was made to identify opportunities for companies to use social media. As part of the research, a questionnaire was used that was targeted at owners and managers of local companies from Szczecin. The study was expanded to include virtual ethnography, which involved observation of a company's profile on social media. The article presents a proprietary classification of social media by social channels and their functions. The author has paid particular attention to breaking down social media not by the technology they use, but by their practical applications.

Social media only gained popularity in Poland in the last several years, and this has resulted in a research gap due to a lack of scientific studies devoted to social media in local companies. However, the author hopes that the examples of small and micro service companies from Szczecin outlined in this article will be an inspiration for other metropolises and for the commencement of research not only in corporations with advanced IT and customer service departments, but also in small and micro companies such as hair salons, cosmetic clinics, restaurants and food outlets.

The aim of the article is to highlight new marketing solutions for the needs of the service market by way of an evaluation of the possibility of making the most of social media and social media activities carried out by local companies. The paper presents as well selected results of research on the evaluation of the concept of smart city on the example of Szczecin as an intelligent city.

The concept of a smart city, i.e. a metropolis developing in such areas as: water management and energy, mobility, trade, safety, health, infrastructure - are more and more often the main factor of strategies developed by cities. For this purpose, special teams are set up within the structures of the office to plan activities related to the concept of city development. The process of their implementation consists in strategic and planning studies prepared by local authorities [Glasmeier, 2015, 8]. Systematic studies and analyzes related to urban regions focus either on the concept of a smart city or on areas that are the source of competitiveness of urban regions. The competitiveness of cities, despite the fact that it is a term used quite commonly, is often incorrectly equated with other terms, such as the ability to generate innovation or a place in the ranking of cities / regions. In relation to a specific city - competitiveness can be defined in two ways: as a set of features determining the attractiveness of a city for capital allocation and as a place of residence or an expression of the attractiveness of products and services produced in the city compared to similar products and services in other cities [Management Encyclopedia, 2020].

In Poland, the smart city concept is referred to in particular as energy saving. Many Polish cities are members of the Association of Municipalities Polish Network "Energie Citiés" (PNEC) [Sikora-Fernandez, 2013, 87]. Projects in the field of solar energy are being implemented more and more often, which are built on the basis of photovoltaic modules - devices that convert sunlight directly into electricity [Kostrzewska, 2019, 7]. The progressing globalization and its consequences are currently a great challenge for city authorities. Public services are very costly to deliver and natural resources are largely exploited. The concept of a smart city, which appeared in the literature for the first time at the end of the 20th century as an application of information and communication technologies in innovative city infrastructure, tries to answer any problems resulting from the difficulties of metropolitan development [Albiano et al., 2015, 3]. The Intelligent

Communications Institute in California was one of the first institutions to focus on how communities can become smart and how to create a city using ICT [Alawadhi et al., 2012, 45]. Over the years, the term smart city gained importance and was more and more often analyzed in the scientific literature. In the twenty-first century, research on sustainable development strengthened by advanced technology in the field of telecommunications and transport was continued [Kuder, 2013, 9]. The contemporary vision of the European Union concerns the cities of the future which, in cooperation with representatives of the energy, transport and ICT sectors, develop on a sustainable level. In order to implement this vision, the European Commission established in July 2012 European Innovation Partnership [Czupich et al, 2016, 231]. In the same year, a document on the Poland 2020 development strategy was published, which contained information on competitiveness and innovation, as well as on leveling differences in the level of development of voivodeships with the assumptions of the smart city concept regarding: improvement of administration activities, cooperation of regional stakeholders and the use of technology [Mid-term National Development Strategy 2020, 2012].

In the literature on the subject, there are many proposals for the definition of a smart city. One of the broader definitions of smart city was proposed by the authors of the Mapping Smart Cities in the EU report [Manaville et al., 2014]. According to them, smart city is a city where public issues are solved with the use of information and communication technologies (ICT), with the involvement of various types of stakeholders acting in partnership with city authorities. Glasmeier and Christopherson share similar views, according to them, a smart city has two main elements that are to facilitate the coordination of dispersed urban subsystems - the use of technology and the use of gained experience enabling the creation of a new, better reality [Glasmeier, Christopherson, 2015]. This approach is supported by Nam and Pardo, claiming that a smart city defines a city that transfers information to its physical infrastructure in order to improve mobility, increase efficiency and save energy [Nam, Pardo, 2011].

Social media presence of companies

Studies on the innovation of companies focus on the increasing role of not only internal organisational factors, for example, absorptive capacity [Glabiszewski, 2016; Glabiszewski, Zastempowski, 2016; Limaj, Bernroider, 2017] and innovation capability [Aas, Breunig, 2017; Alves et al., 2017], as well as external environmental factors [As-sink, 2006]. The internet has become the basis for mass exchange of information among customers. Abandoning traditional forms of marketing (radio, television, banners, posters, flyers, newspapers), consumers are increasingly demanding more control over their media consumption, which is closely related to their convenience. When using social media, contemporary consumers expect access to notifications and news anywhere, anytime. With each passing day, social media are transforming into an increasingly influential channel of communication with customers. The latest Digital 2020 report presents an increase in Polish social media users. In January 2020, 50% of the Polish population actively used social media, spending on average two hours per day using them [Digital, 2020]. This result shows that local companies can use social media to easily reach their desired target group while decreasing the costs of promotional activities. As highlighted by Weber, the activities of companies on social media must be based on a completely new method of communicating with consumers in the digital environment [Weber, 2009]. On the other hand, Drury explains that as a result of the growth of the network of relationships on the internet, establishing contact with customers has become the main element of social media marketing activities. Until recently perceived as a one-dimensional link, marketing has now become a multi-dimensional process that covers both the company as well as the customers [Drury, 2009]. Turkish researchers agree with this view – in their opinion, the development of social media to date has impacted traditional purchasing processes, and content marketing is no longer the only way to build customer confidence [Bitiktas, Tuna, 2020]. Social media allow companies to create groups of local customers, encouraging them to share ideas, which can later be used by the organisations in the creation or devel-

opment of products and services. In 2019, one in three companies in Poland were using at least one social media. The most popular tool was social networking sites (Table 1).

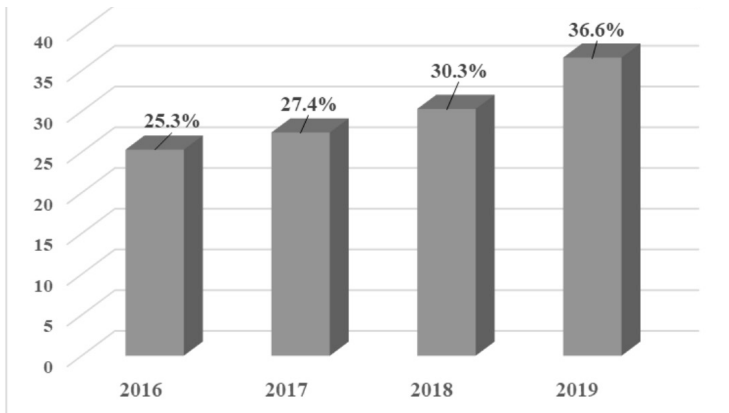
Table 1. Enterprises using social media

Specification	Use of social media					
	Social networks	Enterprise's blogs or microblogs	Multimedia content-sharing websites	Wiki tools	At least one of the following	
a – 2016 b – 2017 c – 2018 d – 2019						
Business size classes	In % of total enterprises in a group					
Small	a	20.9	3.5	6.8	1.9	22.5
	b	23.1	3.5	6.6	1.6	24.2
	c	25.8	3.8	7.1	1.7	26.9
	d	32.2	4.7	10.5	1.8	33.2
Medium	a	30.9	6.7	13.3	2.8	33.6
	b	35.5	7.1	15.7	3.8	38.4
	c	38.5	7.7	16.4	3.3	41.1
	d	45.6	7.8	20.7	3.7	47.2
Large	a	49.8	16.6	32.4	12.2	54.4
	b	54.6	18.7	35.9	12.6	58.4
	c	60.1	20.4	39.1	13.1	63.8
	d	67.7	24	46.5	14.8	70.5

(Source: Own study based on Statistics Poland reports (GUS 2019))

An analysis of the above-mentioned data gives rise to the statement *that the awareness of small and medium enterprises of social media activities is lower than that of large corporations.* The growth trend (Figure 3) shows that year on year, increasingly more companies are using social networking channels to communicate with their customers, which is the basis for the conclusion that the popularity of marketing innovations in companies is increasing.

Figure 3. Use of social media by Polish companies in 2016-2019

Source: Own study based on Statistics Poland reports

The term social media covers a wide range of channels of communication referred

to as Web 2.0. They include numerous social networking sites, which bring together people, for example, based on their place of residence, interests or problems. The next significant channel of communication is forums and discussion groups, often created linked to news sites and the websites of companies, newspapers and publishing houses. Another form of online media that enable dialogue with communities is blogs and microblogs. Content communities, which allow users to exchange multimedia files, are also becoming a popular social medium. They enable online community members to easily share their views on a given topic [Fabianiak-Czerniak, 2012]. Social media and their rules of activity are based on functionality and reach.

The author pays particular attention to breaking down social media not by the technology they use, but by their practical applications. Based on numerous reports about Web 2.0 [Firat, 2019; Wamuyu, 2018; Koban, 2018; Kaplan, 2010] and efforts being made to present the source of the building of marketing innovation, Figure 2 presents the author's own classification of social media. According to the author, these categories may overlap and should not be treated as a rigid key that can unambiguously break websites or online services down.

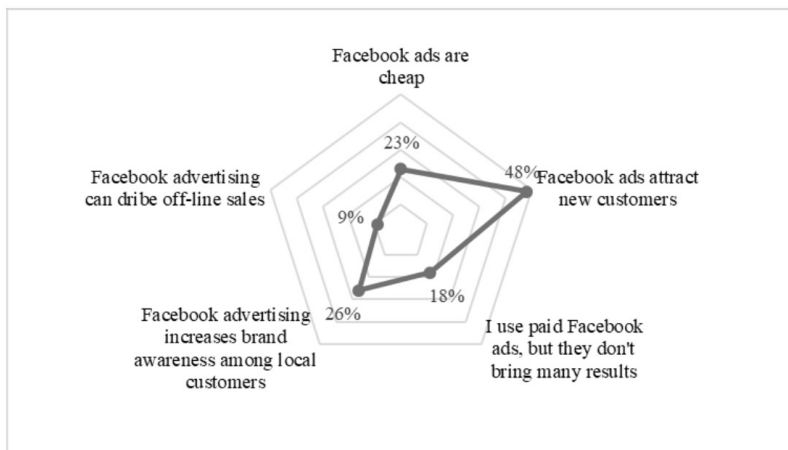
Figure 2. Classification of social media by social channels and their functions

Source: Own study based on own observational material

Use of social media by micro and small companies from Szczecin

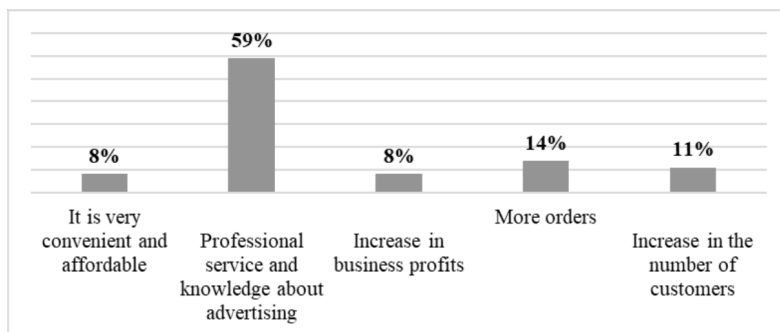
Quantitative research supported by a qualitative analysis were conducted by the author between January and March 2020, and focused on activities undertaken by companies on social media. The study looked at 31 local companies from Szczecin in the cosmetics, hairdressing, restaurant and food outlet industries. As part of the research, a questionnaire was used that was targeted at owners and managers of the companies. The studies were broadened to include virtual ethnography, which is a qualitative research method constituting the application of a set of methods and techniques used in anthropology for the virtual environment, with an unchanging epistemological message (www.sjp.pwn.pl). The selection criterion was local micro and small companies. When asked whether their business uses social media, 62% of respondents answered in the positive. The second question was about using paid Facebook advertisements – 56% of respondents said that they do use them. In the second question, the respondents were asked to indicate the reason why they advertise their company's profile on Facebook (Figure 3). The majority of respondents (51%) use Facebook advertisements to acquire new customers. Only 9% stated that a Facebook ad increases the use of services at a fixed location.

Source: Own study.

The research included observation of selected virtual communities of local companies, and an analysis of the content published on sites related to them. As part of the research needs, the fanpages of local companies from Szczecin with Facebook accounts are considered as an area of activity of virtual communities. The results of the study using virtual ethnography show that among companies that declared that they use social media, 86% have a company fanpage on Facebook, but less than half (41%) actively participate in building a community. The average time for publishing posts is 10 days. A lack of regularity in adding posts may indicate a low level of involvement of micro and small companies. When asked whether the company uses the services of a marketing agency to advertise their business online, 69% of respondents said that they do not. The respondents were also asked to indicate the reasons why they do/do not cooperate with marketing agencies. The results of the study are shown in Figures 4 and 5.

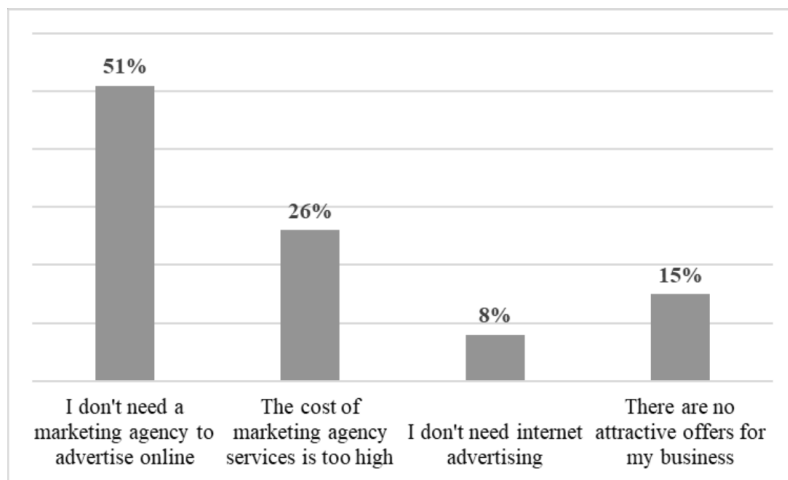
Figure 4. Why does the company use the services of a marketing agency?

Source: Own study.

As can be seen in Figure 4, 59% of users use marketing agencies because experience and professionalism in the operation of online tools can impact the effectiveness of social media activities. Companies that do not use marketing agencies claim that they do not need external companies to advertise online (51%), while 26% of respondents said that the prices of marketing agencies are too high to be able to use their services.

Figure 5. Why does the company not use the services of a marketing agency?

Source: Own study.

A key element of the virtual communities of local companies is having a dialogue between the company and its fans. This is why it is extremely important to respond to all fan comments, and to conduct advertising activities on Facebook in a deliberate manner. The proper overseeing of Facebook advertising accounts can help local companies build relationships with potential customers. As is seen in Figure 7, 51% of companies do not use marketing agencies because they have no such need, not because of the high costs, which can mean a lack of awareness about the effectiveness of marketing agency services.

In summary of the considerations presented in this report, it should be noted that the introduction of social media by service companies can be a great opportunity to develop the business. New marketing solutions for the services market can include active communication with customers using social networking channels, such as Facebook and Instagram. As the Digital2020 report shows, the number of social media users is increasing year on year, which creates a good opportunity to establish relationships with potential customers from around the world. The use of social media is due to the response to market demand, but also the unlimited reach and involvement of stakeholders, including, in particular, customers who regularly use the services of companies with fixed locations.

BIBLIOGRAPHY

- Albino V., Berardi U., Dangelico R. M. (2015), Smart Cities: Definitions, Dimensions, Performance, and Initiatives. *Journal of Urban Technology*, 22:1, 3-21.
- Alawadhi S., Aldama-Nalda A., Chourabi H., Leung S., Mellouli S., Pardo Theresa., Scholl H., Walker S., (2012), *Building Understanding of Smart City Initiatives*. EGOV 2012: Electronic Government: 40-53.
- Alves, A.C., Barbieux, D., Reichert, F.M., Tello-Gamarra, J., Zawislak, P.A. (2017). Innovation and dynamic capabilities of the firm: defining an assessment model. *RAERvista de Administração de Empresas*, 57(3), 232-244.

- Aas, T.H., Breunig, K.J. (2017). Conceptualizing Innovation Capabilities: A Contingency Perspective. *Journal of Entrepreneurship, Management and Innovation*, 13(1), 7-24.
- Assink, M. (2006). Inhibitors of disruptive innovation capability: a conceptual model. *European Journal of Innovation Management*, 9(2), 215-233.
- Bitiktas, F., Tuna, O. (2020) Social media usage in container shipping companies: Analysis of Facebook messages *Research in Transportation Business & Management* <https://doi.org/10.1016/j.rtbm.2020.100454>
- Czupich M., Ignasiak-Szulc A., Kola-Bezka M. (2016), *Czynniki i bariery wdrażania koncepcji smart city w Polsce*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach”, nr 276, 228, 231.
- Digital (2020). Digital 2020 Global Digital Overview [online, available 2020-05-01].<https://www.slideshare.net/DataReport/digital-2020-global-digital-overview-january-2020-v01-226017535?ref=https://mobirank.pl/2020/01/31/raport-digital-i-mobile-na-swiecie-w-2020-roku/>
- Drury, G. (2012). Social media: Should marketers engage and how can it be done effectively?, *Journal of Direct, Data and Digital Marketing Practice*, (9) 274-277
- Encyklopedia zarządzania, *Definicja: konkurencyjność*, <https://mfiles.pl/pl/index.php/Konkurencyjno%C5%9B%C4%87> [dostęp: 22.03.2020]
- Glabiszewski, W., Zastempowski, M. (2016). The Ability to Assimilate Technology as a Source of Competitive Advantage of Financial Companies in Poland. *Journal of Competitiveness*, 8(4), 61-71.
- Glabiszewski, W. (2016). Potencjał absorpcyjny przedsiębiorstw finansowych w Polsce w procesie transferu innowacyjnych technologii. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 96-106.
- Glasmeyer A., Christopherson S. (2015), Thinking about smart cities. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 8: 3-12. Oxford University Press. doi: 101093/cjres/rsu034.
- Kostrzewska M. (2019), *Metoda simpleks na przykładzie problemu decyzyjnego przedsiębiorstwa produkującego panele solarne*, „Firma i Rynek”. 2(56), 73-83.
- Kuder W. (2013), *Smart Cities „Eurogospodarka”*. Nr 9.
- Limaj, E. Bernroider, E.W.N. (2017). The roles of absorptive capacity and cultural balance for exploratory and exploitative innovation in SMEs. *Journal of Business Research*, 57-69.
- Manville C., Cochrane G., Cave J., Millard J., Pederson J.K., Thaarup R.K., Liebe A., Wissner M., Massink R., Kotterink B. (2014), *Mpaping Smart Cities in the EU*, Study, Directorate General for Internal Policies, Policy Department A: Economic and Scientific Policy, January.
- Nam T., Pardo T. A. (2011), *Conceptualizing Smart City with Dimensions of Technology, People and Institutions. Proceedings of the 12th Annual International Conference on Digital Government Research*, June 12-15, College Park, MA.
- Sikora-Fernandez D. (2013), *Koncepcja Smart City w założeniach polityki rozwoju miasta – polska perspektywa*, „Folia Oeconomica”.
- SRK (2012), *Średniookresowa Strategia Rozwoju Kraju 2020*, <https://rpo2007-2013.slaskie.pl/zalaczniki/2014/01/17/1389965536.pdf> [dostęp: 29.03.2020]
- Weber, L.(2009). *Marketing to the Social Web. How Digital Customer Communities Build Your Business*. John Wiley & Sons. ISBN 978-0-470-41097-4.

MIEDZY SOMA A PSYCHE – SOCJOPSYCHOLOGICZNE PROBLEMY PACJENTÓW Z PROLAKTYNOMA I HIPERPROLAKTYNEMIĄ

*Szydelko Joanna,
Katedra i Klinika Endokrynologii,
Diabetologii i Chorób Metabolicznych,
Uniwersytet Medyczny w Lublinie
jszydelko@interia.pl*

Prolaktynoma to gruczolak przysadki wywodzący się z komórek laktotropowych autonomicznie wydzielających prolaktynę, która uwalniana w nadmiarze do krwi prowadzi do hipogonadyzmu hiperprolaktynowego z pogorszeniem libido i płodności, objawiającego się u kobiet zespołem braku miesiączki i mlekotoku (amenorrhoea-galactorrhoea), a u mężczyzn zaburzeniami wzdru [1-2]. Objawy kliniczne zależą od stopnia nadmiaru prolaktyny oraz wielkości guza [1]. O ile mikroprolaktynoma (< 1 cm) nie daje zwykle dolegliwości neurologicznych, makroprolaktynoma (≥ 1 cm) często przebiega z bólami głowy i zaburzeniami pola widzenia wynikającymi z efektu masy guza, a niekiedy dołączają się również objawy niedoczynności przedniego płata przysadki [1]. U obu płci przewlekła, nieleczona hiperprolaktynemia i związany z nią hipogonadyzm wiążą się ze stopniową utratą masy kostnej, a w konsekwencji rozwojem osteopenii i/lub osteoporozy [1].

Prolaktynoma jest najczęstszym gruczolakiem przysadki, stanowiącym około 40% wszystkich guzów tego gruczołu i występującym z większą częstością u kobiet (30/100 000) niż u mężczyzn (10/100 000 mężczyzn) [1,2]. Co więcej patologicznie podwyższone stężenie prolaktyny obserwuje się także u osób z uszkodzonym układem podwzgórzowo-przysadkowym, w niewydolności wątroby, nerek, niewyrównanej pierwotnej niedoczynności tarczycy oraz może stanowić działanie niepożądane niektórych leków, w tym przeciwdepresyjnych, neuroleptyków, hipotensyjnych czy blokerów receptora histaminowego H₁ [1,2]. Szacuje się, że leczenie z powodu hiperprolaktynemii podejmuje prawie 90/100 000 kobiet i 20/100 000 mężczyzn [2].

Warto jednak podkreślić, że hiperprolaktynemia nie zawsze świadczy o chorobie. Nadmierne wydzielanie prolaktyny może pojawiać się fizjologicznie podczas ciąży i laktacji, snu, doznań seksualnych, wysiłku fizycznego, a także stresu zarówno fizycznego (ból, choroba) jak i psychologicznego (przykre przeżycia) [2]. Okazuje się jednak, że doświadczenie stresu w okresie okołoporodowym wywołuje szereg zaburzeń neuropsychologicznych w wieku dorosłym [3,4]. Co ciekawe, w badaniach na zwierzętach dowiedziono, że zestresowane matki wykazywały wysokie stężenie prolaktyny w surowicy w okresie ciąży i laktacji, a funkcja mózgu i stan hormonalny, w tym stężenie kortykosteronu u ich potomstwa były zaburzone nawet wtedy, gdy samo potomstwo nie doświadczyło działania żadnego bezpośredniego stresora [4]. Odkrycia te wskazują, że prolaktyna odgrywa ważną rolę w indukcji transgeneracyjnych skutków stresu już we wczesnym okresie życia [4].

Obserwacje kliniczne przeprowadzone na przestrzeni ostatnich kilku dekad wskazują, że zmiany stężenia prolaktyny – hormonu stresu w ośrodkowym układzie nerwowym mogą w istotny sposób wpływać na emocje, nastrój i samopoczucie [5-10]. Stres może wywoływać zmiany neuroendokryne związane z układem dopaminergicznym lub serotonergicznym, które wpływają na uwalnianie prolaktyny [5, 10-11]. McEwen i Stellar zaproponowali istnienie związku między stresem a procesami prowadzącymi do rozwoju choroby w oparciu o koncepcję allostazy, czyli zdolności organizmu do osiągnięcia stabilności poprzez zmianę, która obejmuje interakcję różnych układów fizjologicznych [12,13]. Obciążenie allostazy odzwierciedla zatem skutki zbyt dużego stresu lub niezdolności organizmu do utrzymania allostazy w obliczu zarówno poważnych jak i mniejszych wydarzeń życiowych/wyzwań [14]. Depresja, wrogość, drażliwy nastrój i lęk są powszechnie stwierdzane u pacjentów z hiperprolaktynemią [13]. Sonino i wsp. dodatkowo podkreślają rolę stresu emocjonalnego spowodowanego niedawnymi wydarzeniami ży-

ciowymi w patogenezie prolaktynoma i idiopatycznej hiperprolaktynemii [15,16]. Obserwacje te potwierdza również badanie przeprowadzone przez Reavley'a i wsp., w którym pacjentki z hiperprolaktynemią czynnościową (73%) znacznie częściej zgłaszały lęk w porównaniu do chorych z guzem prolaktynowym (41%), mimo iż stężenie prolaktyny w obu grupach pozostawało na podobnym poziomie [9]. W przeciwieństwie do poprzednich badań nie zaobserwowano różnic w częstości i ciężkości depresji ocenianej w oparciu o czternastopunktową Szpitalną Skalę Lęku i Depresji (HADS) i kwestionariusz pomiaru objawów psychopatologicznych (SCL-90) obejmujący 90 pozycji przyporządkowanych do 9 podstawowych zespołów objawów klinicznych (somatyzacja, natręctwa, nadwrażliwość interpersonalna, depresja, lęk, wrogość, fobie, myślenie paranoidalne, psychotyczność) u kobiet z hiperprolaktynemią czynnościową i na podłożu organicznym jak również w porównaniu do grupy kontrolnej [9]. Warto zauważyć, że pacjentki z podwyższonym poziomem prolaktyny uzyskiwały statystycznie wyższe wartości punktacji w skali SCL-90 w zakresie odczuwania wrogości w stosunku do chorych z normoprolaktynemią [9].

Istnieją jedynie pojedyncze doniesienia oceniające związek pomiędzy płcią a występowaniem objawów psychicznych u pacjentów z prolaktynoma [17]. Schaller B zaobserwował, że mężczyźni z rozpoznaniem guzem prolaktynowym znacznie częściej doświadczali negatywnych objawów psychicznych pod postacią depresji, objawów psychotycznych i drażliwości niż kobiety [17].

Najnowsze badania naukowe pokazują, że podwyższony poziom prolaktyny może mieć wpływ na funkcje poznawcze [18]. Pacjenci z prolaktynoma prezentowali w zapisie EEG zaburzoną aktywność fal theta rejestrowanych z płatów czołowych oraz fal alfa z płatów potylicznych, co z kolei przekładało się na upośledzenie hamowania odpowiedzi wynikające z niedostatecznej kontroli uwagi [18]. Ponadto, podwyższony poziom prolaktyny negatywnie korelował z wynikami analizy behawioralnej u chorych z guzem wydzielającym prolaktynę w porównaniu do grupy kontrolnej [18].

Zaburzenia seksualne występują u co najmniej 75% mężczyzn z makroprolaktynoma oraz 50% mężczyzn z mikroprolaktynoma [19]. Analiza 254 pacjentów płci męskiej z gruczolakami przysadki wykazała, że dysfunkcje seksualne pojawiały się aż u 82,8% chorych z guzem prolaktynowym i odsetek ten był najwyższy wśród osób z innymi czynnymi oraz nieczynnymi gruczolakami przysadki [20]. Chociaż powszechnie uważa się, że zaburzenia seksualne wpisują się w bogatą symptomatologię depresji, należy pamiętać, iż spadek libido jest także jednym z objawów hiperprolaktynemii i może być przyczyną depresji. Corona i wsp. co prawda wykazali większą częstość występowania hipokandydnych zaburzeń pożądania seksualnego u mężczyzn z prolaktynoma, jednak zaskakująco badacze zaobserwowali zmniejszenie objawów lękowych wraz ze wzrostem stężenia prolaktyny co pozostaje w sprzeczności z wcześniejszymi doniesieniami i wymaga weryfikacji na większej grupie chorych [21].

Kolejnym, często pomijanym problemem prowadzącym do rozwoju zaburzeń postrzegania obrazu własnego ciała jest nadmierny przyrost masy ciała i związana z nim otyłość, które mogą pojawić się w przebiegu prolaktynoma [22,23]. Pomimo wieloletnich obserwacji klinicznych wciąż nie udało się ustalić patofizjologicznych przyczyn zaburzeń masy ciała u osób z guzem prolaktynowym, a pierwotna hipoteza, iż jest to wynik hiperprolaktynemii okazała się nietrafna, ponieważ prolaktyna nie jest powszechnie znana jako hormon o działaniu anabolicznym [23]. W badaniu obejmującym 80 kobiet z prolaktynoma w średnim wieku $36,8 \pm 8,5$ lat, Pereira i wsp. ocenili stopień niezadowolenia z ciała przy użyciu Kwestionariusza Kształtu Ciała (BSQ) oraz zniekształconego obrazu własnego ciała za pomocą Skali Oceny Sylwetki w adaptacji Stunkarda (FRS) [24]. Wyniki badań dowodzą, iż zarówno pacjentki z prawidłowym (56,2%) jak i podwyższonym poziomem prolaktyny (43,8%) wykazywały wysoki poziom niezadowolenia z ciała (86,6% vs 80%) i zniekształconą percepcję własnego ciała (73,3% vs 77,1%). Co ciekawe, chore prezentujące symptomy wynikające z prolaktynoma częściej zgłaszały niezadowolenie z ciała w stosunku do grupy kobiet bezobjawowych, jednak zniekształcony obraz własnego ciała był mniej powszechny wśród osób z objawami choroby [24]. Autorzy podkreślają, że obecność objawów mogła być odpowiedzialna za zwiększoną świadomość ciała, dla-

tego zniekształcony obraz własnego ciała niekoniecznie musi skutkować jednocześnie niezadowolaniem z ciała u kobiet z prolaktynoma [24].

Obok otyłości i nadwagi, problemem, którego konsekwencje dotyczą nie tylko względów kosmetycznych jest ginekomastia u mężczyzn, która może pojawić się jako jeden z objawów guza prolaktynowego [25]. Badania sugerują, że ginekomastia może prowadzić do różnego stopnia zaburzeń psychologicznych i psychospołecznych [26]. Konsekwencje te obejmują między innymi depresję, lęk, zaburzenia odżywiania, niezadowolone z ciała i obniżoną samoocenę [26].

Warto zauważyć, że stres psychospołeczny i hormon stresu – prolaktyna odgrywają ważną rolę w patogenezie zaburzeń psychotycznych u pacjentów wcześniej nie leczonych psychiatrycznie, ale z klinicznie wysokim ryzykiem wystąpienia psychozy (CHR-P) lub pierwszego epizodu psychozy (FEP) [27]. Studerus i wsp. wykazali, że pacjenci z CHR-P i FEP wykazywali istotnie wyższy poziom prolaktyny w porównaniu do grupy kontrolnej, dlatego wskazane jest uważne monitorowanie pacjentów, zwłaszcza ze świeżo rozpoznaną psychozą i przeprowadzenie diagnostyki w kierunku hiperprolaktynemii [27]. Badania te potwierdzają wyniki obserwacji 174 pacjentów z FEP, u których stwierdzono hiperprolaktynemię w 43% jeszcze przed włączeniem leczenia przeciwpsychotycznego oraz u 27% pacjentów zarówno po 3 i 12 miesiącach terapii [28]. Ponadto, w dwóch badaniach przekrojowych z 2010 roku i 2013 roku również zaobserwowano hiperprolaktynemię u 29–39% chorych z FEP nieleczonych wcześniej lekami przeciwpsychotycznymi [29, 30]. Związek pomiędzy współwystępowaniem hiperprolaktynemii i objawów psychotycznych u dotychczas zdrowych osób udowodnili González-Blanco i wsp. Przeprowadzona przez nich metaanaliza wykazała znacząco podwyższone poziomy prolaktyny zarówno u mężczyzn, jak i u kobiet ze świeżo rozpoznaną schizofrenią i zaburzeniami pokrewnymi [31].

Podstawowym celem leczenia guzów prolaktynowych jest normalizacja stężenia prolaktyny i przywrócenie czynności gonad [1]. W praktyce klinicznej najczęściej stosowanymi agonistami dopaminy (DAs) są bromokryptyna, kabergolina i chinagolid [1,2]. Jak pokazują wyniki badań naukowych skuteczna farmakoterapia prolaktynoma pozwala nie tylko na poprawę libido, ale pośrednio także przywraca funkcje seksualne u mężczyzn [32,33]. Co więcej, Buckman i wsp. zaobserwowali, że optymalna równowaga hormonalna osiągnięta poprzez zastosowanie bromokryptyny pozwoliła na znaczne zmniejszenie objawów depresji, lęku, wrogości oraz poprawę ogólnego samopoczucia ocenianych w skali depresji Becka, teście oceny objawów (SRT) i kwestionariuszu objawów (SQ) w porównaniu do placebo [33]. Istnieją jedynie pojedyncze doniesienia, iż pacjenci po leczeniu farmakologicznym pomimo spadku stężenia prolaktyny nie doświadczają zmniejszenia negatywnych doznań emocjonalnych [34].

Do tej pory wytyczne dotyczące postępowania terapeutycznego w hiperprolaktynemii, nie zwracały w sposób szczególny uwagi na ryzyko rozwoju zaburzeń kontroli impulsów (ICDs) u chorych leczonych farmakologicznie z zastosowaniem DAs. Wieloośrodkowe badanie na grupie 113 pacjentów leczonych DAs dowiodło, iż byli oni bardziej podatni na rozwój jakichkolwiek ICDs (61,1% vs 42,4%), a szczególnie hiperseksualności, kompulsywnego kupowania i narzekania. Niezależnymi czynnikami ryzyka były płeć męska, eugonadyzm, współchorobowość psychiczna w przypadku hiperseksualności oraz wiek w przypadku kompulsywnego kupowania [35]. Ioachimescu i wsp. uzyskali podobne wyniki, bowiem pacjenci poddani terapii DAs znacznie częściej zmagali się z hiperseksualnością i zwiększoną impulsywnością, które okazały się odwracalne po zaprzestaniu stosowania DAs [36]. Innymi obserwowanymi problemami z kręgu ICDs, które znacznie wpływały na jakość życia pacjentów z prolaktynoma były nałogowy hazard, kompulsywne jedzenie oraz poważne konflikty interpersonalne [37,38]. W przeciwieństwie do poprzednich badań, istnieją jedynie pojedyncze dane literaturowe, w których naukowcy sugerują, iż chory w trakcie terapii DAs wykazują niski odsetek ICDs w porównaniu do osób nieleczonych, z nieczynnym hormonalnie gruczolakiem przysadki czy grupy kontrolnej [39,40].

Warto również podkreślić, iż pacjenci z diagnozą hiperprolaktynemii zmagają się także z licznymi problemami natury socjologicznej wpływającymi na obniżoną jakość

ich życia w tym wysokim odsetkiem hospitalizacji, kosztami leczenia, problemami w komunikacji i nawiązywaniu relacji, absencją w pracy oraz negatywnym oddziaływaniem na związek z partnerem/partnerką [41,42].

Podsumowując, hiperprolaktynemia może prowadzić do rozwoju zaburzeń zarówno fizycznych jak i psychicznych oraz obniżenia jakości życia. Chociaż leczenie DAs zazwyczaj daje dobre rezultaty, stres psychospołeczny może utrzymywać się o wiele dłużej, nawet po osiągnięciu normalizacji stężenia prolaktyny we krwi. W związku z tym fundamentalnym wyzwaniem w codziennej praktyce klinicznej jest holistyczne podejście do leczenia pacjentów z prolaktynoma i hiperprolaktynemią ze szczególnym uwzględnieniem nie tylko problemów natury endokrynologicznej, ale także wdrożenie terapii kombinowanej mającej wpływ zarówno na „soma” jak i „psyche” pacjentów.

BIBLIOGRAFIA:

1. Casanueva FF, Molitch ME, Schlechte JA, et al. Guidelines of the Pituitary Society for the diagnosis and management of prolactinomas. *Clin Endocrinol (Oxf)*. 2006;65(2):265-273. doi: 10.1111/j.1365-2265.2006.02562.x.
2. Melmed S, Casanueva FF, Hoffman AR, et al. Diagnosis and treatment of hyperprolactinemia: an Endocrine Society clinical practice guideline. *J Clin Endocrinol Metab*. 2011;96(2):273-288. doi: 10.1210/jc.2010-1692.
3. Sobrinho LG. Neuropsychiatry of prolactin: causes and effects. *Baillieres Clin Endocrinol Metab*. 1991;5(1):119-142. doi: 10.1016/s0950-351x(05)80100-4.
4. Mitani S, Amano I, Takatsuru Y. High prolactin concentration during lactation period induced disorders of maternal behavioral in offspring. *Psychoneuroendocrinology*. 2018;88:129-135. doi: 10.1016/j.psychneuen.2017.12.006.
5. Fava GA, Fava M, Kellner R, et al. Depression hostility and anxiety in hyperprolactinemic amenorrhea. *Psychother Psychosom*. 1981;36(2):122-128. doi: 10.1159/000287535.
6. Fava M, Fava GA, Kellner R, et al. Depression and hostility in hyperprolactinemia. *Prog Neuropsychopharmacol Biol Psychiatry*. 1982;6(4-6):479-482. doi: 10.1016/s0278-5846(82)80133-4.
7. Fava M, Fava GA, Kellner R, et al. Psychological correlates of hyperprolactinemia in males. *Psychother Psychosom*. 1982;37(4):214-217. doi: 10.1159/000287575.
8. Fava M, Fava GA, Kellner R, et al. Psychosomatic aspects of hyperprolactinemia. *Psychother Psychosom*. 1983;40(1-4):257-262. doi: 10.1159/000287773.
9. Reavley A, Fisher AD, Owen D, et al. Psychological distress in patients with hyperprolactinaemia. *Clin Endocrinol (Oxf)*. 1997;47(3):343-348. doi: 10.1046/j.1365-2265.1997.2701073.x.
10. Sobrinho LG. Emotional aspects of hyperprolactinemia. *Psychother Psychosom*. 1998;67(3):133-139. doi: 10.1159/000012273.
11. Sobrinho LG. Psychopathology in endocrine disorders: why so persistent after the cure? *Psychother Psychosom*. 2004;73(2):65-67. doi: 10.1159/000075536.
12. McEwen BS, Stellar E. Stress and the individual. Mechanisms leading to disease. *Arch Intern Med*. 1993;153(18):2093-2101.
13. Sonino N, Guidi J, Fava GA. Psychological aspects of endocrine disease. *J R Coll Physicians Edinb*. 2015;45(1):55-59. doi: 10.4997/JRCPE.2015.113.
14. McEwen BS. Physiology and neurobiology of stress and adaptation: central role of the brain. *Physiol Rev*. 2007;87(3):873-904. doi: 10.1152/physrev.00041.2006.
15. Sonino N, Navarrini C, Ruini C, et al. Life events in the pathogenesis of hyperprolactinemia. *Eur J Endocrinol*. 2004;151(1):61-65. doi: 10.1530/eje.0.1510061.
16. Sobrinho LG. Prolactin, psychological stress and environment in humans: adaptation and maladaptation. *Pituitary*. 2003;6(1):35-39. doi: 10.1023/a:1026229810876.
17. Schaller B. Gender-related differences in prolactinomas. A clinicopathological study. *Neuro Endocrinol Lett*. 2005;26(2):152-159.
18. Cao C, Wen W, Liu B, et al. Theta oscillations in prolactinomas: Neurocognitive deficits in executive controls. *Neuroimage Clin*. 2020;28:102455. doi: 10.1016/j.nicl.2020.102455.
19. Tkaczuk-Wlach J, Sobstyl M, Chołubek-Robak D, et al. Hiperprolaktynemia. *Menopause Review* 2009;8(2):112-115.
20. Zhou WJ, Ma SC, Zhao M, et al. Risk factors and the prognosis of sexual dysfunction in male patients with pituitary adenomas: a multivariate analysis. *Asian J Androl*. 2018;20(1):43-49. doi: 10.4103/aja.aja_18_17.
21. Corona G, Mannucci E, Jannini EA, et al. Hypoprolactinemia: a new clinical syndrome in patients with sexual dysfunction. *J Sex Med*. 2009;6(5):1457-1466. doi: 10.1111/j.1743-6109.2008.01206.x.
22. Ferreira MF, Sobrinho LG, Pires JS, et al. Endocrine and psychological evaluation of women with recent weight gain. *Psychoneuroendocrinology*. 1995;20(1):53-63. doi: 10.1016/0306-4530(94)e0041-7.

23. Sobrinho LG, Horseman ND. Prolactin and human weight disturbances: A puzzling and neglected association. *Rev Endocr Metab Disord.* 2019;20(2):197-206. doi: 10.1007/s11154-019-09503-1.
24. Pereira HS, Naliato EC, Moraes AB, et al. Body self-image disturbances in women with prolactinoma. *Braz J Psychiatry.* 2020;42(1):33-39. doi: 10.1590/1516-4446-2018-0325.
25. Acharya SV, Gopal RA, Bandgar TR, et al. Clinical profile and long term follow up of children and adolescents with prolactinomas. *Pituitary.* 2009;12(3):186-189. doi: 10.1007/s11102-008-0149-8.
26. Ordaz DL, Thompson JK. Gynecomastia and psychological functioning: A review of the literature. *Body Image.* 2015;15:141-148. doi: 10.1016/j.bodyim.2015.08.004.
27. Studerus E, Ittig S, Beck K, et al. Relation between self-perceived stress, psychopathological symptoms and the stress hormone prolactin in emerging psychosis. *J Psychiatr Res.* 2021;136:428-434. doi: 10.1016/j.jpsychires.2020.06.014.
28. Lally J, Ajnakina O, Stubbs B, et al. Hyperprolactinaemia in first episode psychosis - A longitudinal assessment. *Schizophr Res.* 2017;189:117-125. doi: 10.1016/j.schres.2017.07.037.
29. Aston J, Rechsteiner E, Bull N, et al. Hyperprolactinaemia in early psychosis-not only due to antipsychotics. *Prog Neuropsychopharmacol Biol Psychiatry.* 2010;34(7):1342-1344. doi: 10.1016/j.pnpbp.2010.02.019.
30. Riecher-Rössler A, Rybakowski JK, Pflueger MO, et al. EUFEST Study Group. Hyperprolactinemia in antipsychotic-naïve patients with first-episode psychosis. *Psychol Med.* 2013;43(12):2571-2582. doi: 10.1017/S0033291713000226.
31. González-Blanco L, Greenhalgh AMD, Garcia-Rizo C, et al. Prolactin concentrations in antipsychotic-naïve patients with schizophrenia and related disorders: A meta-analysis. *Schizophr Res.* 2016;174(1-3):156-160. doi: 10.1016/j.schres.2016.03.018.
32. Bancroft J, O'Carroll R, McNeilly A, et al. The effects of bromocriptine on the sexual behaviour of hyperprolactinaemic man: a controlled case study. *Clin Endocrinol (Oxf).* 1984;21(2):131-137. doi: 10.1111/j.1365-2265.1984.tb03452.x.
33. Buckman MT, Kellner R. Reduction of distress in hyperprolactinemia with bromocriptine. *Am J Psychiatry.* 1985;142(2):242-244. doi: 10.1176/ajp.142.2.242.
34. Rocco A, Mori F, Baldelli R, et al. Effect of chronic bromocriptine treatment on psychological profile of patients with PRL-secreting pituitary adenomas. *Psychoneuroendocrinology.* 1993;18(1):57-66. doi: 10.1016/0306-4530(93)90055-p.
35. De Sousa SMC, Baranoff J, Rushworth RL, et al. Impulse Control Disorders in Dopamine Agonist-Treated Hyperprolactinemia: Prevalence and Risk Factors. *J Clin Endocrinol Metab.* 2020;105(3):dgz076. doi: 10.1210/clinem/dgz076.
36. Ioachimescu AG, Fleseriu M, Hoffman AR, et al. Psychological effects of dopamine agonist treatment in patients with hyperprolactinemia and prolactin-secreting adenomas. *Eur J Endocrinol.* 2019;180(1):31-40. doi: 10.1530/EJE-18-0682.
37. Almanzar S, Zapata-Vega MI, Raya JA. Dopamine agonist-induced impulse control disorders in a patient with prolactinoma. *Psychosomatics.* 2013;54(4):387-391. doi: 10.1016/j.psym.2012.10.002.
38. Thondam SK, Alusi S, O'Driscoll K, et al. Impulse control disorder in a patient on long-term treatment with bromocriptine for a macroprolactinoma. *Clin Neuropharmacol.* 2013;36(5):170-172. doi: 10.1097/WNF.0b013e31829fc165.
39. Ke X, Wang L, Chen M, et al. The side effects of dopamine receptor agonist drugs in Chinese prolactinoma patients: a cross sectional study. *BMC Endocr Disord.* 2022;22(1):97. doi: 10.1186/s12902-022-01009-3.
40. Bancos I, Nannenga MR, Bostwick JM, et al. Impulse control disorders in patients with dopamine agonist-treated prolactinomas and nonfunctioning pituitary adenomas: a case-control study. *Clin Endocrinol (Oxf).* 2014;80(6):863-868. doi: 10.1111/cen.12375.
41. van der Meulen M, Zamanipoor Najafabadi AH, Lobatto DJ, et al. Healthcare utilization and costs among prolactinoma patients: a cross-sectional study and analysis of determinants. *Pituitary.* 2021;24(1):79-95. doi: 10.1007/s11102-020-01089-1.
42. Andela CD, Niemeijer ND, Scharloo M, et al. Towards a better quality of life (QoL) for patients with pituitary diseases: results from a focus group study exploring QoL. *Pituitary.* 2015;18(1):86-100. doi: 10.1007/s11102-014-0561-1.

PSYCHOLOGICZNY WPŁYW REKLAM NA DZIAŁANIE LUDZI

Moroz Anna,
magister socjologii
Doktorantka w Instytucie Socjologii
Uniwersytet w Białymstoku, Polska
anna.moroz@tlen.pl

„Reklamy są nieodłącznym elementem współczesnej rzeczywistości. Towarzyszą nam w domu i w pracy, w środkach komunikacji miejskiej i na ulicach, przy lekturze codziennej prasy, podczas oglądania telewizji, a także przeglądania stron internetowych. Tworzone są po to, by informować i wychwalać, interesować i inspirować, bawić i zaskakiwać. Przede wszystkim jednak mają za zadanie przekonywać do zakupu określonych towarów lub usług” [1, s.3].

W niniejszym artykule skupiam się na wpływie reklam na ludzkie zachowania, tj. na ich perswazyjnym charakterze. Interesuje mnie odwoływanie się do emocji konsumenta, a przede wszystkim czy czynnik ten determinuje większą podatnością na komunikaty. Łączy się z tym również zagadnienie nieświadomego odbioru reklam, a więc przekaz podprogowy. Ponadto, na podatność konsumenta może mieć wpływ jego wiek, przez co czynnik ten należy uwzględnić analizując przeciwstawianie się perswazyjnemu wpływowi reklamy. Mówiąc o „psychologicznym wpływie reklamy” mam również na myśli motywację konsumenta, a dokładnie czy wynika ona z własnych potrzeb, czy też potrzeby te są kreowane przez dany przekaz.

Definiując czym właściwie jest reklama, według Mariana Golki „reklamą jest każdy płatny sposób nieosobistego prezentowania i popierania zakupu towarów (usług, idei) przy pomocy określonych środków, w określonych ramach prawnych i w określonych warunkach, wraz z podawaniem informacji o samych towarach, ich zaletach, ewentualnie cenie, miejscach i możliwościach realizacji zakupu” [2, s. 13]. Według definicji Harrisa i Seldona, reklama to rodzaj „komunikatu publicznego przeznaczony do rozpowszechniania informacji o komercyjnych towarach i usługach z perspektywą promocji sprzedaży” [3, s. 40]. Można przez to powiedzieć, że celem komunikatu reklamowego jest, po pierwsze, rozpowszechnianie informacji o towarach, czyli komunikowanie komuś czegoś. Po drugie zaś przekonywanie, nakłanianie odbiorcy do przyjęcia określonego sądu, zachęcanie do podjęcia konkretnego działania, czyli wywieranie realnego wpływu na odbiorcę przez perswazję.

Cechami reklamy jest z pewnością jej publiczność i multimedialność oznaczająca, że przekaz jest wielokanałowy i wielokodowy. Komunikat reklamowy posługuje się takimi samymi środkami przekazu i kodami jak inne formy współczesnej kultury masowej – teledyski, komiksy, programy rozrywkowe. Do celów tych wykorzystuje film, fotografię, malarstwo, rysunek, piosenkę. Z kolei komercyjność reklamy oznacza, że jest ona związana z przepływem pieniędzy. Reklama jest również aktem komunikacji, angażującym nadawcę i odbiorcę, między którymi następuje przekaz informacji. Celem tej komunikacji jest skłonienie odbiorcy do działania, jest więc to osiągnięta przez perswazję zmiana przekonań odbiorcy [4, s. 25].

Wskazując na stosunek Polaków do reklam, według badań CBOS-u, „decydowana większość Polaków (86%) nie lubi reklam, a tylko co ósmy (13%) ma do nich pozytywny stosunek. Największa grupa respondentów (48%) czuje się przymuszana do oglądania lub wysłuchiwanie reklam, mimo że za nimi nie przepada, a blisko dwie piąte (38%) nie lubi reklam, dlatego też unika ich oglądania i słuchania” [1, s.6]. Można przez to powiedzieć, że reklama częściej wzbudza emocje negatywne niż pozytywne. Dzieje się tak od początku lat dziewięćdziesiątych, co może wynikać z niemożności uniknięcia ich oglądania czy słuchania. Ludzie mają zwykle jasno sprecyzowane oczekiwania wobec reklam: za-

dają konkretnych informacji o towarze, przez co nie chcą, by przesadnie podkreślać jego zalety. W badaniach CBOS-u większość ankietowanych dostrzega zagrożenia płynące z reklamy zarówno dla dzieci, jak i dla dorosłych (por. CBOS kom. nr. 4428).

Analizując wymiar emocjonalny komunikatów reklamowych warto zauważyć, że w wielu reklamach przyjmowane jest właśnie takie podejście, tj. oddziaływanie na emocje odbiorców. Widoczne jest to zwłaszcza w reklamach różnych gatunków bezalkoholowych napojów chłodzących. „(...) poszczególne gatunki coli aż tak bardzo się nie różnią, wielu ludzi podczas zakupu nie bierze pod uwagę obiektywnych właściwości tych napojów. Z tego powodu reklamy wody mineralnej nie eksponują faktów i liczb. Jak zauważył jeden ze specjalistów od reklamy »Chodzi o to, że programy reklamowe wody sodowej w rzeczywistości nie mają nic do powiedzenia«. Zamiast podawania faktów, reklamy wody odwołują się do emocji, próbując skojarzyć poczucie podniecenia, młodości, energii i atrakcyjności seksualnej ze znakiem firmowym producenta” [5, s. 48].

Doskonałym przykładem skutecznej reklamy odwołującej się do emocji jest reklama środka antyseptycznego wykorzystywanego w leczeniu infekcji gardła o nazwie „Listerin” z 1936 roku. Gerard Lambert, właściciel przedsiębiorstwa, postanowił promować produkt jako środek do pielęgnacji jamy ustnej, jednak w tym czasie nikt nie stosował takich środków, a nawet nie wiadziiano, że takowe istnieją. Tym samym Lambert wymyślając lekarstwo, wymyślił chorobę. Hasłem reklamowym stało się zdanie: „Ona chwyciła bukiet, ale nigdy nie zdobyła narzeczonego. Nigdy tego nie stosowałaś? – Cóż za próżność, pozbądź się halitozy z pomocą Listeriny”. Przedmiotowa reklama skutecznie przyczyniła się do tego, że problem cuchnącego oddechu nabrał znaczenia osobistego, a odwołanie się strachu i obaw przyniosło zamierzone efekty. W efekcie Lambert osiągnął sukces odwołując się do wstydu konsumentów [5, s. 349].

Wiele reklam odwołuje się do emocji poprzez kojarzenie produktów z uczuciami i wartościami. Przykładem są reklamy rozmów telefonicznych do odległych miejsc. Sama sytuacja nie wzbudza w ludziach głębokich uczuć aż do czasu, kiedy zobaczą reklamę, w której mężczyzna dzwoni do dawno niewidzianego brata, aby powiedzieć mu, że go kocha i za nim tęskni. Z logicznego punktu widzenia nie ma tu nic przekonującego, jednak poprzez kojarzenie pozytywnych emocji z produktem, reklama może zmienić neutralny towar w taki, który wywołuje uczucia nostalgii, miłości, ciepła i ogólnej życzliwości. Należy zaprezentować bodziec (np. atrakcyjne obrazy, uspokajające słowa), razem z innym, który ma sprawić, aby właśnie z nim kojarzono wymienione emocje (np. zdjęcie określonego samochodu) [5, s. 351].

Zdaniem Wojciecha Budzyńskiego, odpowiednie użycie koloru w reklamie pobudza i ułatwia percepcję odbiorcy. Powinno się przy tym wykorzystywać psychologiczne właściwości kolorów. Przykładowo czerwień uważana jest za kolor aktywny, pobudzający, kojarzona jest także z solidarnością i dobrą jakością towaru – jest stosowana często przy reklamie samochodów. Kolor niebieski działa uspokajająco, wywołuje wrażenie czystości – stosowany jest przy reklamie środków czystości czy proszków do prania. Również muzyka w reklamie ma nie tylko uprzyjemnić jej odbiór, lecz również psychologicznie oddziaływać na konsumentów. Dzieje się tak, ponieważ zastosowanie muzyki ułatwia tworzenie pozytywnych postaw wobec produktów, co oddziałuje przede wszystkim na sferę emocjonalną. Łatwo wpadające w ucho piosenki, w których powtarzana jest marka produktu, ułatwiają zapamiętywanie i przypomnienie o produkcie. W celach reklamowych są wykorzystywane również znane utwory muzyczne w wersji oryginalnej lub przetworzonej, np. reklama proszku „E” z piosenkami „W poniedziałek”, „Małgośka”. Muzyka wprowadza konsumenta w pozytywny stan emocjonalny, nastawiając go przychylnie do reklamowanego produktu. Komunikuje ona emocje w sposób szybszy i bogatszy niż słowa. Emocje wzbudzane przez muzykę w reklamie to zwykle radość, przyjemność, romantyczność, miłość, humor, tajemniczość. Wynika to z łatwości generowania pozytywnych emocji poprzez muzykę, te z kolei są przenoszone na reklamowany produkt, co skutkuje jego pozytywną oceną [6].

Innym odwołaniem do emocji, jest używanie w komunikacie reklamowym humoru. Humor przyciąga uwagę oraz powoduje pozytywne ustosunkowanie wśród odbior-

ców. Co więcej, niektórzy specjaliści uważają, że zastosowanie humoru zwiększa zakres akceptacji i wielkość efektu perswazyjnego. Nawet emocja strachu może być wykorzystana w celu wyeksponowania produktu i zwrócenia na niego uwagi konsumentów. W tego typu reklamach przoduje firma Benetton. Przykładem są fotografie poplamionych krwią ubrań bośniackich żołnierzy i napisy HIV-positive [7, s. 270].

Powyższe wskazuje na to, że komunikaty emocjonalne silnie oddziałują na konsumentów. Zastosowanie komunikatu o charakterze emocjonalnym przyczynia się do kształtowania postaw wobec produktu poprzez wytworzenie pozytywnego wartościowania jego stosowania (np. „Szczęśliwe życie we dwoje”), albo negatywnego wartościowania nieużywania produktu przez pięćdziesiąt milisekund, odbiorca nie będzie w stanie go zauważyć. Jeśli zwiększy się czas ekspozycji, w pewnym momencie wyraz „przekroczy” próg i trafi do świadomej uwagi.

Kolejną interesującą mnie płaszczyzną są reklamy podprogowe i ich wpływ na nasze zachowanie. Koncepcja reklamy podprogowej opiera się na pojęciu progu. Podprogowość oznacza znajdowanie się poniżej granicy lub progu świadomości. Jeśli wyraz jest wyświetlany na ekranie przez pięćdziesiąt milisekund, odbiorca nie będzie w stanie go zauważyć. Jeśli zwiększy się czas ekspozycji, w pewnym momencie wyraz „przekroczy” próg i trafi do świadomej uwagi.

Naukowcy zakładali, że reklama podprogowa działa tuż poniżej progu świadomości, ponieważ gdyby działała znacznie poniżej progu, nie byłaby skuteczna. Przyjmowano, że ekspozycja powinna być wystarczająco długa, by ludzie mogli nieświadomie zarejestrować komunikat, ale nie na tyle długa, by dotarł on do świadomości. Badania wykazały jednak, że nie istnieje nic takiego jak absolutna wartość podprogowa, poniżej której świadomość nie odbiera bodźców, ani wartość ponadprogowa, na którą zareagujemy w sposób świadomy. Co więcej, progowe wartości bodźców mogą się zmieniać u człowieka z dnia na dzień, a nawet z godziny na godzinę. Dzieje się tak m.in. dlatego, że czasem jesteśmy bardziej uważni, a czasami mniej. Wynika to ze zmęczenia, braku snu, konsumowania używek takich jak alkohol czy kofeina. Ponadto ludzie mogą się różnić między sobą wartością progu. Nie wydaje się możliwe, by osoba przygotowująca reklamę mogła precyzyjnie trafić w wartość progową lub podprogową – by komunikat trafił do wszystkich, musiałyby być eksponowany w dość długim okresie, jednak w takiej sytuacji u wielu osób nastąpiłoby przekroczenie progu i bodziec przestałby być bodźcem podprogowym. W związku z powyższym mitem jest reklama podprogowa w pierwotnym sposobie jej pojmowania [8].

Istnieją dowody na to, że powierzchniowe przetwarzanie – lub tzw. reklamy podprogowe – mogą zaktywizować podstawowe potrzeby, np. przypomnieć, że jesteśmy głodni, czy spragnieni, lub też odczuwamy popęd seksualny. Taka sytuacja niczym się jednak nie różni od zwykłej reklamy. Nawet przy niskim poziomie świadomego przetwarzania, można nam przypomnieć o tym, że chce się nam jeść czy pić. W ten sposób właściciel kina może zwiększyć sprzedaż napojów lub przekąsek, ale nie może skierować naszej uwagi na takie konkretne produkty jak Coca-Cola czy Popcorn – o ile nie są to jedyne produkty oferowane do sprzedaży [8].

Jeśli reklama podprogowa jest mitem, to dlaczego mit ten podtrzymywany był tak długo? Powodem tego może być fakt, że w niektórych krajach wprowadzono ustawy zabraniające stosowania tego typu reklam. Uchwalając takie ustawy niejako potwierdzono niezbadane przekonania dotyczące reklamy podprogowej. W ten sposób stworzono dowód, że istnieje coś takiego jak skuteczne oddziaływanie podprogowe, przez co mit ten „ochroniono” i wzmocniono. Należy podkreślić, że im większa uwaga zwracana na komunikat i świadome jego przetwarzanie, tym łatwiej jest ten komunikat odtworzyć. Reklama, która odbierana jest przy płytkim przetwarzaniu jest mało efektywna i działa słabiej niż reklama, która angażuje odbiorców na wyższym poziomie świadomości [9].

Nie ma naukowego dowodu na to, że wmontowanie w reklamę np. ukrytych obrazów seksualnych zwiększa sprzedaż danego produktu. Niemniej jednak twórcy re-

klam przemycając komunikaty seksualne, takie jak słowo „sex”, ponadto męskie i kobiece genitalia są niemal we wszystkich produktach. Publicznie argumentuje się, że komunikaty te wprawiają ludzi w lepszy nastrój i skłaniają do skupienia uwagi na reklamie [5, s. 654].

Głównym argumentem przeczącym skuteczności komunikatów podprogowych w reklamach jest to, że tak naprawdę nie ma potwierdzonych dowodów na to, że ten rodzaj komunikatów ma jakikolwiek wpływ na zachowanie ludzi. „Ukryta zachęta, by jeść prażynki, nie skłoni nikogo do ustawienia się w kolejce liczącej więcej osób niż zwykle, natomiast polecenia podprogowe zawarte na taśmach z samopomocą nie pomagają ani rzucić palenia, ani pozbyć się kilku kilogramów nadwagi. (...) Byłoby wspaniale, gdybyśmy mogli ulepszyć samych siebie, słuchając po prostu muzyki popprzetykanej komunikatami podprogowymi, lecz niestety, zarówno to badanie jak i inne pokazują, iż taśmy z sygnałami podprogowymi nie są skuteczniejsze w magicznym rozwiązywaniu naszych problemów niż patentowane lekarstwa czy wizyty u astrologa” [5, s. 655]. Histeria wokół komunikatów podprogowych przesłania istotę samego reklamowania: reklamy mają silniejszy wpływ, gdy możemy je odbierać świadomie.

Analizując wpływ reklam na działania ludzi, warto uwzględnić również czynnik jakim jest wiek odbiorców komunikatów reklamowych. Według badań CBOS-u ogromna większość ankietowanych (80%, od roku 1997 wzrost o 20 punktów procentowych) uważa, że robienie reklam kierowanych do dzieci jest niewłaściwe, przy czym ponad dwie piąte (44%) wyraża tę opinię w sposób zdecydowany [1, s. 11]. W tym samym komunikacie czytamy również, że w dyskusjach dotyczących spraw etycznych związanych z działalnością reklamową często podnoszona jest kwestia reklam adresowanych wyłącznie do najmłodszych. Dzieci są świetnymi odbiorcami reklam i obecnie znaczącą grupą potencjalnych konsumentów, jednak tworzenie reklam skierowanych bezpośrednio do nich budzi szereg zastrzeżeń, nie tylko natury etycznej.

Należy pamiętać, że dziecko kształtując swój obraz świata jest całkowicie nieodporne na działanie reklam, a ich perswazyjna siła może mieć znaczącą przewagę nad racjonalnymi argumentami rodziców. W związku z tym powstały przepisy, które do pewnego stopnia regulują tworzenie reklam skierowanych do dzieci, zakazując m.in. opierania przekazu na łatwości nieletnich odbiorców. Znaczny odsetek badanych (85%) ma poczucie, że pod wpływem reklam dzieci często wymuszają na rodzicach zakupy towarów, na które oni nie mają pieniędzy. Opinie w tej kwestii właściwie nie zmieniają się od lat. Tylko co jedenasty respondent (9%) twierdzi, że dzięki reklamom adresowanym do dzieci rodzice dowiadują się, co mogą kupić swoim pociechom [1, s. 10]. Czy w związku z tym faktycznie jest tak, że im młodszy konsument, tym bardziej jest on podatny na komunikaty reklamowe? Z pewnością powyższe badania są jedną z przesłanek, by tak sądzić.

Jak utrzymuje Anna Jachnis, cechą dzieci jako konsumentów jest duża sugestywność i brak możliwości przeciwstawiania się wpływowi perswazji. Dzieci nie odbierają reklam w taki sam sposób jak dorośli, a trudności dostarcza im rozróżnienie rzeczywistości od fantazji. Mają one też trudność w różnicowaniu między programem telewizyjnym, a reklamą. Charakterystycznymi cechami dzieci jako odbiorców reklam jest obniżona zdolność do przetwarzania informacji o produkcie, traktowanie treści przekazywanych przez reklamę jako rzeczywistych, obniżony krytycyzm w stosunku do reklam, brak zrozumienia intencji perswazji, podatność na wpływ modelowania, brak możliwości obrony przed perswazją [7, s. 365]. Powyższe przemawia za tym, że dzieci są znacznie bardziej podatne na komunikaty reklamowe niż dorośli, dlatego też w omawianym przypadku wysokie znaczenie winno być przypisywane etyce reklamy. Prawidłowo skonstruowane reklamy dla dzieci powinny preferować informacje konkretne, unikać fantazji, nie sugerować, że dzieci będą lepsze od innych poprzez posiadania produktu, nie używać modeli do naśladowania, nie stwarzać konfliktów na linii dziecko – rodzic [7, s. 366].

Ostatnia kwestia, którą chciałabym poruszyć, dotyczy motywacji konsumentów i ich kreowania. Jak czytamy w komunikacie CBOS-u: „W ostatnich kilkunastu latach wzrósł odsetek osób, które twierdzą, że dzięki reklamom ludzie kupują rzeczy, których tak naprawdę nie potrzebują” [1, s. 15]. W tym miejscu wróć do przypadku Lamberta,

który stworzył środek do pielęgnacji jamy ustnej. Jak opisywałam wyżej, dzięki kampanii reklamowej Lambert stworzył problem o nazwie halitoza, który stał się ważnym problemem osobistym dla wielu osób. Faktycznie „halitoza” „(...) nie jest to nic więcej niż fantazja, medycznie brzmiąca nazwa wymyślona przez Gerarda Lamberta i jego zespół zajmujący się reklamą po to, aby sugerowała straszną chorobę, której musimy unikać za wszelką cenę – idąc do najbliższej apteki i zaopatrując się w środek do pielęgnacji jamy ustnej” [5, s. 349]. Opisana historia to doskonały przykład potrzeby wykreowanej przez reklamę i podatności konsumentów na kreację potrzeb.

Podobne reklamy zostały zaprojektowane i powielone, aby za ich pomocą stworzyć nowe rynki zbytu dla wielu produktów, w większości związanych z higieną osobistą lub zdrowiem. Dotyczy to np. środków odwanających okolice ciała pod pachami, odwanających mydeł, preparatów uzupełniających witaminy, otrębów owsianych, olejów z ryb i wielu innych. Tego rodzaju kampanie reklamowe działają poprzez przekonywanie ludzi, że mają oni problem o dużym znaczeniu osobistym i że reklamowany produkt może go rozwiązać. W związku z tym w wielu reklamach próbuje się kształtować postawy przez odwołanie się np. do emocji – co opisywałam wyżej. Pokazuje to, że motywacje konsumenta mogą być wynikiem potrzeb wykreowanych. Niemniej jednak reklama może odwoływać się również do już istniejącej motywacji konsumenta, tworząc przy tym nowe potrzeby. Powyższe łączy się ze zjawiskiem nieświadomej motywacji konsumentki – chodzi o odwoływanie się do potrzeb wtórnych, co ma zwykle miejsce w przypadku reklam odzieży, samochodów, kosmetyków, alkoholi.

Reklama motocykla Honda Shadow („mocny w drodze”) odwołuje się do mocy i męskiej potrzeby dominacji, przedstawiając mężczyznę w ciemnych dżinsach, skórzanym kurtce i w czarnym kasku pędzącego na motocyklu. Innym przykładem jest reklama prasowa odkurzacza Panasonic. Odwołuje się ona do potrzeby przynależności i miłości, potrzeby dbałości o zdrowie i porządku oraz opieki i opieki, tworząc przy tym nowe potrzeby. Powyższe łączy się ze zjawiskiem nieświadomej motywacji konsumentki – chodzi o odwoływanie się do potrzeb wtórnych, co ma zwykle miejsce w przypadku reklam odzieży, samochodów, kosmetyków, alkoholi.

Reasumując, reklamy mają za zadanie uświadamiać nam jacy jesteśmy i czego potrzebujemy, z pewnością kreują one również nasze potrzeby. Z jednej strony je tworzą, z drugiej wydobywają z nas potrzebę, by się określić i zdefiniować. Jak pisze Ewa Szczesna: „Konstruowanie świata przedstawionego jako odpowiedzi na pragnienia, gust odbiorcy jest podstawą wszelkich działań perswazyjnych reklamie. W efekcie współczesny człowiek może się przejrzeć w reklamie jak w zwierciadle. Przekaz reklamowy, nadając naszym pragnieniom postać cielesną, ukazując ich realizację, przesuwają je ze sfery marzeń w sferę dążeń codziennosci” (10, s. 359).

Reklama wdraża w odbiorców pewne schematy, do których chcąc się doposażyć, muszą oni nabyć produkt. Ponadto, choć w zwykłej sytuacji dany produkt nie zainteresowałby odbiorcy, to chcąc czuć się jak osoba w reklamie, tj. być szczęśliwy, uśmiechnięty, wolny, zdrowy, nieskrępowany – nabywa on dany produkt. Potwierdza to, że motywacja konsumenta w dużym stopniu wynika z potrzeb wykreowanych, jak w przypadku płynu do płukania ust Listerine. Z drugiej strony potrzeba miłości czy wolności może być głęboko ukryta, a reklama jedynie ją wyzwała, pokazując co zrobić, aby doznać tych uczuć. Czynione jest to za sprawą pewnej kreacji: nowej marki samochodu czy perfum. Tym samym trudno jest rozgraniczyć, na ile potrzeby odbiorców są sztucznie wykreowane, a na ile wynikają z realnych, wewnętrznych stanów jednostek.

Na zakończenie odwołam się do komunikatu CBOS z 2005 roku: „W opinii publicznej problemem są reklamy przedstawiające nieautentyczny obraz świata. Ponad dwie piąte Polaków uważa, że jest dużo reklam zawierających nieprawdziwe informa-

cje na temat reklamowanych produktów, a niewiele mniejsza grupa sądzi, że dużo reklam pokazuje świat nierealny, niedostępny dla przeciętnego widza” [11, s. 10]. Pomimo tak negatywnego postrzegania reklam nie można nie zgodzić się ze stwierdzeniem, że wpływają one na nasze zachowania, działania i przede wszystkim wybory konsumenckie. Kwestia tego, czy odbiór reklamy jest zawsze świadomy, czy przekaz racjonalny kłóci się z emocjonalnym nie jest tak istotna, gdyż żyjąc w czasach komercjalizacji oraz kultury masowej, psychologiczny wpływ reklamy na ludzi jest faktem. Potwierdzić to mogą z pewnością rzesze specjalistów stojących za sukcesem wielu ogólnościatowych kampanii reklamowych.

LITERATURA

1. http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2011/K_016_11.PDF Dostępny w dniu 01.06.2022.
2. Golka, M.: *Świat reklamy*, Warszawa 1994.
3. Harris, R., Seldon, A.: *Advertising and the public*, London 1962.
4. Lewiński P.: *Retoryka reklamy*, Wrocław 1999.
5. Aronson E.: *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Warszawa 1997.
6. Budzyński W.: *Reklama. Techniki skutecznej perswazji*, Warszawa 2007.
7. Jachnis A.: *Psychologia konsumenta*, Bydgoszcz 2007.
8. Sutherland M.: *Reklama a umysł*, Warszawa 2003.
9. Makowski M.: *Perspektywy reklamy podprogowej*, „Marketing w Praktyce”, Nr 1(59), 2003.
10. Szczęsna E.: *Poetyka reklamy*, Warszawa 2001.
11. http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2005/K_114_05.PDF Dostępny w dniu 01.06.2022.

PEDAGOGY

THE INFLUENCE OF DISCUSSION TOPICS AND SPEAKING ACTIVITIES ON LANGUAGE ANXIETY AND ENJOYMENT IN CONVERSATION CLASSES

Ksepka Katarzyna

*2nd year English Studies, University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland
Student Research Association Anglo-Cooltura Juniors
katarzyna.ksepka@student.uwm.edu.pl*

Supervisor –

Halszka Leleń, PhD. Department of English Studies

INTRODUCTION

The aim of this paper is to research the level of students' foreign language enjoyment (FLE) and foreign language classroom anxiety (FLCA) in Conversation classes done within the Practical English group of subjects in the second year of undergraduate English Philology. We aim to determine how discussion topics and speaking activities influence these factors (both FLE and FLCA). Because of the breadth of this topic, it is necessary to stress the specific context of the conducted research, which was done within the framework of qualitative studies based on the survey conducted among the students of second year of English Studies at the University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland after their completion of the English as a Foreign Language Conversation classes course that took 90 minutes a week in the academic year 2021-2022. This particular course is part of a larger group of Practical English classes, that comprises Practical Grammar, Academic Writing and Integrated Skills. Apart from researching those aspects so as to draw conclusions about this specific learning context, the study could hopefully serve as a help for foreign language teachers.

LITERATURE REVIEW

The influence of emotions on the learning process has been researched for many years now. Damasio [5] presents neurobiological research that has proven the inseparability of reason and emotion in the brain. Due to the development of such studies, the acknowledgment of strong interdependence of those two phenomena that determines the learning process is growing in the field of education methodology.

Said connection is clearly visible in acquiring a foreign language (FL). Arnold [1] notes the vulnerability of students who experience difficulty in expressing themselves due to their lack of mastery in a given language which seems to lead to all the negative emotions that language acquisition may bring: stress, depression, anger. Those might result in compromising students' optimal learning potential [2]. The notion of Foreign Language Classroom Anxiety (FLCA) is defined as: "a distinct complex of self-perceptions, beliefs, feelings and behaviours related to classroom learning arising from the uniqueness of the language learning process" [10, p.128]. As the definition suggests, learning a foreign language shapes one's self-image. If one's skills are not on a satisfying level, one is prone to experience deterioration of one's self-confidence, resulting in a rather negative approach to learning the FL.

However, the development of positive psychology has affected the course of the

further foreign language teaching methodology research by prompting focus on the positive feelings that emerge during the FL learning and practice. It is often mentioned that attention should be devoted both to ways to overcome issues connected to negative emotions and ways of inducing positive emotions [2]. Foreign Language Enjoyment (FLE), defined as “a complex emotion, capturing interacting dimensions of challenge and perceived ability” [7, p.216] is based on the notion of flow, introduced by Csikszentmihalyi [4] and described as “a state in which people are so involved in an activity that nothing else seems to matter” [4, p.3]. Flow is characterised by a possibility for a task to be completed, focus, clear goals and instant feedback. Csikszentmihalyi [3] observes that the level of challenge that one is faced with must be in line with their skills for the experience of flow to occur, as too big of a challenge could lead one to anxiety while a task which does not pose any challenge to a skilful person may bring boredom. These findings prove extremely beneficial to the FL classroom, as they solidify the stance that the opposite of FLE is lack of engagement, not FLCA. What is more, studies show that FLCA and FLE can, and often do, occur simultaneously [6].

Conversation classes provide a space for students to work on their speaking skills, a component of language competence that has been proven to induce higher levels of FLE than listening, reading and writing [8]. On the other hand, speaking in FL may make one more anxious, as one is more probable to make mistakes, which heightens the level of FLCA, yet is an inevitable part of learning the FL [9]. What many researchers have noted, interesting topics and activities in a classroom seem like an obvious solution of improving students’ FLE, yet the subject strikes as more complex. Questions that ought to be asked should target (1) the choice of topics that could be rendered universally interesting, (2) the options of teachers giving their students the choice of topic, (3) the selection of activities that are most engaging for students. According to Dewaele & MacIntyre [6], activities that the surveyed students found the most fascinating were: role-plays, debates, film-making, games, singing, and others. As far as selecting topics is concerned, some scholars believe that choice has an inherently motivating nature, as it does not restrict the students’ autonomy but gives them space to exercise their intrinsic motivation as well as exhibit their personal diversity [1].

METHODOLOGY

The aim of the research was to investigate the influence of discussion topics and speaking activities on FL students’ language anxiety and language enjoyment in conversation classes. The research was structured around the following research questions:

1. What are the levels of the students’ language anxiety and language enjoyment (FLCA and FLE) in the context of their English as a Foreign Language speaking skills?
2. How do discussion topics affect the students’ levels of classroom language anxiety (FLCA) and language enjoyment (FLE)?
3. How do speaking activities affect the students’ levels of classroom language anxiety (FLCA) and language enjoyment (FLE)?

Description of the course

The course was attended by two groups, with one of them consisting of 18 members, and the other – of 14. The course was 30-hour long, the 90-minute long classes took place once in a week for one semester, ending with a Speaking exam done in pairs. What is vital to note is the level of English proficiency required of the students, which was the B2/C1 level.

As far as the course of classes is concerned, they consisted of discussions about articles and videos on specific topics as well as more spontaneous conversations. There were also classes dedicated to polishing skills of conducting conversations in pairs, classes simulating the exam context with mock-exam activities, and a class that was devoted to mini presentations. When it comes to the discussion topics, the range was varied: productivity, art, fact-checking and many others. Additionally, each topic served as an opportunity for the students to acquire and practise a different speaking strategy, such as: asking follow-up questions, rephrase, or asking for clarification.

The questionnaire

The instrument of the study was a questionnaire comprised of two parts. The first one was a survey created by Dewaele and MacIntyre in 2016, consisting of 17 questions (originally 18, one question had been rendered irrelevant to the subject) to which responses were given on 5-point Likert scales with the anchors *strongly disagree* = 1, *disagree* = 2, *undecided* = 3, *agree* = 4, *strongly agree* = 5 as well as two open-ended questions about the most enjoyable and the most anxiety-inducing events. The questions were put in the right context by changing “a Foreign Language class” into “conversation classes” and applying the past tense. The other part of the questionnaire consisted of additional six open-ended questions:

1. How did conversation classes influence your self-confidence in terms of speaking English?
2. Did any of the topics touched upon during conversation classes particularly help you open up and talk more? What topics and why those?
3. How engaged did you feel while talking about less familiar or less personally relevant topics?
4. Do you think your level of engagement in the conversation classes might have been higher if you could choose the topics to be discussed?
5. How did learning about speaking strategies affect your perception of your speaking skills?
6. How did the activities performed in your conversation classes affect your perception of your speaking skills?

There was one close-ended question as well: “Which other forms of conducting a conversation class might be beneficial to you?” (with options: “group projects”, “dramas”, “presentations”, “debates” and “others”).

This particular form of the questionnaire benefited the qualitative nature of the study and provided a number of thought-provoking entries. Although the part created by Dewaele and MacIntyre has been usually used in quantitative studies [7], the restricted number of participants of this particular study did not allow this instrument to reflect statistical worth, but rather served as a device to measure individual FLE and FLCA of the respondents. Thus, by no means does this paper try to make generalisations about FL learners, but rather show the particular students’ reactions to a specific way of conducting a conversation class. As far as the number of respondents is concerned, the first part of the questionnaire was answered by 13 students, and the second one – by 14.

DISCUSSION

Both the average of FLCA (3.30) and the average of FLE (4.27) turned out to be high, which can be understood in the context of the findings of Dewaele and MacIntyre’s [6] that FLCA and FLE are not the opposite ends of the same spectrum, where the presence of one would mean the absence of the other. Of course, there were students who could be described as paragons of FLCA (scoring significantly higher in FLCA than in FLE) or FLE (scoring significantly higher in FLE than in FLCA), yet most of them scored high both in FLCA and in FLE.

The most enjoyable event

For many of the students, the most enjoyable situation in their conversation course was mini presentations in which they were supposed to teach their teacher something related to their interests. Others mentioned a class in which they had shared their favourite works of art. However, for some, the most enjoyable turned out to be the opportunity to talk to their peers without any restrictions, or to their friends (instead of being paired randomly). Most of the students who mentioned mini presentations or discussing their favourite topics (art, news) enjoyed these moments because of the opportunity to connect with other groupmates and learn more about their tastes and opinions. For some informants, in turn, these events were the most enjoyable and memorable because they got positive feedback from the teacher. Lastly, some students enjoyed said events because of the chance for self-expression.

The most anxiety-inducing event

Unsurprisingly, many students felt the most anxious during the mock exams, as the

level of stress was increased by the awareness of being graded. Meanwhile, another common response was the abovementioned mini presentations. There were various reasons for the heightened level of anxiety during that class: the fear of being misunderstood, the impression of the teacher's negative reception, and not understanding the nature of the task. Another stress-inducing event turned out not to be a one-time situation, but every time a student was asked to answer a question or share their view. These respondents felt *stupid and anxious* and felt like their speech was constantly being judged.

Impact on self-confidence in speaking

The majority of respondents observed an increase in their self-confidence. For a number of them, the course served as an objective confirmation of their speaking skills. At the same time, some pointed out the connection between improving their speaking skills and the increase in their self-confidence. Another important factor of boosting self-confidence was praise received from the teacher. Meanwhile, a number of students claimed that the level of their self-confidence had already been high before starting the course, thus they did not see a significant difference. However, not all the students reported improvement or stability. A student noted being more aware of their mistakes after the course, which contributed to their FLCA.

Topics which helped students open up

When asked about any specific topics that had made them open up, a number of students rendered many of the topics (relationships, grief) personal, yet the reaction to the intimacy of these subjects seemed to have varied. For some, the level of discomfort brought by the topics impeded their FLE, as they did not wish to share such private conversations with *people they were not that close to*. Meanwhile, others perceived said intimacy as helpful and almost therapeutic, for they had had the chance to talk about their own experiences. Other students mentioned less personal topics, like art or technology, which had allowed them to relax and hear their groupmates' ideas.

Commitment and less inspiring topics

Some students admitted the decrease in their attention span, while others had not felt comfortable forming opinions about the topics that they had found less familiar or less personally relevant because, for example, they had not known much about them. Quite a big number of the respondents reported trying to become more interested and engaged by searching for ways in which they could still contribute, even if the topic had been unfamiliar or irrelevant to them. Some of them noted being *forced to talk* by the tasks they had been given, some mentioned trying to listen to others, or speculating. Some individuals reported those topics to have been refreshing and fascinating, and had treated them as opportunities to learn something new.

Topics choice and engagement

The majority of the respondents agreed that they would have been more engaged in the classes if they had had the opportunity to choose discussion topics, as they pointed out universally shared interests, or mentioned that they would have felt *like a total genius* if they could have talked about their hobbies. At the same time, other students noted the challenge of finding a universally interesting topic. A number of students reported the advantage of having the topics set by the teacher, enjoying the intellectual stimulation it had created. Lastly, one person stated that having a choice would not have lowered their level of FLCA.

Learning speaking strategies and classroom activities

The influence of the activity of learning speaking strategies on the students' perception of their speaking skills turned out to divide the students into several groups. The first one noted that learning about them had not contributed to their perception of their speaking skills much, or had not seemed necessary to apply. The next group reported the benefit of those strategies, even though they had been applying them unconsciously before. The last group, the biggest one, found learning those strategies useful, as they had made their speech more structured and understandable.

When faced with a question about activities performed in the class (pair work, mini presentations, answering the teacher's questions) and their influence on the students'

perception of their speaking skills, some students mentioned positive experiences, confirmation of their skills or overcoming adversities. Some learned what their favourite, least stress-inducing activities were: talking to their friends, group work or presentations. However, some respondents mentioned their mistakes, comparing themselves to others, and high levels of anxiety, yet some of them still showed a lot of self-awareness and a strive for self-improvement by pointing out that they knew they should not have felt embarrassed by making mistakes or that they had discovered areas which they should work on.

The last question concerning classroom activities was a close-ended one and it addressed students' suggestions for classroom activities. The students were supposed to choose (or propose) different activities that they would render beneficial to them. The most popular choice turned out to be debates (7 votes), then presentations (6 votes), dramas (3 votes) and lastly – group projects (2). One student suggested short films and another one opted for individual work.

CONCLUSIONS

Causes of FLE

As for the sources of the students' FLE, the majority of the informants pointed at enjoying one another's company and learning about their peers' opinions. Next, it was admitted that the teacher's positive comments about the students had made them enjoy his classes more. Lastly, some students felt that they had been finally able to express themselves. Thus, in order to increase their students' FLE, teachers might consider implementing more opportunities for student-to-student interaction and create a space where, with the FL being the instrument of communication, students can form friendships and connect with one another. Moreover, it could be regarded as beneficial if teachers praised their students' progress regularly, so as to meet their need to be acknowledged by an authoritative specialist. What the study also suggested as advantageous was allowing students to present their ideas and values.

In order to create such a student-beneficial classroom space, teachers could consider more engaging discussion topics, without refraining from the use of more personal issues, as the study proved that introducing such elements might lead students to opening up and enjoying the class more. However, because some respondents felt uncomfortable talking about such sensitive topics, teachers should be considerate and open to altering their discussion topics accordingly to their students' needs. Another obstacle seems to be less familiar or less personally relevant topics, but teachers ought to remember that it is their students' intrinsic motivation that is the key to their FLE. The survey responses demonstrated that a number of students had been motivated by such questions to put effort into finding ways to enjoy such a class. These findings lead to the conclusion that the students who are willing to be engaged will take the responsibility to participate in the class in any way. What is more, the majority of the study participants admitted that being able to choose discussion topics would have increased their enjoyment, thus teachers might find it beneficial to consider giving such a choice to their students. As far as the student-selected classroom activities are concerned, the majority of the respondents chose debates and presentations as the most interesting, which shown their willingness to learn through discussing concrete issues.

Causes of FLCA

FLCA seems inevitable in the learning process, as it naturally accompanies the dissonance between one's actual abilities and what one is expected to be able to perform, yet at the same time is the very factor which may facilitate the student's action towards self-improvement. Some students' levels of self-confidence in speaking English improved as they worked on their mistakes which had been made apparent in the course of the classes, or as they managed to face adversities. Dewaele and MacIntyre [7] compare such a situation to a sport match, in which winning by a landslide may be pleasurable for the winning team, but the game itself might not be very exciting. However, if the chances of both teams are similar, and it is not apparent who was going to win up until the very last second, it must be an engaging game to participate in. This illustration proves that facing FLCA and conquering it can facilitate greater amounts of FLE. However, when FLCA is

heightened, it may lead to deterioration of the emotional state of FL learners. Fortunately, there are ways to prevent such a circumstance.

The first step towards reducing students' FLCA could be creating a safe learning space. Some sources of the respondents' FLCA were: ambiguous tasks, perceived negative reception by the teacher, being misunderstood by other students and the fear of being judged for making mistakes. Thus, it could be understood that if teachers explain tasks clearly, exhibit a positive attitude, remind their students to support one another and to accept that making mistakes is part of learning, then chances are that the level of FLCA will drop. What turned out to have been significantly helpful in lowering the students' FLCA was learning speaking strategies. They make speech more natural and native-like, which helped the majority of the students feel more confident (thus, less anxious). Some people realised that they had been already using those, which might have helped them recognise their already possessed skills and fight the feeling of incompetence. Therefore, teachers might consider including such strategies in their course. As for other classroom activities, their diversity exposed the students to different scenarios which often accelerated their FLCA, but in the end turned out to help them reflect on their skills and pinpoint certain aspects that still needed work. Such process is an inevitable part of learning and students should be reminded of that, especially those who are more anxiety-prone.

Relationship between FLCA and FLE

When discussing FLE and FLCA, it is crucial to be aware of the way they intertwine. No classroom can be free from anxiety and only filled with enjoyment, as those two components are responsible for different aspects of learning a language. Anxiety, despite the disadvantages it often brings, helps students focus on improvement, while enjoyment ensures "playful exploration" [2]. Of course, one ought not to forget about the FLE-paralyzing effect that high levels of FLCA have, as they may cloud positive experiences, prevent troubled students from enjoying the class and, in effect, worsen their relationship with the FL. Thus, it would be most beneficial for teachers to strive for maximising the possibility of FLE while reducing FLCA, inviting their students to an engaging and improvement-oriented classroom.

BIBLIOGRAPHY

1. Arnold, J. (2011). Attention to affect in language learning. *Anglistik. International Journal of English Studies*, 22 (1), 11-22.
2. Arnold, J. & Brown, H. (1999). A map of the terrain. In J. Arnold (Ed.), *Affect in language learning* (pp. 1-24). Cambridge: Cambridge University Press.
3. Csikszentmihalyi, M. (1975). *Beyond boredom and anxiety: The experience of flow in work and play*. San Francisco: Jossey-Bass.
4. Csikszentmihalyi, M. (1990). *Flow: The psychology of optimal experience*. New York: Harper Collins.
5. Damasio, A. R. (1994). *Descartes' Error: Emotion Reason, and the Human Brain*. New York: Avon Books.
6. Dewaele, J.-M., & MacIntyre, P. D. (2014). The two faces of Janus? Anxiety and enjoyment in the foreign language classroom. *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 4(2), 237-274.
7. Dewaele, J.-M., & MacIntyre, P. D. (2016). Foreign Language Enjoyment and Foreign Language Classroom Anxiety. The right and left feet of FL learning? In P. MacIntyre, T. Gregersen, & S. Mercer (Eds.), *Positive Psychology in SLA* (pp. 215-236). Bristol: Multilingual Matters.
8. Dewaele, J.-M., Witney, J., Saito, K., & Dewaele, L. (2018). Foreign language enjoyment and anxiety in the FL classroom: the effect of teacher and learner variables. *Language Teaching Research* 22(6), 676-697.
9. Gregersen, T. (2003) To err is human: A reminder to teachers of language anxious students. *Foreign Language Annals*, 36, 25-32
10. Horwitz, E. K., Horwitz, M. B., & Cope, J. (1986). Foreign language classroom anxiety. *The Modern Language Journal*, 70, 125-132.

WYZWANIA SYSTEMU EDUKACJI W POLSCE WOBEC ATAKU FEDERACJI ROSYJSKIEJ W UKRAINIE

Olszewska-Labędź Beata

PhD, Uniwersytet Ekonomiczny, Kraków

beta.olszewska@interia.pl

Wprowadzenie:

Niczym niezawiniona, nagła i niespodziewana agresja Federacji Rosyjskiej w Ukrainę w lutym 2022 roku, wywołała największe od czasów II wojny światowej strumienie migracyjne ludności, ratującej życie własne i swoich bliskich. Grupy uchodźców, składające się głównie z kobiet, dzieci i osób starszych, kierowały się do państw ościennych, z czego największa ich liczba do Polski. Z pięciu milionów osób, które opuściło Ukrainę, w Polsce schronienie znalazło około 3,6 mln. Sytuacja ta wymusiła na polskim rządzie podjęcie zdecydowanych i szybkich działań, które umożliwią udzielenie pilnej pomocy, m.in. w zakresie edukacji dzieci i młodzieży. Celem artykułu jest przedstawienie zarysu pomocy w obszarze edukacji cudzoziemców z Ukrainy w Polsce, wskazanie na pojawiające się problemy oraz próba nakreślenia rekomendacji na przyszłość.

W dniu 24 lutego 2022 roku o godzinie 3:45 rozpoczęła się rosyjska inwazja w Ukrainie – w Rosji oficjalnie przedstawiana, jako „wojskowa operacja specjalna” (специальная военная операция). Stanowiła ona eskalację wojny, trwającej nieprzerwanie od 2014 roku, kiedy to Federacja Rosyjska dokonała aneksji Krymu. Poprzedzona została żądaniami strony rosyjskiej, dotyczącymi zaprzestania dalszego poszerzania NATO, a także redukcji potencjału militarnego sojuszu Europy Środkowo-Wschodniej do stanu sprzed 1997 roku [1, s.37]. Ponadto, Federacja Rosyjska tłumaczyła swoje działania i zbrojne, koniecznością wyzwolenia dwóch separatystycznych Republiki: Ługańskiej i Donieckiej. Agresję rozpoczęły ataki raketowe, następnie wojska lądowe weszły na terytorium Ukrainy jednocześnie ze wschodu, południa i północy – w tym z terytorium Białorusi [2, s.2]. Tak szeroki zakres rosyjskiej ofensywy oraz ataki na cele cywilne spowodowały gwałtowną, przymusową migrację [2, s.2].

Pierwsze dni agresji rosyjskiej nie przyniosły najędźzcom oczekiwanych sukcesów, między innymi planowanego wcześniej zdobycia Kijowa, jednak wywołały olbrzymie fale uchodźców (3,7 mln), kierujących się do granic państw sąsiadujących z Ukrainą, takich jak: Słowacja, Węgry, Rumunia, Mołdawia, Białoruś, z czego najwięcej do Polski (patrz tabela 1).

Tabela 1. Uchodźcy z Ukrainy w państwach ościennych w okresie 24.02.2022. – 24.03.2022.

Państwo	Liczba	(%) populacji uchodźczej
Białoruś	6341	0,17
Federacja Rosyjska	271254	7,28
Mołdawia	376748	10,11
Polska	2206119	59,21
Rumunia	572 754	15,37
Słowacja	263 939	7,08
Węgry	336 701	9,04
Razem	3 725 806	100,00

Źródło [3, s.2]: C. Żołędowski, Nowi uchodźcy w Europie. Przemieszczenia zewnętrzne z Ukrainy między 24.02. i 24.03.2022., [w:] Inwazja Rosji w Ukrainie. Społeczeństwo i polityka wobec kryzysu uchodźczego w pierwszym miesiącu wojny, red. G. Firlit-Fesnak, E. Jaroszevska, Ł. Łotocki, J. Łukaszewska-Bezulska, M. Oldak, P. Zawadzki, C. Żołędowski, T. Żukowski, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2022, s. 4.

Dla milionów niewinnych osób, wojna, głód, strach, przemoc, czy obawa o życie własne i swoich najbliższych, stały się smutną codziennością oraz przyczyną tej wędrowki.

W pierwszych tygodniach wojny, granicę Polski przekraczało dziennie nawet kilkadziesiąt tysięcy osób. Na dzień 10 czerwca 2022 roku w Polsce schronienie znalazło 3,6 mln uchodźców z Ukrainy, (z czego 1,4 mln, stanowili migranci ekonomiczni, którzy przybyli do Polski przed dniem 24 lutego 2022 roku). W grupie tej znajdowały się głównie kobiety, dzieci i osoby starsze, korzystające z przejść granicznych m.in. w Hrebennem (woj. lubelskie), Medyce i Korczowej (woj. podkarpackie). Następnie kierowane były do punktów recepcyjnych, czasowo zaadaptowanych na te potrzeby hal sportowych, magazynów, centrów handlowych, czy szkół. Uchodźcy z Ukrainy mogli tutaj wypocząć po wyczerpującej podróży (najczęściej drogę tę pokonywano pieszo), skorzystać z pomocy medycznej, zjeść gorący posiłek i zagrazać się, a także otrzymać artykuły higieniczne, czy odzież. W następnej kolejności, podstawionymi autokarami, busami, samochodami prywatnych osób, które zadeklarowały swoje wsparcie, byli oni przewożeni w głąb Polski, gdzie zaferowano im bezpieczne miejsca schronienia.

Polski rząd nie był obojętny na los dzielnie walczącej Ukrainy i cierpienie jej obywateli. W odpowiedzi na trudną sytuację uchodźców, podjął niezbędne kroki w celu dostarczenia szybkiej pomocy osobom potrzebującym. Prace przeprowadzone zostały w bardzo szybkim tempie i już w dniu 7 marca 2022 roku na posiedzeniu Rady Ministrów, przyjęto specjalną ustawę o udzielaniu pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa (Dz. U. 2022 poz. 583). Dokument został opracowany w trybie pilnym pod kierunkiem ministra spraw wewnętrznych i administracji: Mariusza Kamińskiego.

Przepisy tej ustawy, dotyczyły m. in. legalizacji pobytu, wykonywania pracy oraz dostępu do świadczeń, weszło w życie z datą wsteczną, tj. 24 lutego 2022 roku. Na mocy nowelizacji przepisami ustawy zostały objęte również osoby, które wjechały do Polski z Ukrainy przez inne państwa. Osoby te są objęte przepisami ustawy nawet, jeżeli wyjechały z Ukrainy przed 24 lutego, o ile przybyły do Polski po tej dacie [4, s.1].

Dzięki zapisom wyżej wymienionej ustawy, rząd w Polsce umożliwił zaspokojenie podstawowych i najpilniejszych potrzeb uchodźców z Ukrainy. Przybysze mogli korzystać z bezpłatnej komunikacji miejskiej na terenie całej Polski, korzystać z opieki szkolnej i przedszkolnej, a także kontynuować bezpłatną naukę na uczelniach wyższych, otrzymywać bezpłatne świadczenia medyczne. Nadanie numeru pesel, umożliwiło również podjęcie zatrudnienia u pracodawców lub rozpoczęcie prowadzenia własnej działalności gospodarczej. Uchodźcy otrzymali także prawo do ubiegania się o dostęp do pakietów świadczeń socjalnych na niepełnoletnie dzieci, np. program dobry start 300+ (dopłata do przyborów szkolnych na rozpoczęcie roku szkolnego), czy program 500+ (dopłata do bieżących potrzeb dziecka). Z kolei osoby prywatne, które przyjęły pod swój dach uchodźców, mogły liczyć na dopłaty z tego tytułu w wysokości 40,00 zł za jedną osobę początkowo przez okres 60, a później 120 dni.

Od początku rosyjskiej agresji w Ukrainie, w Polsce schroniło się około 700-800 tys. dzieci narodowości ukraińskiej, podlegającej obowiązkowi szkolnemu (stan na dzień 4 kwietnia 2022r.). Z tej grupy, od dnia 24 lutego br. 166 tys. dzieci trafiło do systemu edukacyjnego w Polsce. Liczbę uczniów z Ukrainy w Polsce z podziałem na województwa, przedstawiono na mapie 1.

Najwięcej uczniów podjęło naukę w województwie mazowieckim (30 965), dolnośląskim (17 443) oraz śląskim (17 266). Według Głównego Urzędu Statystycznego województwa te, należą do pierwszej piątki w Polsce pod względem wielkości populacji je zamieszkującej. A zatem cudzoziemcy najchętniej kształcą się w dużych aglomeracjach miejskich.

Znaczą grupę uczniów z Ukrainy posiadają również województwa: wielkopolskie (15 763), małopolskie (14 747), pomorskie (11 733) oraz łódzkie (10 392).

Z kolei najmniejsze zainteresowanie w obszarze edukacji, odnotowano w województwach: świętokrzyskim (2 484), podlaskim (2 589) oraz warmińsko-mazurskim

(3 487).

Rozmieszczenie ukraińskich uczniów w 20 powiatach Polski, w których stanowią oni największą liczebność, zaprezentowano na poniższym wykresie 1.

Stan przedstawiony został na dzień 4 kwietnia 2022 roku.

Mapa 1. Liczba uczniów z Ukrainy w Polsce (stan na 4 kwietnia 2022 r.)

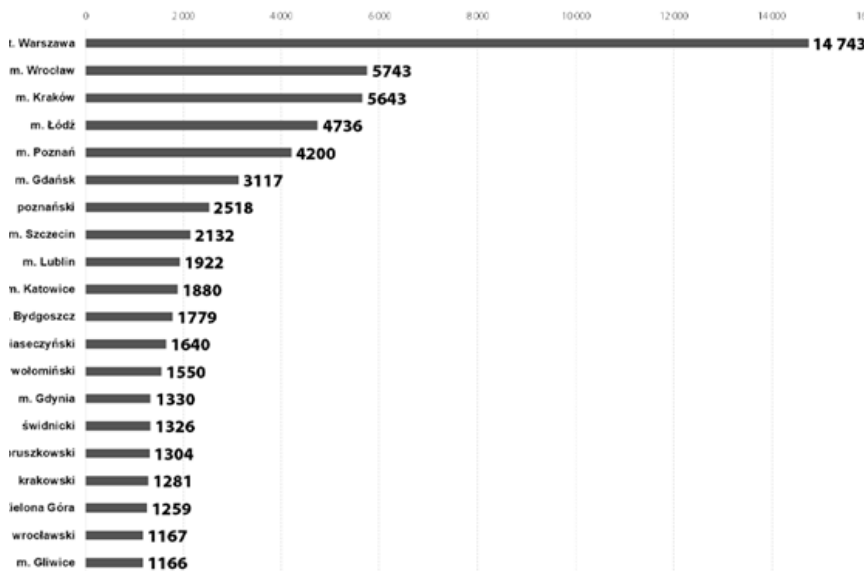
Źródło [5]: G. Sieczkowska, Uczniowie ukraińscy w polskich szkołach, <https://konkret24.tvn24.pl/polska,108/uczniowie-z-ukrainy-w-polskich-szkolach-20-powiatow-ktore-przyjely-ich-najwiecej,1101754.html>, odczyt 30.06.2022.

W ścisłej czołówce tego zestawienia znajdują się wyłącznie duże miasta Polski na prawach powiatu. Są to: Warszawa (14 743 uczniów), Wrocław (5 743 uczniów), Kraków (5 643 uczniów), Łódź (4 736), a także Poznań (4 200 uczniów).

Z kolei najślabiej w zestawieniu tym wypadły powiaty: miasto Gliwice (1 166 uczniów), wrocławski (1 167 uczniów), miasto Zielona Góra (1 259 uczniów), krakowski (1 281 uczniów), pruszkowski (1 304 uczniów), świdnicki (1 326 uczniów) oraz miasto Gdynia (1 330 uczniów).

Zestawienie liczby ukraińskich uczniów, pobierających naukę w szkołach w Polsce z podziałem na rodzaj placówki, przedstawiono na wykresie 2.

Wykres 1. Powiaty w Polsce z największą liczbą uczniów z Ukrainy (stan na 4 kwietnia 2022 r.)

Źródło [5]: G. Sieczkowska, Uczniowie ukraińscy w polskich szkołach, <https://konkret24.tvn24.pl/polska,108/uczniowie-z-ukrainy-w-polskich-szkolach-20-powiatow-ktore-przyjely-ich-najwiecej,1101754.html>, odczyt 30.06.2022.

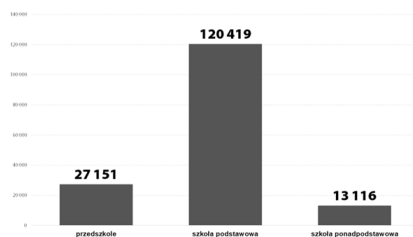
Wynika z niego, że największa liczba uczniów z Ukrainy, którzy opuścili swój kraj ze względu na toczącą się na tym terenie wojnę, uczęszcza do ośmioklasowych szkół podstawowych (120 419). Dzieci te stanowią aż 74,9% populacji uczniów ukraińskich w Polsce.

W szkołach ponadpodstawowych, naukę pobiera 13 116 młodych Ukraińców i jest to 8,2% populacji uczniów ukraińskich. Z tej grupy zdecydowana większość (10 086) uczy się w liceach, w technikumach kształci się (2 368), a w pozostałych, m.in. branżowych szkołach I stopnia (662).

Najmłodsze dzieci (27 151) zostały przyjęte do przedszkoli i stanowią one 16,9%.

Jednym z poważniejszych dylematów decydentów oświatowych jest wybranie właściwego modelu kształcenia dzieci uchodźców, spośród modelu separacyjnego

Wykres 2. Liczba uczniów z Ukrainy w podziale na rodzaj szkoły (stan na 4 kwietnia 2022 r.)

Źródło [5]: G. Sieczkowska, Uczniowie ukraińscy w polskich szkołach, <https://konkret24.tvn24.pl/polska,108/uczniowie-z-ukrainy-w-polskich-szkolach-20-powiatow-ktore-przyjely-ich-najwiecej,1101754.html>, odczyt 30.06.2022.

go lub integracyjnego. Pierwszy z nich polega na stworzeniu odrębnych klas przeznaczonych wyłącznie dla dzieci cudzoziemskich, drugi z kolei polega na włączeniu tych dzieci do klas ogólnodostępnych, niezależnie od poziomu znajomości języka. Wobec modelu segregacyjnego często podnoszone są zarzuty, że nie przyczynia się do integracji dzieci i młodzieży, ale prowadzi – jak sama nazwa wskazuje – do faktycznej segregacji dzieci.

Jak wynika z danych Eurydice, podstawą zajęć przygotowawczych dzieci cudzoziemskich jest intensywna nauka języka państwa przyjmującego. Kursy językowe dla obcokrajowców organizowane są głównie w państwach Europy Środkowej i Północnej, a także na Malcie, Cyprze i w Grecji. W większości państw Europy, nowo przybyłe dzieci migrantów umieszczane są od razu w klasach ogólnodostępnych, zgodnie z głównym nurtem edukacyjnym i adekwatnie do swojego wieku. Sytuacje te wymagają jednak wdrożenia intensywnej nauki języka, co umożliwi dzieciom łatwiejsze przyswajanie wiedzy, zmniejszy dystans między uczniami rodzinnymi i cudzoziemskimi oraz zminimalizuje stres związany ze zmianą miejsca zamieszkania, życia, edukacji, a czasem również traumatycznych przeżyć do jakich niewątpliwie należy wojna lub utrata bliskiej osoby.

W Polsce zastosowano dualizm systemowy, który zaakceptowany został przez rząd obu państw: Polski i Ukrainy. Dzieci mają możliwość podjęcia nauki w szkole polskiej lub edukować się zdalnie w szkole ukraińskiej. Ponadto Ci uczniowie, którzy sprawnie posługują się językiem polskim, włączeni zostali do klas ogólnodostępnych (mieszanych). Dla uczniów, którzy dotychczas nie mieli kontaktu z językiem polskim lub stanowi on dla nich spory kłopot, przygotowano oddziały przygotowawcze oraz wsparcie nauczycieli (polskich lub ukraińskich), posługujących się językiem ojczystym ucznia. Wprowadzone przez rząd polski rozwiązania elastyczne, dają także dyrektorom placówek oświatowych, możliwość decydowania do jakiej klasy przypisać nowego ucznia z Ukrainy.

Dodatkowo Ministerstwo Edukacji i Nauki (MEiN) zainicjowało akcję „Szkola Dla Was”, w ramach której zbierany jest sprzęt komputerowy przeznaczony dla dzieci ukraińskich. Wykorzystany zostanie również, jako wsparcie ukraińskiego resortu w organizacji egzaminów maturalnych, które mają odbyć się na przełomie lipca i sierpnia 2022 roku [6, s.1].

Należy zauważyć, że rząd w Polsce bardzo szybko zareagował na potrzeby edukacyjne dzieci uchodźców z Ukrainy. Już w dniu 25 lutego 2022 roku minister edukacji i nauki przekazał dyrektorom szkół w Polsce oraz organom zajmującym się przyjmowaniem cudzoziemców do szkół informację i zestaw procedur, dotyczących edukacji tych dzieci. Mimo pozytywnej oceny pracy polskiego rządu oraz współpracy z rządem w Ukrainie, należy zauważyć, że wiele jest jeszcze do zrobienia w tej kwestii, a wojna nadal nie zakończyła się i dzieci ukraińskich może ciągle przybywać w polskim systemie edukacyjnym.

Zakończenie i rekomendacje:

Na skutek niespodziewanej i niczym nie zawinionej agresji Federacji Rosyjskiej w Ukrainie, w polskim systemie edukacyjnym znalazła się bardzo duża liczba dzieci ukraińskich. Ta wyjątkowa i trudna sytuacja, wymaga od rządu w Polsce, samorządów, organizacji pozarządowych, nauczycieli i osób odpowiedzialnych za organizację systemu edukacji dużej mobilizacji, elastyczności, wytyczenia właściwej hierarchii celów wychowawczo-edukacyjnych. Należy wprowadzić takie rozwiązania systemowe, które wspierać będą również organizacje i samorządy. Obecny kryzys uchodźczy, wywołany wojną w Ukrainie, spowodował, że system edukacji w Polsce mierzy się z olbrzymim i niespotykanym jak dotąd wyzwaniem. Szerokie spektrum problemów dotyczy kwestii, organizacyjnych, lokalowych, kulturowych, psychologicznych, edukacyjnych, logistycznych i finansowych. Ważnym zadaniem dla nauczycieli i społeczności lokalnych jest integracja dzieci z Ukrainy z dziećmi z Polski oraz dbanie o to, aby dzieci uchodźców nie były izolowane, ani pozbawiane poczucia tożsamości narodowej. Należy wykorzystać potencjał nauczycieli i specjalistów z Ukrainy, którzy wraz z falami migracyjnymi trafili do Polski. Umożliwi to uzyskanie obopólnej korzyści – dla dzieci złagodzi stres związany z nieznajomością języka polskiego i przebywanie w szkole w towarzystwie dzieci i dorosłych z tego samego państwa, z kolei dorosłym umożliwi podjęcie zatrudnienia w nowym miejscu pobytu i da możliwość realnego wpływu na kształt edukacji dzieci z Ukrainy.

Konieczne jest także współdziałanie ze stroną ukraińską i ustalanie wspólnych strategii działania.

Ważne jest, aby dzieci ukraińskie nie znające języka polskiego, włączane były w zajęcia do klas mieszanych, na zajęcia typu: muzyka, plastyka, wychowanie fizyczne – pomoże to uniknąć efektu izolacji. Dzieci ukraińskie powinny mieć możliwość korzystania z dodatkowych zajęć nauki języka polskiego, aby proces kształcenia i włączania do klas polskich przebiegał szybko, sprawnie i bez zbędnego stresu. Istotną kwestią jest wprowadzanie do szkół asystentów międzykulturowych, pomagających w porozumiewaniu się pomiędzy uczniem, a nauczycielem oraz umożliwiających dzieciom szybkie przyswajanie omawianych w klasie treści.

BIBLIOGRAFIA:

1. B. Olszewska-Ląbędz, *Konflikt zbrojny, jako źródło kryzysu migracyjnego. Wybrane formy wsparcia uchodźców z Ukrainy*, czasopismo Kultura, Społeczeństwo, Edukacja, nr 1/2022, wydawnictwo Wydziału Studiów Edukacyjnych Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, s.37.
2. D. Wach (2022), *Agresja rosyjska na Ukrainę i migracja przymusowa: rola Polski w pierwszych dniach kryzysu*, Centre of Migration Research, Newsletter Nr 3 (37) marzec 2022, s. 2, <https://www.migracje.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2022/03/Spotlight-Wydanie-Specjalne-2022.pdf>, dostęp: 30.06.2022.
3. C. Żołędowski, *Nowi uchodźcy w Europie. Przemieszczenia zewnętrzne z Ukrainy między 24.02. i 24.03.2022.*, [w:] *Inwazja Rosji na Ukrainę. Społeczeństwo i polityka wobec kryzysu uchodźczego w pierwszym miesiącu wojny*, red. G. Firlit-Fesnak, E. Jaroszewska, Ł. Łotocki, J. Łukaszevska-Bezulska, M. Oldak, P. Zawadzki, C. Żołędowski, T. Żukowski, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2022, s. 4.
4. A. Gąsiorowska (2022), *Specustawa o pomocy Ukrainie: zasady zatrudniania obywateli Ukrainy*, <https://publicystyka.ngo.pl/specustawa-o-pomocy-ukrainie-zasady-zatrudniania-obywateli-ukrainy>, dostęp: 30.06.2022.
5. G. Sieczkowska, *Uczniowie ukraińscy w polskich szkołach*, <https://konkret24.tvn24.pl/polska,108/uczniowie-z-ukrainy-w-polskich-szkolach-20-powiatow-ktore-przyjely-ich-najwiecej,1101754.html>, odczyt 30.06.2022.
6. B. Bugdalski, *Ukraińcy w polskim systemie edukacji*, <https://www.portalsamorządowy.pl/edukacja/ukraincy-w-polskim-systemie-edukacji-przedstawiamy-8-kluczowych-rekomendacji,381682.html>, s. 1., odczyt 30.06.2022.

ТЬЮТОРИНГ ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ, ВИКЛАДАЧІВ, ТЬЮТОРІВ

Швець Тетяна Едуардівна

заступник директора з науково-методичної роботи

Приватної школи «Афіни» м. Києва

taniteshvets@gmail.com

Сьогодні в усьому світі, незалежно від рівня освіти, йде пошук нових можливостей для підвищення якості освіти для дітей, підлітків, студентів. Це пов'язано з сучасними дослідженнями процесів навчання в контексті мінливих потреб учнів та студентів, а також викликів на ринку праці. У зв'язку з цим комплексом факторів виникає нагальна потреба у розробці інноваційних шляхів навчання та виховання молоді, конструювання нових можливостей на протигагу масової освіти, яка є мало індивідуалізованою. Тьюторинг високо цінується і визнається Болонською декларацією, в якій наголошується на необхідності кардинальних змін методів та стратегій навчання у вищій освіті. Що цікаво, у тьюторингу, а вірніше, краще сказати, в освітніх відносинах, можна побачити спосіб реалізувати іншу освіту: більш вимогливу, формуючу, що всебічно впливає на учнів та студентів, і одночасно з повною повагою до їх потреб, можливостей та талантів.

У певному сенсі тьюторинг відновлює сутнісний зміст освіти. Вища мета навчання та виховання полягає в тому, щоб підтримати людину на шляху розвит-

ку самого себе, повному розкритті її потенціалу, прояві талантів і вдосконалення навичок і компетенцій, що дозволить їй самореалізуватися в особистому та професійному житті. Такий підхід в освіті докорінно змінює роль педагога, який працює на розвиток як тьютор. У цій новій ролі педагог, як і раніше, виконує важливі дидактичні функції, але ця роль включає їх і перевищує їх. Викладання перетворюється на особисті стосунки, стосунки між людьми через розвиток, кожен з яких отримує задоволення та створює зони задоволення і не лише професійні.

Роль персонального тьютора визначається процесом тьюторингу, передусім мова йде про процес розвитку підопічного, з яким працює тьютор. Також роль тьютора визначається відносинами, які склалися між тьютором та підопічним — вони є ключем — це те, що відкриває підопічного, сприяє його активності, повага і глибока віра в його винятковий потенціал і можливість розвитку в його персональному напрямі.

Однак, ми б хотіли звернутися до тьюторингу не лише для учнів чи студентів, а також для самих тьюторів та /або педагогів, які можуть бути, а можуть і не бути тьюторами, але працюють в індивідуалізованому чи персоналізованому освітньому середовищі. Ми вважаємо тьюторинг для педагогів як цілеспрямовану, спеціально організовану підтримку вчителя, викладача, тьютора тощо з метою його професійного саморозвитку, а також допомоги у самореалізації у широкому контексті цього слова. Тьюторинг, як показують дослідження та досвід практиків, вискоелективний з точки зору досягнення цілей і корисний для процесу розвитку не лише учня/студента, а й викладача.

Мета тьюторингу для педагогів полягає у набутті ними професійних нових навичок та розвиток навичок, які сприятимуть удосконаленню їх педагогічної діяльності в контексті оновленої освіти, що реалізується з позиції індивідуалізації та персоналізації. Педагог сам обирає собі тьютора, але й тьютор також обирає підопічного, адже один із принципів тьюторингу – це добровільність та свобода. Тьюторська підтримка у таких випадках має певний алгоритм: зустрічі між тьютором та підопічним-педагогом відбуваються один-на-один за заздалегідь визначеним розкладом; тьютор веде конфіденційні записи відносно результатів зустрічей [2, с. 5].

Задачі, які стоять перед тьютором в узагальненому вигляді можна представити так:

- тьютор підтримує педагога-підопічного в його пошуках та прагненнях;
- надає підопічному базові рекомендації по мірі необхідності;
- допомагає педагогу у вирішенні проблем, без нав'язування власної думки;
- надає своєчасний та конструктивний зворотний зв'язок;
- пропонує інструменти та методи для структурування процесу тьюторингу;
- допомагає приймати правильні рішення, пропонує їх на основі власного досвіду;

- допомагає у самопізнанні, рефлексії, а також в отриманні додаткових знань та умінь на постійній основі;
- може давати поради, але остаточне рішення завжди залишається за підопічним [1].

Хто може бути тьютором для педагога? Як правило це більш досвідчений педагог, який працює тьютором, є фахівцем у своїй справі, не обов'язково старший за віком, тут, скоріш, перевага віддається експертності та реальному досвіду у тьюторській практиці. Тьютор у своїй діяльності повинен слідувати основним принципам: цілеспрямованості; добровільності; взаємоповаги; конфіденційності; самостійності та відповідальності; проактивності.

Тьютор для педагогів у своїй діяльності в ідеалі використовує весь арсенал тьюторських методик та інструментів, при цьому пояснюючи підопічному що та навіщо було задіяно. Таким чином, педагоги-підопічні на власному досвіді можуть усвідомити як працюють ті чи інші інструменти, методики та розуміти їх ефективність у роботі з учнями чи студентами.

Тьютор разом з педагогом створюють план професійного та особистісного шляху розвитку підопічного. Це дозволяє підопічним брати на себе відповідаль-

ність за власне професійне просування, надаючи їм можливість відчутти свою цінність, вмотивованість та самоконтроль. Це також змінює динаміку взаємовідносин між тьютором та підопічним, які будуються на соціально-емоційних зв'язках [3].

Вважаємо за необхідне також звернутися до поняття тьюторської етики:

- тьютор повинен віддавати собі звіт у тому, що його рівень знань, досвіду відповідає потребам педагога-підопічного;

- тьютор повинен розуміти контекст роботи педагога-підопічного;

- тьютор намагається створити таке середовище для взаємодії з підопічним, у якому педагог має можливість зосередитися на своєму удосконаленні;

- тьютор у будь-якій ситуації діє виключно у межах своїх компетенцій, розуміє свої межі та у разі необхідності повинен передати свого підопічного під опіку більш досвідченого тьютора;

- тьютор працює з позиції абсолютної поваги до свого підопічного [4].

У підсумку наведемо користь від впровадження у практику будь-якого навчального закладу практики тьюторської підтримки досвідчених тьюторів для своїх колег: розвиток особистісних, соціальних та професійних компетентностей педагогів; збільшення шансів на професійний успіх та зростання впевненості у собі; педагогі отримують доступ до знань, досвіду та підтримки від персонального тьютора; у підопічних покращуються навички створення взаємовідносин з іншими учасниками освітнього процесу на основі партнерства та діалогу через отриманий досвід такого спілкування з своїм тьютором; покращення самопочуття та зменшення стресу тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Швец Т. Е. Тьюторинг: теорія та практики. Київ : «Видавнича група «Шкільний світ», 2021. 168 с.
2. Handbook for MBChB Personal Tutors. URL: <https://www.sefce.net/media/uploads/1464948196.pdf> (дата звернення: 12.05.2022).
3. Murphy Marilyn, Redding Sam, Twyman Janet. Handbook on Personalized Learning for States, Districts, and Schools. Center on Innovations in Learning, Temple University, Philadelphia, PA. 2016. 310 p.
4. MENTOR - Mentoring pomiędzy nauczycielami w szkołach ponadpodstawowych. Karkowska M., Karkowski K., Krukowska K. та ін. URL: http://edu-mentoring.eu/handbook/handbook_pl.pdf (дата звернення: 30.06.2022).

ROLA AUTORYTETU W WYCHOWANIU – ZNACZENIE I CZYNNIKI KSZTAŁTUJĄCE AUTORYTET

*Mgr Strużyńska Aleksandra,
doktorantka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II
aleksandra.struzynska@op.pl
Promotor –
Prof. Lucyna Dziaczkowska, US*

Wstęp

Człowiek jest istotą społeczną. Do integralnego rozwoju i prawidłowego funkcjonowania potrzebuje ludzi. W otaczającym go świecie poszukuje jednostek, które będą stanowiły dla niego przykład, wzór godny naśladowania. Jest to naturalny proces, bowiem człowiek dzięki oddziaływaniu innych ludzi kształtuje swoją osobowość, tożsamość. Wobec tego autorytet stanowi wartość nie do przecenienia w życiu człowieka, ale również niesie ze sobą niezwykle odpowiedzialne zadanie w kontekście całego społeczeństwa, jako, iż rezultatem wpływów autorytetów jest indywidualne zachowanie jednostki w okresie całego życia [13, s 4-9].

Rolę pierwszych autorytetów stanowią rodzice, następnie nauczyciele, bo to oni przekazują młodym ludziom wiedzę o otaczającym ich świecie. Ich nadrzędnym za-

daniem jest między innymi kształtowanie u wychowanków takich wartości jak: dobro, piękno, prawda, które umożliwią młodym ludziom dojrzewanie ku doskonałości. Jednakże, aby ten cel został w pełni zrealizowany przez wychowawców, oni sami muszą być przykładem dla swoich uczniów. Nauczyciele, którzy chcą zyskać szacunek w oczach młodzieży sami muszą pamiętać o szacunku do innych ludzi, a więc muszą pamiętać o podmiotowym traktowaniu. Ważne jest także, aby wychowawca posiadał charizmę, potrafił zmotywować młodych ludzi, był dobrym dydaktykiem, czuł powołanie do pracy z ludźmi. Natomiast nie powinien on wykorzystywać swojej władzy poprzez wymuszanie bezkompromisowego podporządkowania się uczniowi, zaś powinien traktować ją jako służbę społeczeństwu, która w pozytywny sposób oddziałuje na wychowywanie [13, s 4-9].

Autorytet w literaturze przedmiotu

Autorytet jest pojęciem interdyscyplinarnym z zakresu nauk o człowieku. Termin ten ma bardzo długą historię, która wskazuje na to, iż odgrywa on niezwykle istotną rolę dla społeczeństwa, bowiem integralnie jest związany z trwającym przez całe życie procesem socjalizacji, a więc dotyczy nabywania systemu wartości, norm i wzorców postępowania [13, s. 9].

Tematyka związana z zagadnieniem autorytetu, mimo iż jest wielowiekowa nadal jest popularna, wykorzystywana niemalże w każdej sferze funkcjonowania człowieka. Wynika bowiem to z tego, iż każdy człowiek, aby prawidłowo się rozwijać potrzebuje drugiego człowieka, czasem jako wzorca godnego naśladowania, czasem zaś jako podmiotu, dzięki któremu sam może cieszyć się jego uznaniem. Tak, więc poszukiwanie, posiadanie, jak i stawianie się autorytetem jest procesem, który związany jest z wyższymi potrzebami ludzkimi. Pojęcie autorytet powszechne nie jest łatwe do zinterpretowania. Jest to rezultatem tego, że termin ten wywodzi się z czasów starożytnych i na przełomie wieków zmieniał swoje znaczenie. We współczesnych czasach w dalszym ciągu nie jest on należycie i jednomyślnie rozumiany. Zależy to w głównej mierze od autora bądź dziedziny w jakiej jest używany. Nie mniej jednak tak ważne pojęcie, chociażby dla tak znaczących nauk jak pedagogika czy psychologia, bywa nadużywane i niejednokrotnie traci swoją prawdziwą wartość. Wobec tego w kolejnej części ukazane zostaną wybrane ujęcia terminu autorytet, których przedstawienie, zdaniem autora ma istotne znaczenie dla meritum niniejszej pracy [13, s. 9-10].

Pojęcie autorytet wywodzi się ze starożytnego Rzymu. Z języka łacińskiego słowo „auctoritas” utożsamiało się z radą doświadczonych mężczyzn, którzy pełnili „pośrednią władzę”, wzmacniając decyzję podjętą przez senat rzymski. Na przestrzeni wieków znaczenie terminu ulegało ciągłym zmianom, mimo to zachowało swój pierwotny wydźwięk i znaczenie, a więc nadal identyfikowane było i jest z wzorem, wpływem, zaufaniem [7, s. 13].

W „Słowniku łacińsko-polskim” ukazano trzy znaczenia słowa „auctoritas”:

- 1) poręczenie, poręka, uwierzytelnienie;
- 2) wzór, przykład, powaga, znaczenie, wpływ, godność;
- 3) rola, uchwała, orzeczenie, wola [9, s. 59].

Jednakże w źródłach naukowych stosuje się najczęściej drugie z wymienionych znaczeń jako takie, które najlepiej obrazuje ową definicję [14, s. 9].

W ujęciu „Słownika Współczesnego Języka Polskiego” autorytet oznacza:

- 1) człowieka, któremu można zaufać, który jest ekspertem w danej dziedzinie lub znawcą w kwestiach moralnych. Ma on wpływ na myśli i zachowania innych ludzi oraz cieszy się ich uznaniem;
- 2) instytucję, pismo etc., wpływającą na opinię społeczeństwa, posiadającą system wartości, wyznawany i akceptowany przez daną grupę, a tym samym cieszący się popularnością i uznaniem;
- 3) moc oddziaływania na opinię oraz zachowywanie ludzi, uznanie, poszanowanie, poważanie [4, s. 32].

Natomiast w ujęciu pedagogicznym zaprezentowanym w „Encyklopedii Pedagogicznej XXI Wieku” autorytet rozumiany jest jako „szacunek, zaufanie i poważanie

dla nauczyciela jako eksperta naukowego, doradcy, przewodnika w trudnościach” [12, s. 254]. Zatem autorytet w tym kontekście oznacza poszanowanie, respekt jak i ufnosć w stosunku do osoby nauczyciela, który jest w oczach ucznia specjalistą, znawcą, fachowcem w danej dziedzinie naukowej oraz przykładem i wsparciem w chwilach zwątpienia, w zmartwieniach oraz w problemach.

Z kolei Erich Fromm, przedstawiciel teorii autorytetu w aspekcie psychologicznym, w swojej książce „Ucieczka od wolności” ukazuje autorytet jako odzwierciedlenie norm, wartości, które uznaje społeczeństwo. Zauważa także, że autorytet współwystępuje z procesem wychowania, gdyż oddziaływanie starszego pokolenia na młodsze obejmuje również przekazywanie określonych norm i wartości [5, s.12].

Kończąc rozważania nad pierwszą częścią definicji, mającej kluczowe dla niniejszej pracy znaczenia, idealnym podsumowaniem niech będą słowa wybitnego polskiego pedagoga - Mieczysława Łobockiego, który uważa „(...) iż, autorytet, podobnie jak wartości, pozostaje w nierozzerwalnym związku z wychowaniem moralnym” [11. s. 105].

Telegraficzne spojrzenie na rodzaje autorytetów obliguje autora pracy do analizy struktury autorytetu. Wiemy, że każdy byt posiada elementy składowe, które go tworzą. Tak jest również z każdym rodzajem autorytetu. Oczywiście możemy obiektywnie i globalnie przeanalizować czynniki kształtujące autorytet, aby lepiej zrozumieć jego sens, cel i znaczenie wieloaspektowe. Ta kwestia stanie się przedmiotem rozważań w kolejnej części dysertacji [13, s. 13-16].

Czynniki kształtujące autorytet

Nauczyciel jest osobą bardzo istotną w życiu swoich uczniów. Już na pierwszym szczeblu edukacji staje się on dla swoich wychowanków wzorem godnym do naśladowania. Jego nadrzędnym zadaniem jest dokonanie pozytywnej zmiany w osobowości młodego człowieka, bowiem nauczyciel – wychowawca powinien efektywnie przekazywać wiedzę, kształtować pożądane umiejętności, postawy i zainteresowania, wychowywać młodych ludzi na osoby pracowite, światłe, uspołecznione oraz twórcze [6, s. 71]. Zrealizowanie tych celów nie należy do prostych zadań. Wymaga to od nauczyciela wielu wyrzeczeń, cierpliwości, powołania do pracy z młodzieżą, nieustannego rozwoju, etc. Jednakże posiadanie przez nauczyciela autorytetu u swoich wychowanków wspomaga w dużej mierze osiągnięcie owych celów, które w edukacji są zamierzone i niezwykle wartościowe. W obliczu stwierdzenia, iż autorytet nauczyciela jest pożądanym elementem procesu pedagogicznego, koniecznym zdaje się być przedstawienie czynników, które go warunkują. Zostanie to uczynione poniżej [13, s. 16-17].

Według „Encyklopedii Pedagogicznej XXI Wieku” pierwszym elementem kształtującym autorytet nauczyciela jest globalna koncepcja pedagogiczna. W tradycyjnej idei wychowania i kształcenia stosunek nauczyciela i jego uczniów był postrzegany jako relacja świadomego podmiotu z poddawanym wpływom przedmiotem. Oznaczało to jednokierunkowość oddziaływań wychowawczych oraz dydaktycznych, a także autorytaryzm nauczyciela. Uczeń natomiast musiał w pełni podporządkować się wychowawcy. Żądano od niego bezwarunkowej akceptacji zachowań nauczyciela. Wobec powyższego, autorytet w tradycyjnej koncepcji pedagogicznej uwarunkowany był istnieniem dystansu między nauczycielem a uczniem. Wyznacznikiem wielkości owego dystansu była wiedza, doświadczenie życiowe oraz skuteczność wymuszania uległości u uczniów przez nauczyciela. Jednakże ta perspektywa pojmowania autorytetu jako źródła siły, dominacji wychowawcy nad podopiecznymi, skutkowałą negatywnymi zmianami w zachowaniu uczniów, gdyż hamowała u nich kształtowanie autonomicznych postaw [12, s. 258].

Odpowiedzią na negatywne rezultaty pedagogiki autorytarnej była koncepcja pedagogiki antyautorytarnej. Charakteryzowała się ona pełną autonomią ucznia. Zatem wartości takie jak wolność i spontaniczność stanowiły główne jej filary. Od wychowanków nie oczekiwano postawy akceptacji wobec rzeczy ogólnie ustalonych. Odrzucono także ujarzmiający autorytet pedagoga. Uczeń w procesie kształcenia był niezależny od autorytetów. Rolę wychowawcy znacznie ograniczono. Jedynie nauczyciel, który potrafił stworzyć klimat wychowawczy pozbawiony jakiegokolwiek formy dyscypliny, mógł cieszyć się uznaniem i poszanowaniem wśród uczniów [12, s. 258].

Współczesna wiedza o człowieku i warunkach jego rozwoju dowodzi, że jednostronność ukazanych koncepcji wymaga pewnej weryfikacji. Pedagogika tradycyjna pozbawiona jest partnerstwa i dialogu między uczniem a nauczycielem, czyli dwoma podmiotami w procesie kształcenia. Natomiast pedagogika antyautorytarna, stawiająca w centrum dziecko, pozbawiona jest władzy pedagogicznej. W dzisiejszych czasach autorytet nauczyciela nie jest rozumiany jako wyższość pedagoga wynikająca z zasobu wiedzy jaki posiada, ani też z postawy pobłażliwości i spoufalania się. Wynika on bowiem z umiejętności przekształcania relacji z wychowankami oraz innymi podmiotami oddziaływań pedagogicznych w kierunku autonomii, w atmosferze dialogu oraz wspólnego poszukiwania prawdy [12, s. 259].

Drugim czynnikiem kształtującym autorytet nauczyciela jest ranga jego zawodu w społeczeństwie i środowisku lokalnym. Na przestrzeni wieków zmieniają się relacje między poszczególnymi grupami zawodowymi. Tak też jest w przypadku zawodu nauczyciela. We współczesnych czasach rola nauczyciela oceniana jest dwuaspektowo. W pierwszej perspektywie nauczyciel pełni znaczącą funkcję dla rozwoju społeczeństwa teraźniejszego jak i przyszłego. Zawód ten zatem oceniany jest bardzo wysoko i postrzegany jako prestiżowy, gdyż sprzyja kształtowaniu się pozytywnego obrazu szkoły. Niepodważalny autorytet nauczyciela i szkoły wspiera prawidłowe funkcjonowanie systemu edukacyjnego, dzięki któremu kompatybilnie oraz mądrze może rozwijać się społeczeństwo [12, s. 259].

Opozycyjny aspekt oceniania zawodu nauczyciela wynika ze zmiany sytuacji szkoły w środowisku lokalnym. Szkoła przestała pełnić monopolistyczną rolę w zakresie wychowania i kształcenia, a nauczyciel przestał być jedynym mistrzem i wzorem postępowania. Jest to skutkiem oddziaływań środków masowego przekazu i ujawnienia istnienia nowych źródeł wiedzy, która w wielu przypadkach jest powierzchowna, ale za to łatwo dostępna i przyswajalna. Zmiany zachodzące w społeczeństwie oraz kulturze przyczyniają się do wzrostu krytycyzmu i wymagań wobec szkoły. Wymagania dotyczące pracy nauczyciela nie odnoszą się już do jego kompetencji i możliwości, lecz formułuje je społeczeństwo lokalne, które ma swoje oczekiwania i potrzeby. Wobec tego ocena środowiskowa autorytetu nauczyciela i szkoły jest różna. Zależy w ogromnej mierze od specyfiki i doświadczeń danego środowiska [12, s. 259].

Trzecim czynnikiem kształtującym autorytet nauczyciela są właściwości pedagoga. Mają one znaczenie w tworzeniu się stosunków między nauczycielem a uczniami, jednakże ich wpływ nie jest jedyny, silny i niezaprzeczalny. Warto podkreślić, iż właściwości nauczyciela, które kształtują jego autorytet są zróżnicowane. Wynika to między innymi ze wzbogacenia treści o autorytacie i zmianie jego zarysu, płaszczyzny na jakiej jest on kształtowany, a także przez jakie grupy społeczne jest postrzegany. Pozytywny obraz nauczyciela kształtuje się w długim czasie i wymaga dostrzeżenia wielu jego pozytywnych właściwości. Natomiast negatywny obraz nauczyciela formułuje się znacznie krócej i wymaga tylko jednej negatywnej właściwości wychowawcy. Wobec tego zmiana stosunku z negatywnego na pozytywny jest procesem długotrwałym, w przeciwieństwie do przekształcenia pozytywnego obrazu nauczyciela na negatywny, który dokonuje się telegraficznie. Zatem z dotychczasowych rozważań wynika, iż autorytet trudno zdobyć, łatwo można go stracić, ale najtrudniej jest go odzyskać [12, s. 290].

W budowaniu autorytetu nauczyciela ważną rolę pełnią cechy osobowe wychowawcy. Jest to kwestia, której należałoby nie ominąć, gdyż ma znaczący wpływ na kształtowanie wizerunku nauczyciela, a także wpływa na styl oddziaływania pedagogicznego [16, s. 88]. Dlatego w dalszej części niniejszej pracy zostaną przeanalizowane te cechy osobowe, które powinien posiadać każdy dobry, mądry, odpowiedzialny wychowawca, gdyż na swej drodze posługi działała on na rzecz zbawienia drugiego człowieka [2, s. 112].

M. Kocór w artykule „Autorytet współczesnego nauczyciela – oczekiwania i rzeczywistość” twierdzi iż, autorytet nauczyciela powinien być związany z jego cechami moralnymi, społecznymi, komunikacyjnymi, organizacyjnymi, intelektualnymi, ale również z cechami zewnętrznymi, które odnoszą się do wyglądu, postawy, prezencji, kultury osobistej oraz stylu bycia wychowawcy. Zatem nauczyciel powinien posiadać następujące

cechy: autentyczność, szczerłość, życzliwość, wyrozumiałość. Wychowawca młodzieży jako ich przykład i wzór musi przyznawać się do swoich błędów, bez względu na konsekwencje. Powinien on szanować poglądy innych ludzi, oceniać sprawiedliwie, a przede wszystkim powinien traktować swoją pracę jako misję, powołanie, a nie jako niechciany obowiązek [8, s. 29].

Wybitny polski pedagog, prof. K. Denek zaobserwował, iż im bardziej nauczyciel akademicki jest twórczy, tym skuteczniej oddziałuje wychowawczo na swoich studentów. Profesor twierdził także, że nauczyciel powinien być przewodnikiem po świecie wiedzy i wartości. Powinien on być również refleksyjnym praktykiem, a więc człowiekiem, który ciągle zastanawia się nad swoimi czynami, nad tym co mógłby robić jeszcze lepiej, jeszcze skuteczniej [1, s. 57-60].

Kończąc rozważania nad czynnikami kształtującymi autorytet, a w szczególności autorytet nauczyciela, wypadłoby powtórzyć wszystkie jego części składowe. Należy zatem do nich globalna koncepcja pedagogiczna, ranga zawodu w społeczeństwie jak i w środowisku lokalnym, a także właściwości nauczyciela. Wszystkie te czynniki współpracują nierozdzielnie, aby osiągnąć w pełni cel jakim jest uzyskanie autorytetu wychowawcy wśród swoich uczniów. Wzbudzenie zaufania oraz stanie się wzorem do naśladowania przez nauczyciela dla młodych ludzi nie jest łatwym zadaniem, ale bardzo pomocnym procesem, który wspomaga kształcenie. Dlatego też kolejna część niniejszej pracy będzie poświęcona zagadnieniu znaczenia autorytetu w życiu człowieka [13, 20-21].

Znaczenie autorytetu w życiu człowieka

Autorytet w życiu człowieka odgrywa ogromną rolę. Jest on szczególnie istotny i widoczny w pierwszych latach życia dziecka. Rodzice, którzy obdarzyli go tak cennym darem jakim jest życie, są dla swojego potomka pierwszymi wychowawcami, ale i wzorcami postępowania. To dzięki nim dziecko poznaje świat, kształtuje swój światopogląd, poznaje wartości, a zwłaszcza wartości moralne, którymi się kieruje w okresie całego życia. Następnie w wieku wczesnoszkolnym pojawia się nowy autorytet. Dla dzieci przekraczających po raz pierwszy progi szkoły, autorytetem staje się nauczyciel – wychowawca. Jest on dla swoich wychowanków osobą posiadającą ogromną wiedzę, osobą z którą uczeń chce się utożsamić i z którą uczeń spędza znaczną część dnia. Bardzo istotne znaczenia ma dla dzieci to co mówi nauczyciel, jak ich postrzega, jak ocenia. To dla wychowawcy w pierwszych latach swojej edukacji dzieci uczą się, startują w konkursach, podejmują każdą swoją działalność szkolną. To właśnie nauczyciel motywuje, inspirowa, daje przykład swoim zachowaniem uczniom. Największą nagrodą dla dzieci jest pochwała nauczyciela, a szczególnie ważna jest pochwała przed rówieśnikami [13, 21-22].

Powyższa, bardzo skrócona analiza znaczenia autorytetu w życiu człowieka, ukazana na przykładzie dzieci, przedstawia:

- po pierwsze rolę autorytetu, która jest nadrzędna w integralnym rozwoju człowieka, w kształtowaniu jego osobowości;
- po drugie zależność możliwości zmiany bądź pozyskania kolejnego autorytetu, pod wpływem wieku bądź zaistniałej sytuacji.

Dlatego też w tej części dysertacji, której głównym zagadnieniem jest przedstawienie znaczenia autorytetu w życiu człowieka, autor niniejszej pracy ukaże proces kształtowania się autorytetu w świadomości uczniów, a także zaprezentuje jak ważną rolę odgrywa owy autorytet.

Wspomniane już we wcześniejszym podrozdziale czynniki składające się na budowę autorytetu przez nauczyciela tworzą długotrwały proces skierowany na osiągnięcie zamierzonego celu. Podobnie jest z etapami uznawania autorytetu w percepcji uczniów. Proces ten składa się z czterech faz, a mianowicie z:

- 1) fazy bezpieczeństwa;
- 2) fazy heteronomii;
- 3) fazy równowagi;
- 4) fazy autonomii [7, s. 40].

Pierwsza faza to początki tworzenia się autorytetu w świadomości dziecka. Dotyczy ona już okresu wczesnego dzieciństwa, kiedy to rodzice są pierwszymi, znaczącymi

osobami dla dziecka. Ich głównym zadaniem jest wychowanie potomka, zaspokojenie jego potrzeb, dając mu poczucie bezpieczeństwa [7, s. 41].

Heteronomia, czyli druga faza, dotyczy okresu przedszkolnego dziecka oraz moment rozpoczęcia nauki w szkole. Obok autorytetu nauczyciela pojawia się autorytet nauczyciela. Z czasem autorytet wychowawcy szkolnego staje się ważniejszy rangą niż autorytet rodziców ucznia. Dziecko na tym etapie bezwzględnie jest posłuszne nauczycielowi. Wyraża się o nim w samych superlatywach [7, s. 41-42].

Trzecia faza nazywana jest równowagą. Ujawnia się w średnim wieku szkolnym. Nauczyciel nie stanowi już absolutnego autorytetu dla ucznia. Wynika to bowiem z tego, iż u dzieci pojawia się zdolność szybkiego i logicznego myślenia, spowodowana rozwojem psychicznym. Uczniowie potrafią już dostrzec nieodpowiednie zachowania rodziców bądź nauczycieli, a także ich przyczyny i skutki [7, s. 41-42].

Czwarta faza, czyli ostatnia, dotyczy autonomii. Może ona mieć swój początek pod koniec szkoły średniej. Młody człowiek poszerza swoje relacje z otoczeniem społecznym. Samodzielnie sięga po wartości wyższe, potrafi wyznaczyć sobie cele, staje się odpowiedzialny. Można zaobserwować u niego wzrost zainteresowań naukowych i zawodowych. Ważnym elementem w percepcji świata staje się dla niego chłodny intelekt. Stara uwolnić się od wszystkiego, czemu musiał podlegać. Niemożliwe jest już narzucenie mu autorytetu, nawet siłą. Od tej pory młody człowiek sam dobrowolnie uznaje wybrany przez siebie autorytet [7, s. 42-43].

Wobec tego autorytet wydaje się być warunkiem koniecznym do prawidłowego funkcjonowania społeczeństwa, bowiem każde społeczeństwo posiada pewne wartości, które uważa się za szczególnie cenne. Wartości te pod wpływem czasu zmieniają się, a wraz z nimi zmienia się społeczeństwo. Zatem społeczeństwo jest czynnikiem kreującym autorytet, ponieważ to ono wyznacza hierarchię wartości, ich zakres, ważność i powagę ludzi reprezentujących owe wartości [15, s. 74-75].

Autorytet ma ogromne znaczenie w wychowaniu młodych ludzi, bowiem bez autorytetu trudno byłoby rodzicom wychować dzieci, nauczycielom uczyć, lekarzom leczyć, a kapłanom wykonywać posługi religijne [10, s. 8]. Ponadto istotnym zadaniem autorytetu w wychowywaniu jest nauczanie i utrzymywanie prawdy [3, s. 26]. Jest to niezwykła wartość, gdyż bez niej człowiek nie może dążyć do swojej dojrzałości. Wychowanie oparte na prawdziwym autorytecie ma wiele pozytywnych skutków, do których między innymi należy kształtowanie wszechstronnej rozwiniętej osobowości.

Podsumowując, można stwierdzić, iż autorytet stanowi wartość samą w sobie i pełni ogromne znaczenie dla społeczeństwa. Jest podstawą skutecznego oddziaływania na innych. Osoby posiadające autorytet w społeczeństwie są wzorami osobowymi, przykładami godnymi naśladowania. One kreują wzorce, są przykładem ciągłego doskonalenia siebie. Takowa wartość dla społeczeństwa jest niezwykle pozytywna, bowiem inspiruje ludzi do ustawicznej pracy nad sobą [13, s. 23].

STRESZCZENIE

Autorytet w wychowaniu młodego człowieka stanowi kluczowy aspekt, bowiem integralnie jest związany z trwającym przez całe życie procesem socjalizacji, a więc dotyczy nabywania systemu wartości, norm i wzorców postępowania. Rolę pierwszych autorytetów stanowią rodzice, następnie nauczyciele, bo to oni przekazują młodym ludziom wiedzę o otaczającym ich świecie. Ich nadrzędnym zadaniem jest między innymi kształtowanie u wychowanków takich wartości jak: dobro, piękno, prawda, które umożliwią młodym ludziom dojrzewanie ku doskonałości.

Słowa klucz: autorytet, wzór, wartości, rodzice, nauczyciel

SUMMARY

Authority in the upbringing of a young person is a key aspect, because it is integrally connected with the lifelong process of socialization, and thus it concerns the acquisition of a system of values, norms and patterns of behavior. The role of the first authorities is played by parents, then teachers, because they pass on to young people knowledge about

the world around them. Their overriding task is, among others, shaping in pupils such values as: good, beauty, truth, which will enable young people to mature towards perfection.

Keywords: authority, model, values, parents, teacher

BIBLIOGRAFIA

1. Bankiewicz M., Minkiewicz J. – Najtkowska, *Nauczyciel akademicki jako wychowawca*, [w:] *Edukacja jutra. Uczeń i nauczyciel jako główne podmioty edukacji jutra*, K. Denek (red.), Sosnowiec 2012.
2. C. Bissoli, *Jan Paweł II o systemie wychowawczym księdza Bosko*, Warszawa 2001.
3. Dominian J., *Autorytet*, Warszawa 1988, s. 26.
4. Dunaj B. (pod. red.), *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa 1996.
5. Fromm E., *Ucieczka od wolności*, Warszawa 1970.
6. Gretkowski A., *Obraz autorytetu nauczyciela – wychowawcy w oczach wychowanka szkoły podstawowej*, [w:] *Wartość autorytetu w procesie pedagogicznym*, J. Zimny (red.), Stalowa Wola - Rużomberok 2008
7. Jazukiewicz I., *Autorytet nauczyciela*, Kraków 1999.
8. Kocór M., *Autorytet współczesnego nauczyciela – oczekiwania a rzeczywistość*, [w:] *Edukacja jutra. Uczeń i nauczyciel jako główne podmioty edukacji jutra*, K. Denek (red.) Sosnowiec 2012.
9. Kumaniecka K., *Słownik łacińsko-polski*, Warszawa 1982.
10. Mitek E., *Autorytet* [w:] *LPR*, Cypriana Rogowskiego (red.), Warszawa 2007.
11. Łobocki M., *Wychowanie moralne w zarysie*, Kraków 2007.
12. Różycka E. (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, Warszawa 2003.
13. Strużyńska A., *Obraz nauczyciela akademickiego w opinii studentów Wydziału Zamiejscowego Prawa i Nauk o Społeczeństwie KUL w Stalowej Woli, WZPiNoS KUL*, Stalowa Wola 2017.
14. Wagner I., *Stalość czy zmienność autorytetów pedagogiczno-społeczne stadium funkcjonowania degradacji autorytetu w zmieniającym się społeczeństwie*, Kraków 2005.
15. Zimny J., *Współczesny model autorytetu nauczyciela*, Rużomberok 2006.
16. Zimny J., *Czynniki kształtujące autorytet wychowawcy – nauczyciela*, [w:] *Pedagogia na dziś*, J. Zimny (red.), Stalowa Wola – Rużomberok 2007

CONTEMPORARY TRENDS IN FLEET MANAGEMENT BASED ON INTERNET OF THINGS

mgr Czarny Piotr

*Faculty of Economics, Finance and Management
University of Szczecin, Institute of Management*

doctoral student

piotr@karson.pl

Introduction

The Internet of Things (hereafter, IoT), by combining the physical and digital realms, greatly expands the reach of information technology. It is creating a future in which the nature of how companies manage physical assets, the way individuals socialize, take care of their health and development, the way entire social groups and nations function is changing. It's a new technology, an idea that makes our world smarter. It's a future that brings together a variety of technologies, including sensory, communications, networking, Service-Oriented Architecture (hereafter, SoA) and intelligent information processing technologies, to enable a whole new class of applications and services [1, in preparation].

The Internet of Things is one of the fastest growing technology trends offering transportation companies tremendous benefits from a connected infrastructure. The implementation of IoT, in which traditional devices are connected to the Internet and have the ability to send and receive information, enables the rapid exchange of information in real time. Access to real-time information directly reduces operating costs and improves decision-making on both the demand and supply sides of the market. Autonomous Vehicles (hereafter, AVs) are turning into a reality due to generous late improvements in IoT, Programmable Logic Controller (hereafter, PLC) and correspondence innovations in the computing field [2, 2021, p. 83–102].

Smart fleet management solutions collect a variety of real-time vehicle data (such as fuel consumption, tire pressure, downtime, temperature conditions for cargo, among others), allowing managers to flexibly manage this data. Big Data processing (data mining, data science) will provide such information, which can be used to ensure safety, transport system operation and meet any business objectives related to transportation [3, 2018, p. 385]. The desire for mobility is a basic human need and is being further pushed by megatrends such as urbanization and individual mobility [4, 2021, p. 1].

Intelligent fleet management solutions

Automation, understood as the development of cooperative transportation systems and intelligent mobility, is linked to the digitalization of the automotive industry. Large-scale automation also aims to reduce the risk of human error in the transportation process. However, this development comes at a price: during the development of autonomous intelligent vehicle systems, the effects of cyber-physical systems need to be studied [3, 2018, p. 386].

Fleet management (hereafter FM) is a general term describing the detailed management of a company's vehicle fleet, using specific technologies, to improve operational efficiency in terms of time and cost. Fleet management in practice is carried out through a Fleet Management System (hereafter, FMS). Fleet Management System is a term used to describe a wide range of solutions for various vehicle fleet applications in the fields of transportation, distribution and logistics. It encompasses goal-based planning, as well as supervision and control of fleet operations based on available transportation resources and application constraints. The goal of FMSs is to reduce risk, increase service quality and improve fleet operational efficiency while minimizing fleet costs. FMCSs commonly use cellular data transmission (GSM, GPRS or LTE) to communicate between transit vehicles and control centers [5, 2022, p. 158–159].

The extension of Internet connectivity to physical devices and everyday objects has changed the interaction and communication occurring in all aspects of human life. The devices around us can now communicate and interact via the Internet, and the data they generate can be remotely monitored and controlled. The Internet of Things implies the creation of a global ecosystem connecting various objects to the Internet. The current trend is for things to become smarter, more reliable and autonomous. IoT is already changing business, information and social processes by creating real economic value [6, 2013, p. 442–448].

The McKinsey Global Institute (hereafter, MGI) proposes to look at IoT applications through the lens of the physical settings in which these systems will be deployed to identify areas of potential benefits and challenges. The MGI study shows how different IoT systems can maximize value, especially when they interact. MGI estimates a potential economic impact of \$11.1 trillion annually in 2025 for IoT applications in nine settings. Interoperability between IoT systems is key to capturing maximum value (on average, interoperability is required for 40 percent of potential value in IoT applications, and in some environments for nearly 60 percent). MGI notes that business-to-business (B2B) applications can create more value than pure consumer applications (including self-driving cars), nearly 70 percent of the potential value enabled by IoT [7, 2015, p. 8].

Technology continues to be a major catalyst for global change. Megatrends are long-term phenomena that have a strong impact on society and the economy. They change the world for the long term and affect everyone. If an organization assumes to exist in the long term, it should anticipate and deal with opportunities and threats caused by megatrends. Popular mega trends in our time are urbanization, digitalization, individualization and neo-ecology. In the terms of Thomas Modly et. al. (2016), „Megatrends are macro-economic and geostrategic forces that are shaping the world. They are factual and often backed by verifiable data. By definition, they are big and include some of society’s greatest challenges and opportunities”¹. The researchers analyze five megatrends and their implications for global security: Shift in Global Economic Power, Demographic Change, Rapid Urbanization, Rise of Technology, and Climate Change/ Resource Scarcity. Their analysis shows that these megatrends represent significant challenges that cannot and should not be considered in isolation [8, 2016, p. 2–23].

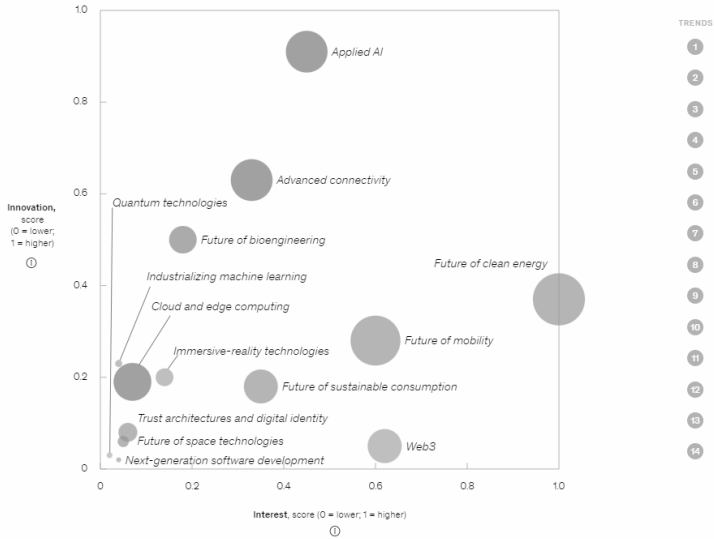
Although it is difficult to predict how technology trends will evolve, by identifying them, transportation fleet managers and managers can plan for the future. Technological advances are giving transportation companies more opportunities to improve efficiency, reinvent and reinvent their offerings, and contribute to the well-being of humanity. The McKinsey Global Institute (2022) has identified 14 of the most important emerging technology trends today (Silicon Age, which includes digital technologies and IT, and Engineering Tomorrow, which includes physical technologies in areas such as energy and mobility).

Figure 1. Where is the value potential of the Internet of Things?

Source: J. Manyika et al., *The Internet of Things: Mapping the value beyond the hype*, McKinsey Global Institute, 2015, p. 9. [7].

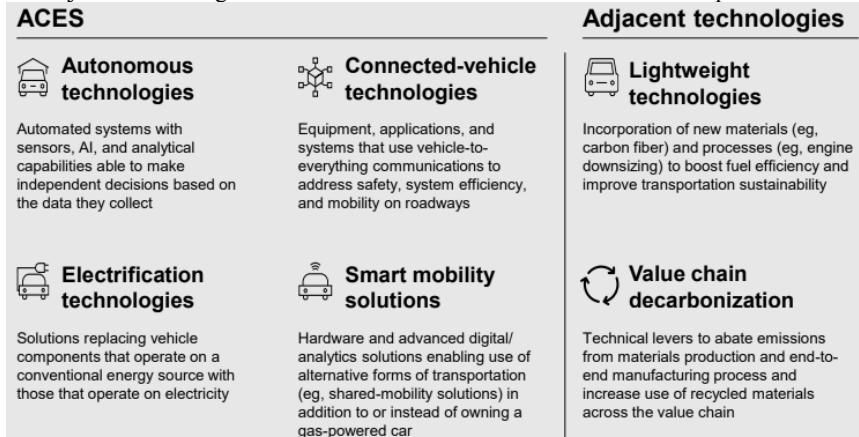
1 T. Modly, R. Quinn, G. Alders, A. Höhn, *Five Megatrends And Their Implications for Global Defense & Security*, 2016, PWC, London, p. 1. [8].

Figure 2. Fourteen Technology Trends 2022

Source: M. Chui, R. Roberts, L. Yee, *McKinsey Technology Trends Outlook 2022*. McKinsey Global Institute, p. 1. [9].

Mobility technologies aim to improve the efficiency and sustainability of land and air transportation of people and goods. Mobility is undergoing its ‘second great inflection point’—a shift toward autonomous, connected, electric, and smart (ACES) technologies. „Mobility is defined by several arenas across 4 disruptive dimensions of mobility (ACES) and adjacent technologies that enable more sustainable and efficient transportation”².

Figure 3. What are the most noteworthy technologies?

Source: M. Chui, R. Roberts, L. Yee, *McKinsey Technology Trends Outlook 2022*, McKinsey Global Institute, p. 4. [9].

² M. Chui, R. Roberts, L. Yee, *McKinsey Technology Trends Outlook 2022*, p. 2. [9].

Physical supply chains are essential in many industries, and today transportation is at a turning point, so managers should pay attention to regulations, changing consumer preferences and technological disruptions, as shown in Figure 4.

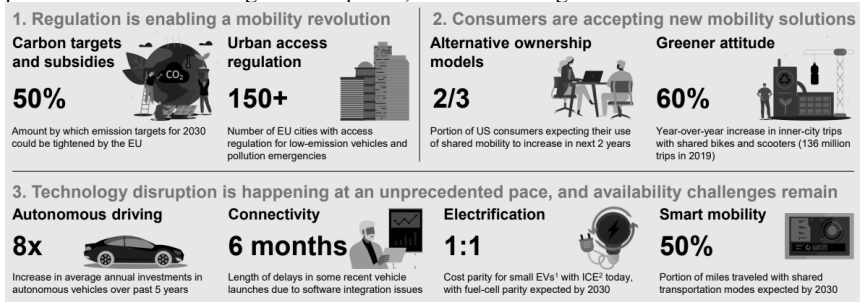

Figure 4. Why should leaders pay attention?

Source: M. Chui, R. Roberts, L. Yee, *McKinsey Technology Trends Outlook 2022*, McKinsey Global Institute, p. 3. [9].

The urban mobility revolution is driving a shift from personal ownership to shared vehicles. McKinsey Global Institute predicts that global vehicle sales will, at best, remain flat through 2030. Exploration of new mobility verticals and operating models to participate in the arena of new mobility solutions. Increased investment in technology R&D and ecosystem partnerships (ACES revenues could account for 1/5 of the OEM value pool by 2030) [9, 2022, p. 7].

The Internet of Things is an integral part of the Internet of the future. According to an established protocol, any object can be connected and talk to each other. This can be achieved through a variety of methods and technologies, including radio frequency identification (RFID), near-field communication (NFC), infrared (IR) sensors and many others. IoT has become an ever-evolving paradigm that is influenced by and of interest to a wide range of stakeholders. Despite the widespread understanding of IoT, a unified definition is still lacking, as definitions based on different understandings and perspectives are proposed [1, in preparation].

				Hardware	Software/AI
	Tech cluster	Technologies	Description		
ACES	Autonomous	Radar and camera	Sensor with algorithms to automatically detect objects, classify them, and determine the distance from them		
		Lidar	Range detection system relying on light travel time measurement		
	Connected vehicle	Steer/brake/shift-by-wire	Electrical or electromechanical systems for vehicle functions traditionally achieved by mechanical linkages		
		HD maps plus SLAM	Simultaneous mapping and localization solution to map out unknown environments		
Electrification	Object detection	Perception technologies used for behavior planning, route planning, motion planning			
	Driving strategy	Solutions integrating hardware and software components in a full-stack autonomous vehicle			
Adjacent tech	Smart mobility	Infotainment	In-vehicle infotainment solutions (eg, augmented reality, voice recognition, and gesture control)		
		V2I connectivity	Software and hardware enabling vehicle-to-infrastructure (V2I) connectivity		
	Lightweight technologies	Cybersecurity	Security solutions to protect connected cars and commercial vehicles against cyberattacks (eg, encoding)		
		Digital twin	Real-time virtual model of a system or process mirroring key attributes of the existing power infrastructure		
Value chain decarbonization	Advanced composites	Lithium-ion battery (LiB)	Advanced battery technology that uses lithium ion as a key component of its electrochemistry		
		Beyond LiB	Sodium-ion (Na-ion) and potassium-ion (K-ion) batteries, which might solve the resource issues facing LiBs		
	Green primary materials	Battery analytics	Intelligence to extend battery life, improve manufacturing, unlock end-of-life markets, prevent safety hazards		
		Hydrogen fuel cells	Propulsion system where energy stored as hydrogen is converted to electricity by the fuel cell		
Parts and materials circularity	Hybrid propulsion	Propulsion system including several propulsion sources used either together or alternately (eg, fuel-electric)			
	Green steel, carbon-reduced production technologies, green aluminum, and green plastics ¹	Reuse, refurbishment, remanufacturing of modules or parts, and recovery of high-quality materials from end-of-life vehicles and other products to enable low-carbon vehicle production			

¹Green steel is made with mass balancing or innovative technology. Carbon-reduced production technologies include using direct reduced iron (DRI) and an electric arc furnace (EAF). Green aluminum is made with more widespread use of renewable electricity in smelters and multiple technology innovations flushing out most of the residual production emissions over the next decade. Green plastics include those made from bio-based feedstock and electrified production assets.

Figure 5. What are the most noteworthy technologies? (continued)

Source: M. Chui, R. Roberts, L. Yee, *McKinsey Technology Trends Outlook 2022*, McKinsey Global Institute, p. 5. [9].

Today's IoT-based fleet management trends include Smart mobility, which uses key enabling technologies, leading to the digitization of transportation. Digital transformation of transportation can be achieved through four processes (D. Tokody et. a., 2018):

1. Automation – sensor and controller network, automotive sensor fusion system, adaptive speed control, on-board vehicle self-diagnostic sensor, Inertial Navigation Systems.
2. Digital data – cloud technology and Big Data, data fusion system, information distribution – driver information system, automotive vehicle data management.
3. Digital user interface (driver, operator, vehicles) – driver-vehicles interaction, task optimization, maintenance.
4. Interconnectivity – vehicle fleet management systems, peer to peer networking, knowledge accumulation and Artificial Intelligence, self-configurable vehicle clusters³.

The use of autonomous intelligent vehicles is becoming increasingly widespread (robots, drones, self-driving cars) due to their overall benefits on society. Today's advanced robot systems, such as self-driving cars, are capable of platooning or reaching a selected destination autonomously.

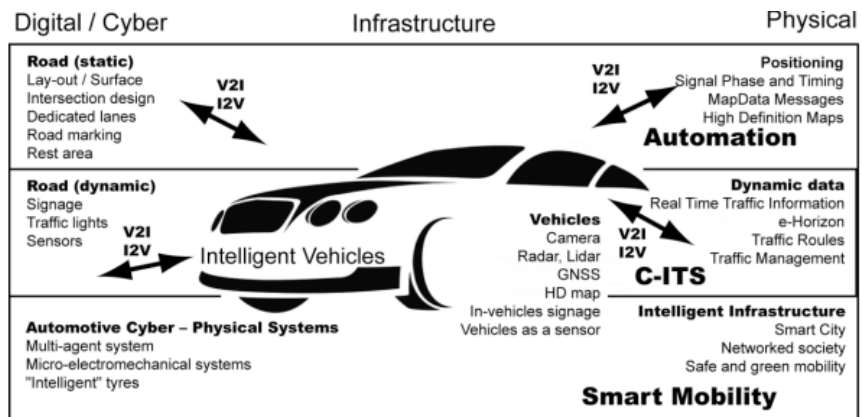

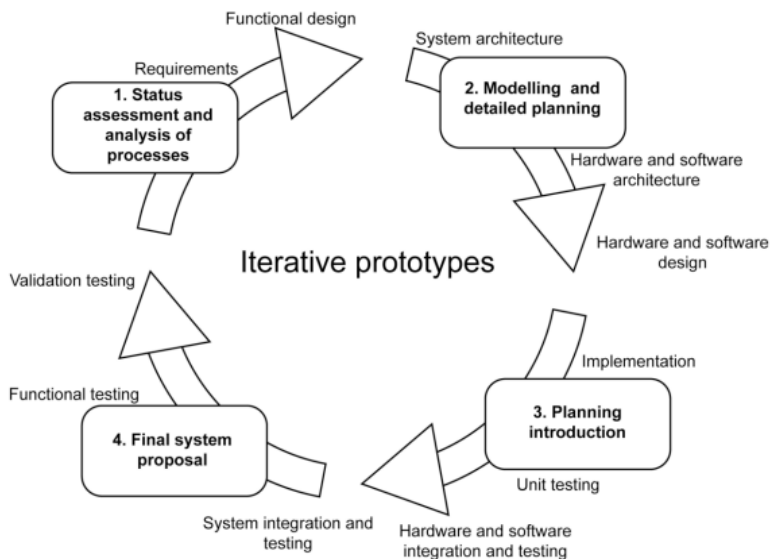
Figure 6. Strategy model of Cyber-Physical Vehicle Systems and Infrastructure

Source: D. Tokody et al, *Safety and security through the design of autonomous intelligent vehicle systems and intelligent infrastructure in the Smart City*, p. 386. [3].

Figure 1 shows an example of how an autonomous smart vehicle interacts/communicates with physical and cyber infrastructure. Currently, such vehicles also contribute to the overall cyber-physical system [3, p. 386]. In the terms of Daniel Tokody, et. al. (2018), the strategy model of cyber-physical vehicle systems and infrastructures represents a plan or model to improve the safety and security of the transportation process⁴. Vehicular development can span multiple domains (e.g., vehicular ad hoc network). The same services and applications must remain compatible during the long process of transportation system development, even in the simplest data representation. Therefore, special attention should be paid to long-term compatibility issues when planning a mobility system [3, 2018, p. 386]. Researchers propose The development process of the iterative prototypes of smart mobility ecosystems, figure 7.

3 D. Tokody, A. Albin, L. Ady, Z. Rajnai, F. Pongrácz, Safety and security through the design of autonomous intelligent vehicle systems and intelligent infrastructure in the Smart City, Hungary, 2018, p. 385-386. [3].

4 D. Tokody, A. Albin, L. Ady, Z. Rajnai, F. Pongrácz, Safety..., p. 386. [3].

Figure 7. The development process of the iterative prototypes of smart mobility ecosystems

Source: D. Tokody et al, *Safety and security through the design of autonomous intelligent vehicle systems and intelligent infrastructure in the Smart City*, p. 392. [3].

Figure 7 shows the iterative development process of smart mobility ecosystems. The safety and security-related development of the two basic elements of smart mobility must follow this process [3, 2018, p. 391]. The development of autonomous intelligent vehicles and vehicle systems is based on the further development of cooperative intelligent transportation systems to achieve intelligent mobility [3, 2018, p. 385].

Conclusion

The main catalyst for change in the world is technology, and the Internet of Things is an integral part of the Internet of the future. Observed Megatrends are long-term phenomena that change and affect everyone's life. If an organization assumes existence in the long term, it should anticipate and deal with opportunities and threats caused by megatrends. Today's IoT-based fleet management trends are leading to the digitalization of transportation. Technological advances are giving transportation companies more opportunities to improve efficiency, reinvent and reinvent. Implementing an IoT fleet management system increases fleet owners' profits by optimizing routes, improving driver and vehicle safety, and increasing productivity and asset lifecycle. IoT software helps visualize fleet performance and identify which drivers or categories need improvement. Business owners can now change their decisions based on the most up-to-date metrics they receive from their vehicles on the road. Fleet managers can also save money through better road selection and load space management, lower fuel costs and reduce idle time. They should also pay attention to regulations, changing consumer preferences and technological disruptions.

BIBLIOGRAPHY:

1. Czarny, P. *Model zarządzania flotą pojazdów w przedsiębiorstwie*, Praca doktorska, Uniwersytet Szczeciński, Wydział Ekonomii, Finansów i Zarządzania, Instytut Zarządzania i Marketingu, (in progress).
2. Tyagi, A. K., Aswathy, SU (2021). *Autonomous Intelligent Vehicles (AIV): Research statements, open issues, challenges and road for future*. International Journal of Intelligent Networks Volume 2. Pages 83–102.

Available at: <https://doi.org/10.1016/j.ijin.2021.07.002> 25.08.2022).

3. Tokody, D., Albini, A., Ady, L., Rajnai, Z., Pongrácz, F. (2018). *Safety and security through the design of autonomous intelligent vehicle systems and intelligent infrastructure in the Smart City*. Interdisciplinary Description of Complex Systems 16(3-A), 384–396. Available at: DOI: 10.7906/indecs.16.3.11 25.08.2022).
4. Schnee, R. (2021). *Towards a Conceptual Framework of Sustainable Business Models for Electromobility*. Business administration. Université Bourgogne Franche-Comté, 2021. English. fNNT : 2021UBFCA011f. ffile-03551805f 20.08.2022).
5. Czarny, P. (2022). *Systems and models for vehicle fleet management*. In: Humanistic Corpus: Collection of scientific articles on contemporary problems of philosophy, cultural studies, psychology, pedagogy and history, Issue 46. Vinnytsia: TVORY, p. 143–151.
6. Kyriazis, D., Varvarigou, T. (2013). *Smart, Autonomous and Reliable Internet of Things*. Procedia Computer Science Publisher, Elsevier, p. 442–448. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.procs.2013.09.059> 25.08.2022).
7. Manyika, J., Dobbs, R., Chui, M., Bughin, J., Bisson, P., Woetzel, J. (2015). *The Internet of Things: Mapping the value beyond the hype*. McKinsey Global Institute. Available at: https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/industries/technology%20and%20telecommunications/high%20tech/our%20insights/the%20internet%20of%20things%20the%20value%20of%20digitizing%20the%20physical%20world/unlocking_the_potential_of_the_internet_of_things_executive_summary.pdf 20.08.2022).
8. Modly, T., Quinn, R., Alders, G., & Höhn, A. (2016). *Five Megatrends And Their Implications for Global Defense & Security*. London, p. 1–7.
9. Chui, M., Roberts, R., Yee, L. (2022). *McKinsey Technology Trends Outlook 2022*. Available at: <https://www.mckinsey.de/business-functions/mckinsey-digital/our-insights/the-top-trends-in-tech> 29.08.2022).

List of figures:

Figure 1. Where is the value potential of the Internet of Things?

Figure 2. Fourteen Technology Trends 2022

Figure 3. What are the most noteworthy technologies?

Figure 4. Why should leaders pay attention?

Figure 5. What are the most noteworthy technologies? (continued)

Figure 6. Strategy model of Cyber–Physical Vehicle Systems and Infrastructure

Figure 7. The development process of the iterative prototypes of smart mobility ecosystems

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ
НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

ЗАПРОШУЄ НА НАВЧАННЯ

034 - КУЛЬТУРОЛОГІЯ

Магістратура
ЦИФРОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
У СФЕРІ КУЛЬТУРИ

ЯКИЙ ЧУДЕСНИЙ СВІТ ЦИФРОВИЙ!

vstup.npu.edu.ua

@DH_NPU_bot

ОСВІТНЬО-НАУКОВА ПРОГРАМА

«Цифрові трансформації у сфері культури»

- Це унікальна програма на межі культурології та Digital Humanities, яка допоможе успішній реалізації у сфері культури та диджиталізації
- Вона пропонує міждисциплінарний підхід, спрямований на побудову розуміння та осмислення цифрових технологій та відповідних дискурсів, а також на формування комп'ютерних навичок, адаптованих до потреб гуманітарних та суспільних наук
- Студенти ознайомляться з найважливішими цифровими гуманітарними методами для збору, аналізу та представлення даних гуманітарного профілю та можуть застосовувати їх у своїй заключній дипломній роботі, а також пізніше у своїй кар'єрі

www.iff.npu.edu.ua

ЗМІСТ

PHILOSOPHY AND CULTURAL STUDIES

WOLNOŚĆ CZŁOWIEKA A PRZEDWIEDZA BOŻA U BOECJUSZA

Bieniek Martyna..... 5

NAZWY IMPREZ TURYSTYCZNYCH W JĘZYKU POLSKIM I BULGARSKIM

Gajęcka Marta..... 10

EXPLOITATION UNDER THE POLISH CIVIL LAW – SELECTED ISSUES

Węgliński Konrad..... 15

ANALIZA JAKOŚCIOWA KOMENTARZY WYSTĘPUJĄCYCH NA PORTALU INTERNETOWYM „PUDELEK.PL”

Prokop Maciej..... 19

HISTORY

АРМІЯ ГЕРЦОГА БУРГУНДІЇ КАРЛА І СМЛИВОГО (1467–1477 РР.)

Гончаренко Анастасій Володимирович..... 25

INTERDYSCYPLINARNOŚĆ BADAŃ HISTORYCZNYCH Z PERSPEKTYWY SIĘCIOWEJ STRUKTURY RZECZYWISTOŚCI

Pfaff Janusz..... 27

POJĘCIE I LECZENIE BÓLU W XX I XXI WIEKU NA PODSTAWIE WYBRANEJ BIBLIOGRAFII POLSKO- I ANGLOJĘZYCZNEJ – CZĘŚĆ II

Chrzan Renata, Przyypis Katarzyna..... 35

HISTORIA ORAZ AKTUALNY STAN RYNKU KOSMETYCZNEGO

Wróbel Paula..... 47

ПЕРЕГОВОРИ І МОДЕЛЬ ПЕРЕГОВОРНОГО ПРОЦЕСУ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ І СВІТОВІЙ ПОЛІТИЦІ XXI СТОЛІТТЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ, ПСИХОЛОГО-КОМУНІКАЦІЙНИЙ ТА ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНИЙ ДИСКУРСИ

Ціватий Вячеслав Григорович..... 53

НЕОПАТРИМОНІАЛІЗМ ЯК НАУКОВА ПАРАДИГМА У ДОСЛІДЖЕННІ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Чіхорія Ражден..... 58

PRZYCZÓŁKI JAKO PRZYKŁAD FIGURALNEJ ARCHITEKTURY ATEŃSKIEJ

Majewski Lukasz..... 65

ZNACZENIE DYDAKTYCZNE MOU TYWÓW ESCHATOLOGICZNYCH W SZTUCE GOTYCKIEJ

Bekus Ewelina..... 69

PSYCHOLOGY

ELDERLY DIGITAL EXCLUSION SYNDROME

Wrukowska Daria..... 73

CHARAKTERYSTYKA RELACJI ZAWODOWYCH OPARTYCH NA ZAUFANIU	
Dr inż. Myjak Krzysztof	77
TAJEMNICA ZAWODOWA W PROFESJACH OPARTYCH NA ZAUFANIU	
mgr lic. Szpunar Paweł	82
PROFILAKTYKA UZALEŻNIEŃ BEHAVIORALNYCH. PRZEGLĄD TEORII	
Chomicka Angelika.....	87
PRZYSTOSOWANIE JEDNOSTKI DO ZMIAN ADAPTACYJNYCH W UJĘCIU PSYCHOSPOŁECZNYM	
Nowak Krystian, Pietrzak Karolina, Wrona Agata	92
THE ROLE OF SOCIAL MEDIA IN COMPANY’S ACTIVITY	
Kostrzewska Martyna	98
MIEDZY SOMA A PSYCHE – SOCJOPSYCHOLOGICZNE PROBLEMY PACJENTÓW Z PROLAKTYNOMA I HIPERPROLAKTYNEMIA	
Szydełko Joanna.....	105
PSYCHOLOGICZNY WPŁYW REKLAM NA DZIAŁANIE LUDZI	
Moroz Anna	110
PEDAGOGY	
THE INFLUENCE OF DISCUSSION TOPICS AND SPEAKING ACTIVITIES ON LANGUAGE ANXIETY AND ENJOYMENT IN CONVERSATION CLASSES	
Ksepka Katarzyna	116
WYZWANIA SYSTEMU EDUKACJI W POLSCE WOBEC ATAKU FEDERACJI ROSYJSKIEJ W UKRAINĘ	
Olszewska-Łabędź Beata	122
ТЬЮТОРИНГ ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ, ВИКЛАДАЧІВ, ТЬЮТОРІВ	
Швець Тетяна Едуардівна	127
ROLA AUTORYTETU W WYCHOWANIU – ZNACZENIE I CZYNNIKI KSZTAŁTUJĄCE AUTORYTET	
Mgr Strużyńska Aleksandra	129
CONTEMPORARY TRENDS IN FLEET MANAGEMENT BASED ON INTERNET OF THINGS	
mgr Czarny Piotr.....	136

ГУМАНІТАРНИЙ КОРПУС

Випуск 47

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

українською та англійською мовами

Підписано до друку 23.09.2022 р.
Формат 60x84/16. Друк цифровий.
Умов. друк. арк.: 9,125
Наклад прим.: 300
Замовлення № 23-08/22

Видавець: ТОВ «НВП «Інтерсервіс»,
м. Київ, вул. Бориспільська, 9,
Свідоцтво: серія ДК № 3534 від 24.07.2009 р.
Виготовлювач: СПД Андрієвська Л.В.
м. Київ, вул. Бориспільська, 9,
Свідоцтво: серія В03 № 919546 від 19.09.2004 р.

Матеріали

XV Міжнародної науково-практичної конференції «Наукові пошуки: актуальні дослідження, теорія та практика» (02-03.09.2022 р.),
яка відбулась з використанням сервіса відеоконференцій GOOGLE-MEET

Друкується за оригінальними авторськими текстами.
Редакційна колегія не несе відповідальності за авторську редакцію поданих матеріалів.

Верстка та оригінал-макет Мошонько Віталій